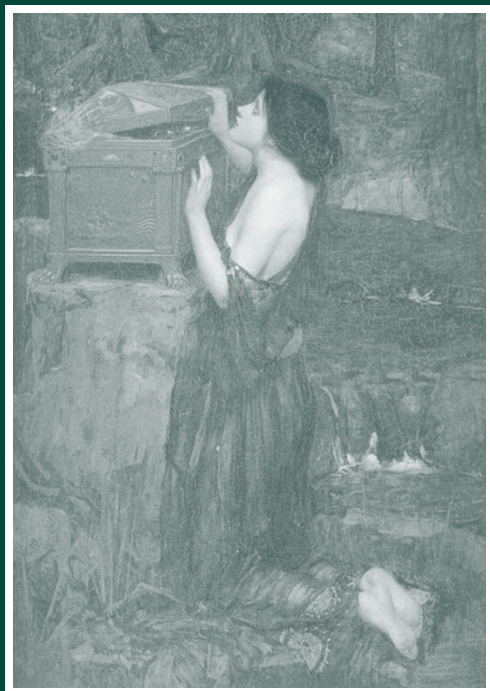

Pandora Könyvek 9.

Besze Tibor

**NÉPESSÉG ÉS AGRÁRGAZDÁLKODÁS
GYÖNGYÖSÖN 1686–1848 KÖZÖTT**

Besze Tibor

NÉPESSÉG ÉS AGRÁRGAZDÁLKODÁS
GYÖNGYÖSÖN 1686–1848 KÖZÖTT

Pandora Könyvek

9. kötet

Besze Tibor

**NÉPESSÉG ÉS AGRÁRGAZDÁLKODÁS
GYÖNGYÖSÖN 1686–1848 KÖZÖTT**

Sorozatszerkesztő:

Mózes Mihály

A 2007-ben megjelent kötetek:

Éva Kovács

Exploring English Phrasal Verbs

(7. kötet)

Csaba Czeglédi

Issues in the Syntax and Semantics of Infinitives and Gerunds in English

(8. kötet)

Besze Tibor

NÉPESSÉG ÉS AGRÁRGAZDÁLKODÁS GYÖNGYÖSÖN 1686–1848 KÖZÖTT

Líceum Kiadó
Eger, 2007

A kézirat létrejöttét az **OTKA T 030093** számú pályázata támogatta

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített,
illetve rövidített változata kiadásának jogát is.
A kiadó hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak része semmiféle formában
(fotókópia, mikrofilm vagy más hordozó) nem sokszorosítható.

A borítón
John William Waterhouse: *Pandora* (1896)
című festményének részlete látható

ISSN: 1787-9671

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Borítóterv: Kormos Ágnes

Megjelent: 2007. november   Példányszám: 100
Készítette: Diamond Digitális Nyomda, Eger
Ügyvezető: Hangácsi József

Tartalom

BEVEZETÉS	7
NÉPESSÉG	12
Az össznépesség alakulása.....	12
Nemzetiségi összetétel	22
Felekezeti megoszlás.....	29
TÁRSADALMI SZERKEZET	37
Nemesek.....	37
Jobbágysok	45
AGRÁRGAZDÁLKODÁS	52
Birtoklás	52
Szántógazdálkodás	52
Szőlőművelés és borértékesítés.....	68
Szőlőföld	68
Termelés.....	87
Értékesítés	95
Erdő-, legelő és rétgazdálkodás	99
Adózás.....	108
ÖSSZEGZÉS.....	122
LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA.....	129
FELHASZNÁLT IRODALOM.....	130
MÉRTÉKEGYSÉGEK JEGYZÉKE	133
KÉPEK, TÉRKÉPEK JEGYZÉKE	134

BEVEZETÉS

Munkánkban azt tűztük ki célul, hogy a lehető legteljesebb forrásanyag felhasználásával megvizsgáljuk Gyöngyös hódoltság utáni népességfejlődését, társadalmának összetételét, lakosságának nemzetiségi és felekezeti megoszlását, agrárgazdálkodásának – így a birtoklás, termelés, értékesítés – fontosabb kérdéseit, valamint a jobbágyszolgáltatások módját és nagyságrendjét.

A település fejlődését – amit leginkább a természeti környezet és a mezővárosi jogállás befolyásolt – típusértékűnek tartjuk. Témaválasztásunkat elsősorban ez indokolta.

A természeti környezet főleg a szőlőtermelésnek kedvezett, de a lakosok a határban szántóművelést valamint erdő-, legelő- és rétgazdálkodást is folytattak. Gyöngyös agrárgazdálkodásának szerkezete a helyi társadalom fejlődésére, életmódjára és szokásrendjére komoly hatással volt. Ugyanez mondható el Károly Róbert 1334. évi kiváltságleveléről is, melyben Szécsényi Tamás jobbágyszolgáltatásait – a birtokos kérésére – budai joggal ruházta fel és engedélyezte, hogy a települést fallal övezzék. A király az adománylevelében nem írta pontosan körül, hogy mit ért budai jog alatt. Buda kiváltságainak összessége soha nem illette ugyan meg a gyöngyösieket, két meghatározó eleme azonban – a szabad bíró és esküdtválasztás, valamint az országos vásártartás joga – biztosan a privilégiumok közé tartozott. A mezővárosi kiváltságrendszer a hódoltság idején teljesedett ki, amikor a közösség a szomszédos Encs és Bene puszták birtokába jutott. Ez az újabb királyi donátio Gyöngyös további fejlődésének fontos mozgatórugója lett.

A történeti irodalom áttekintése arról győzt meg bennünket, hogy a szántóföldi gazdálkodást folytató alföldi helységek múltjának feltárása előrehaladottabb, mint a jórészt bortermelő hegyvidéki mezővárosoké. Gyöngyös ez utóbbi tájegység jelentős településének számított. Éppen ezért gondoljuk úgy, hogy népesség- és agrártörténetének vizsgálata elősegítheti az egész régió jellegzetes vonásainak jobb megismerését is.

A kutatásnak nem kellett mindent előlről kezdenie, bár a minket érdeklő kérdéskörrel a város történetét feldolgozó szakirodalom eddig csak érintőlegesen foglalkozott. Összefoglaló jellegű munkák a múlt század végéről Ethei Sebők László, a XX. század első feléből pedig Dezséri Bachó László tollából láttak napvilágot. Ezek a vizsgálódások főleg politika-, egyház- és művelődéstörténeti kérdésekre irányultak. Hasonlóan összefoglaló igénnyel készült Soós Imre rövid írása, mely 1978-ban, a Heves megye műemlékeit bemutató monográfia-sorozatban jelent meg. Azt ezúttal is hangsúlyozni kell, hogy az

ő tanulmánya komoly szemléleti előrelépést jelentett az előzőekhez képest, mert érdeklődése homlokterébe a birtoklás-, társadalom-, közigazgatás- és gazdaságtörténeti vonatkozású források kerültek. A szerzőt azonban az egyes témakörök részletekbe menő kidolgozásában a nyilvánvalóan szűkre szabott terjedelmi korlátok akadályozták.

A mezőváros múltjának bizonyos részletkérdéseivel az utóbbi évtizedekben több kutató foglalkozott. Lénárt Andor és Szabó Jolán az oppidum XVII–XIX. századi közigazgatását tanulmányozta, Kecskés Péter és Petercsák Tivadar pedig a gyöngyösi szőlőművelés és erdőgazdálkodás néprajzi szempontú vizsgálatával gazdagította tudásunkat. A város művelődés és kultúrtörténetének korábban ismeretlen fejezeteire Bán Imre, Misóczki Lajos és Horváth László hívták fel a figyelmet. Különösen fontosnak tartjuk ebben a sorban a Havassy Péter és Kecskés Péter által szerkesztett „Tanulmányok Gyöngyösről” című kötetet, mely a városi privilégiumok elnyerésének 650. évfordulóján, 1984-ben jelent meg. A tanulmánykötetben a mezőváros történetének legjobb ismerői adtak számot kutatási területük újabb eredményeiről. Ez a kötet napjainkig az egyetlen olyan átfogó, gyűjteményes mű Gyöngyös múltjáról, mely a modern forráskritika és forrásfeldolgozás módszerével készült. Csak sajnálhatjuk, hogy a társadalomfejlődés és agrárgazdálkodás problematikája ebben a munkában sem került a fontosságának megfelelő helyre. Kivételképpen csupán Szakály Ferenc tanulmányára hivatkozhatunk, amelyben a szerző az oppidum törökkori gazdaságának és társadalmának változásait vizsgálta. A kutatás ugyanakkor a hódoltságot követő századok történetének feltárásával jórészt máig adós maradt. Egyedül Varga Éva vállalkozott arra, hogy az 1828. évi országos adóösszeírás adatait közlétegye, tanulságait összegezze, ám ez a munka is inkább forráspublikációnak, mint elemző feldolgozásnak minősíthető. Az azonban elmondható, hogy Varga Éva közleménye ebben a formájában is hasznosnak bizonyult, mert e sorok szerzője is a Regnicolaris Conscriptio beható vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy az összeírás csak a társadalmi, gazdasági háttér megrajzolása után értékelhető és ellenőrizhető. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy ha a számbajöhető összes forrástípust vallatóra fogjuk.

A városi kiváltságlevél megszerzésének évfordulóján a kutatás számára jól hasznosítható másik kötet is napvilágot látott Kovács Béla szerkesztésében. A „Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta... 1659–1848.” című gyűjtemény két évszázad magisztrátusi határozataiból közöl értékes válogatást.

Az értekezés megtervezésénél mindenekelőtt azokat az időhatárokat jelöltük ki, melyek kutatásunk keretétül szolgáltak. Magyarországon a török világ vége és a jobbágyszabadítás között eltelt másfél században, a népességfejlődés, birtoklás, termelés, értékesítés és járadékszedés terén egyaránt jelentős változások mentek végbe. Bár a török kiűzésében külső erőknek jutott a

főszerep, a jobbágyszabadítás pedig belső fejlődésből következett, társadalomtörténeti szempontból mégis mindkettő indokoltan minősíthető korszakhatárnak. A birodalom végvidékén fekvő, kétfelé adózó Gyöngyös életében a török alóli felszabadulás ugyanúgy új korszak beköszöntét jelentette, mint 1848, a feudális berendezkedést megszüntető jobbágyszabadítás. Az 1686–1848 közötti időszakot Gyöngyös történetében is egy viszonylag egységes korszaknak tekinthetjük, amikor a fejlődés menetében általános, országos és helyi indítékok működtek közre.

A forrásbázis kereteinek kijelölésekor annak a nagyon lényeges kutatásmódszertani kíváncságnak akartunk eleget tenni, amely nem elégszik meg a helyi – sokszor szűknek bizonyult – forrásanyag megszólaltatásával, hanem a különböző állami és egyházi hatóságok iratanyagára is kitékint.

Kutatásunkban a fenti szempontból kiindulva a Heves Megyei Levéltárban és a Magyar Országos Levéltárban található forrásokra egyaránt támaszkodtunk. Amikor elkezdtük az iratok feltárását, kiderült, hogy a forrásadottságok igen egyenetlenek. A mezőváros szőlőművelésének feltérképezéséhez például viszonylag bő adatbázis birtokában láhattunk hozzá, a lakosság nemzetiségi összetételének vizsgálatakor azonban már jóval szerényebbek voltak a lehetőségeink.

A forrástípus oldaláról nézve a dolgokat, a dolgozat megírásakor országos összeírásokat, megyei összesítőket és a magisztrátus által saját célra készíttetett adatfelvételeket egyaránt használtunk. Jól kiegészítették ezeket az egyes birtoktestekről származó források, valamint a kortárs statisztikusok híradásai. A társadalmi élet legalsóbb szintjén, a népesség egymás közti magánjogi viszonyában keletkezett iratok ugyancsak fontos tanulságokkal szolgáltak.

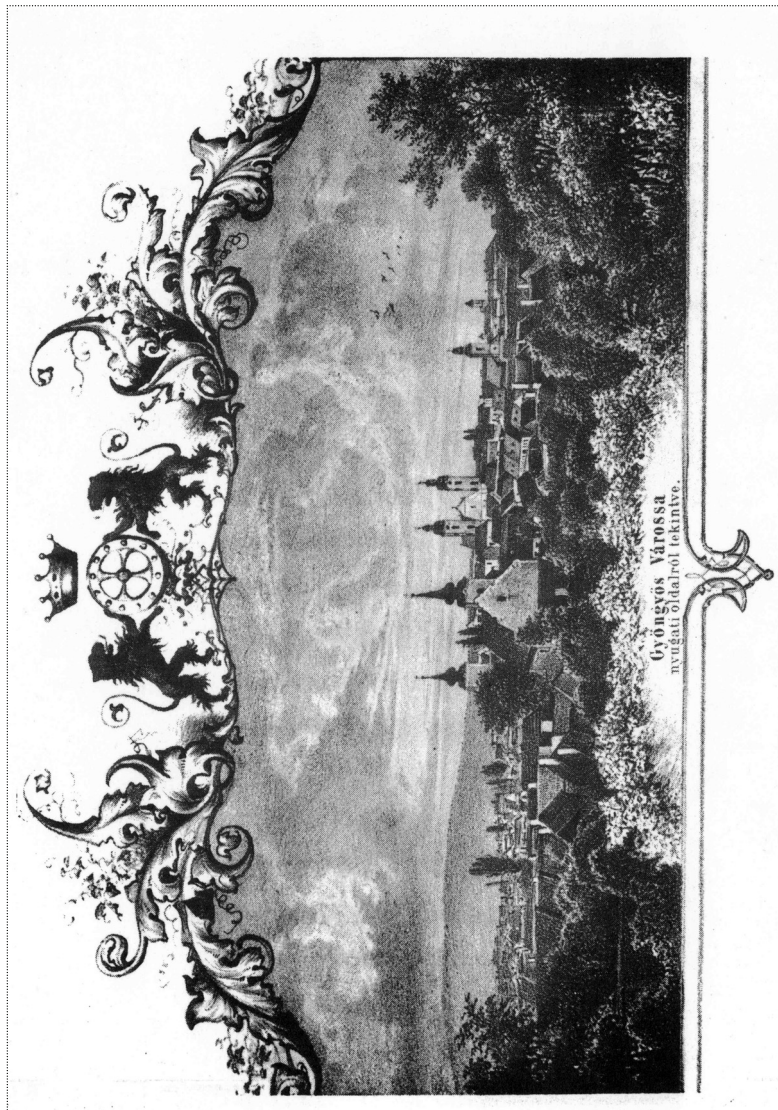
Munkánk során több olyan forrásra bukkantunk, melyek a kijelölt időhatárokat megelőző, vagy az azt követő néhány évből származtak, de egy-egy kérdéskör jobb megértéséhez nagyban hozzájárultak. Ilyenek voltak például az örökváltsággal kapcsolatban keletkezett iratok, melyek a rendi korszak utolsó évtizedének társadalmi, gazdasági viszonyairól máshol nehezen fellelhető adatokat tartalmaztak. Az árnyaltabb megismerés érdekében ezeket a forrásokat is felhasználtuk, mert úgy véltük, hogy alátámaszthatják, megerősíthetik kutatási eredményeinket.

A vallatóra fogott források sokszínűek és megbízhatóságukat tekintve is különbözőek voltak. Az országos összeírások közül az 1715/20-as és az 1828-as conscriptio – mivel adózási célból készültek –, fokozott kritikát igényeltek. Sokkal megbízhatóbbaknak bizonyultak az úrbérrendezésről született insvestigatio és a II. József utasítására elvégzett népszámlálás, illetve kataszteri felmérés. Csak a megyei összesítőben maradtak fenn olyan, a kutatás számára nehezen nélkülözhető adatfelvételek, mint a gyön-

gyösi nemesek, iparosok, vagy zsidók összeírásai. Nem kell külön méltatnunk, a protokollumok és a tanács saját hatáskörében és céljaira végzett conscriptiok fontosságát, mert azt a szakirodalom – más városok példáján – előttünk már jónéhányszor megtette. Az Orczy, Almásy, Koháry, Rákóczi és más helybeli birtokosok családi levéltárai urbáriumokat, contractusokat, számadáskönyveket, periratokat, valamint dézsmalajstromokat őriztek meg az utókor számára. A tényfeltárásba olyan forrásokat is bevontunk, amelyek iránt a történettudomány csak az utóbbi időben kezdett érdeklődni. Ilyenek voltak a végrendeletek, osztálylevelek, kötelező levelek, vagyonleltárak, árverési jegyzőkönyvek. Sokoldalú hasznosíthatóságukról munkánk során, magunk is meggyőződhattünk. Hasonlóan fontosak számunkra a kortárs statisztikusok – Bél Mátyás, Vályi András, Johann Korabinsky, Karl Windisch, Fényes Elek – művei, akik tudományos módszereket alkalmazva jellemezték Gyöngyös gazdasági, társadalmi, műveltségi viszonyait.

Az egyes témakörök kidolgozásakor arra törekedtünk, hogy forrásaink híradását megbízhatóságuk ellenőrzése végett más források adataival vessük egybe. Munkánkat sok esetben megnehezítette, hogy ezek a források eltérő céllal és az államigazgatás különböző szintjein készültek. A feltárt anyag időben is nagy szórságot mutat, ami nehezíti a társadalomban és gazdaságban végbement változások pontos megrajzolását. Ilyen esetekben – a fejlődés hosszú távú ismeretében – az óvatos becsléstől sem idegenkedtünk. Ahol forrásadottságaink olyan szűkösek, hogy a becslés módszerével sem élhetünk, ott csak a kérdés fontosságára hívjuk fel a figyelmet, megválaszolására biztos fogódzó hiányában egyelőre nem vállalkozunk.

Mindezekkel együtt úgy véljük, hogy az anyaggyűjtés során feltárt források alkalmasak arra, hogy segítségükkel Gyöngyös hódoltság utáni népességfejlődésének és agrárgazdálkodásának lényeges kérdéseire választ találjunk, s ezáltal hozzájáruljunk múltjának jobb megismeréséhez.

Gyöngyös látképe a XIX. század közepén

NÉPESSÉG

Az össznépesség alakulása

A török kiűzése után Magyarország népessége – kisebb-nagyobb – megtorpanásokkal – gyorsan növekedett. A hódoltság által teremtett népesedési űr a XVIII. század végére megszűnt, ami az ország településszerkezetének és nemzetiségi összetételének jelentős változásával járt együtt. A XV. században még virágkorukat élő magyar mezővárosok többsége a hódoltság területén a török korban elpusztult vagy népességük nagyarányban megcsappant, s ezzel termelőképességük is hanyatlásnak indult. Akadtak azonban olyan települések is, ahova a veszélyhelyzet összeterelte a lakosságot. Ilyen népességkoncentráló hely volt – többek között – a Királyi Magyarország és a Török Birodalom határán „... az ország kereskedő fővárosától 10 mérföld távolságra Pest Gallíciai országos út vonalon, Kelet délről éjszának vonuló Mátra hegy lánczolatától fél körben kerítve ...” fekvő Gyöngyös.¹ Szakály Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy a város a XVI–XVII. században is nagy népességbefogadó és megtartó erejéről volt ismert és hódoltsági viszonylatban kiemelkedő népességszámmal büszkélkedhetett.² Az oppidum a török korban sem pusztult el, bár lakói a császári és szultáni hadak elől időnként menekülni kényszerültek. A veszély elmúltával azonban rendre visszatértek házaikba, folytatva mindennapi munkájukat. A korban még bizonyos bevándorlással is számolhatunk a város életében. Mindenekelőtt felvidéki szlovák evangélikusok települtek be. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy gyakori volt a városból való elvándorlás is. A XVI–XVII. században ennek ellenére Gyöngyös egyike volt azon kevés hódoltsági mezővárosnak, melyek népességük egy jelentős részét megtartották és a XVIII. századot nem lakóhelyük újjáépítésével kellett kezdeniük.

Arra a kérdésre, hogy hányan laktak a városban a hódoltság végén, nem könnyű választ adni. A Szent Bertalan plébániatemplomban vezetett keresztelési anyakönyv bejegyzései alapján Szakály 5200–9000 főre tette a helység össznépességét a XVII. század második felében.³ Meglátásunk szerint, a becslés felső határa túlzottnak tekinthető, mivel ekkora lélekszámot Gyön-

---

¹ HML V-101/b/10. XIX. 3.

² Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: Havassy–Kecskés (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 147–179., valamint Magyarország népességfejlődésének legújabb, átfogó igényű irodalma: Kovacsics József (szerk.) Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Bp., 1996.

³ Szakály Ferenc: i.m. 152.

gyösön csak II. József idején tartottak nyilván.⁴ Úgy véljük, hogy az 5200-as népességszám is korrekcióra szorul. Ez a számítás ugyanis az anyakönyv alapján becsült 3500 katolikus mellett 1700 református lakost feltételez a városban. Szakály Ferenc a reformátusok ilyen magas létszámára – források híján – a protestáns egyház erőteljes politikai akcióiból következtetett. Ezek az akciók ugyanakkor – ahogy erről később még szólunk – sokkal inkább a jómódú protestáns egyház kölcsönügyleteivel, mint az újhítek össznépesésén belüli magas arányával hozhatók összefüggésbe. Érvelésünket közvetett módon alátámaszthatja az a tény is, hogy az 1640 táján betelepült evangélikus szlovákok rövidesen áttértek a katolikus hitre, amely bizonyára nem következett volna be, ha helyben nagy számú protestáns közösséget találnak. A mezőváros hosszú távú népesedési viszonyainak ismeretében úgy gondoljuk, hogy a reformátusok és evangélikusok össznépesésén belüli aránya legfeljebb 10% lehetett. Ezek szerint a török kiűzését közvetlenül megelőző időben Gyöngyös lakossága nem volt több 3800–4000 főnél.

Fenti gondolatmenetünket az 1696-ban készült adóösszeírás is igazolhatja, mely 308 nem nemes háztartást számolt össze a városban.⁵ A szakirodalom tanúsága szerint a korban 6-7 személy élt egy háztartásban. Az összeírásban számba vett lakosságot tehát 2200 főre becsülhetjük. A város nemesi társadalmát illetően ismét csak becslésekre szorítkozhatunk. Ennek alapja az 1720. évi országos összeírás, mely 102 nemesi háztartásról tud.⁶ Ez a szám negyedszázaddal korábban sem lehetett sokkal alacsonyabb, hiszen a nemesiség össznépesésén belüli aránya a hódoltság idején csakúgy, mint a rendiség utolsó másfél századában igen magas volt, 15–20% körül mozgott. Véleményünk szerint tehát – a nemesekkel együtt – Gyöngyösön 1696-ban 2800–3000 ember élhetett.

Felmerülhet a kérdés, hogy mi volt az oka annak, hogy a lakosság a török világ után ilyen jelentős mértékben csökkent. Ezt a csökkenést elsősorban a felszabadító háborúk pusztításaival és az adózás elől való végleges, vagy időleges elvándorlással magyarázhatjuk. Bél Mátyás tudósítása szerint „*Lakói átvészelték a török időket, megmaradtak ... De bőven kivette részét a háborúk ... időszakának szenvedéseiből, pusztította a pestis és a gyakori tűzvész*”.⁷ Az adószedők elől való menekülést a tanács szigorú rendszabályokkal próbálta megakadályozni. Azokat a lakókat például, akik házaikat

⁴ Danyi Dezső–Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp., 1960. 66–67.

⁵ Soós Imre: Gyöngyös város története. In: Dercsényi Dezső–Voit Pál (szerk.): Heves megye műemlékei III. Bp., 1978. 15.

⁶ HML-IV-7/a/1. öi. 555. 2–7.

⁷ Bél Mátyás: Heves megye ismertetése 1730–1735. Fordította és magyarázatokkal ellátta: Soós Imre. Eger, 1968. 99.

elhagyva bujkáltak, de jószágukat otthon rejtegették, úgy büntette, hogy az állatokat a közösség javára elkobozta.⁸ Forrásaink 1688-ban is olyan gyöngyösierekről tudósítanak, akik jószágukat a városban tartották, maguk azonban cselédekkel együtt feldúlhatatlan helyekre költöztek.⁹ A püspöki jobbágysok ezekben az években azt panaszták, hogy ha a mezővárosi gazdák „megunták” az adót, falura mentek, majd az ottani adóztatás elől újból eredeti lakhelyükre tértek vissza.¹⁰ Éppen ezért rendelkezett úgy 1689-ben a magisztrátus, hogy tőlük – visszatértükör – kétszeresen kell az adót megvenni.¹¹

A török világ vége és a Rákóczi-szabadságharc leverése között eltelt negyedszázad tehát Gyöngyös népesedéstörténetének legkritikusabb időszaka volt, amikor is egyszerre készítették a lakosságot a háborús pusztítások és a szokatlan adóterhek elvándorlásra, a mezővárosi jogállásból fakadó előnyök és a határbeli szőlőhegyekből származó haszon pedig helyben maradásra.

A szabadságharc utáni nyugodtabb időszak beköszöntével megindult a lakosság lassú gyarapodása. Az 1720-as országos conscriptio 102 nemes és 211 jobbágháztartást írt össze a városban.¹² Amellett, hogy a jobbágháztartások számát – arányaiban – túlságosan alacsonynak tartjuk, a fenti forrás más vonatkozásokban is kiegészítésre szorul. Nem tartalmazza ugyanis a feudális társadalom két alapvető rétegén – a jobbágyokon és nemeseken – kívülállókat és az idegen nemzetiségűeket. Mindkét említett réteg képviselte magát a városban, de hogy pontosan mennyien voltak, azt nem tudjuk. Ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgált másfél század alatt Gyöngyösön a nemesség részaránya a lakosság 15–20%-át tette ki, és az összeírás nemességre vonatkozó híradását hitelesnek fogadjuk el, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a jobbágyok és a conscriptioból kimaradtak együttes háztartásszáma 350–400 lehetett. Ez összecseng az 1696. évi adatfelvétellel, amely szerint – mint már említettük – 308 nem nemes háztartást találtak az oppidumban.

---

⁸ HML-V-101/a/1. 181. A városi jegyzőkönyvre való hivatkozáskor fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a források egy része a Kovács Béla által szerkesztett kötetben is megtalálható, bár az általunk megadottól gyakran eltérő oldalszám alatt. A protocollum egyes köteteinek lapjain ugyanis egy eredeti és egy másodlagos számozás is található. A „Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta...” című forráskiadvány szerkesztője ilyen esetekben a másodlagos számozásra hivatkozott. Mi azonban úgy véltük, hogy kézenfekvőbb és következetesebb minden kötetnél a korabeli, eredeti lapszámot megadni.

⁹ Uo. 191.

¹⁰ Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. 237.

¹¹ HML-V-101/a/1. 174.

¹² HML-IV-7/a/1. öi. 555. 2–7. és 219–228.

Az országos összeírás idején a város 500 háztartásában 3200–3500 lakost feltételezhetünk. A háborús pusztítások és pestisjárványok ellenére megin-
dult népességnövekedés az 1720-as években felgyorsult, hiszen a korábban
idézett Bél Mátyás 1735-ben Gyöngyöst szép és népes városnak írja le.¹³ A
Magyarországot jól ismerő tudós kortárs jellemzése azt bizonyítja, hogy
Gyöngyös ekkorra már újból az ország népesebb városai közé tartozott.

A város egész lakosságát hivatalosan először II. József idején vették
számba. Mivel ez az összeírás nem adózás céljából készült, megbízható,
pontos adatokat tartalmaz. Ekkor Gyöngyösön 1571 házban 9837 embert
írtak össze.¹⁴ Közel hetven év alatt tehát megháromszorozódott a város né-
pessége. Joggal vethető fel a kérdés: adódhatott-e ez a növekedés kizárólag
természetes szaporodásból? Ha egyenletes ütemű állandó növekedést feltéte-
leznénk, akkor átlagban évi 100 fővel kellett volna gyarapodnia a lakosság-
nak ahhoz, hogy az 1780-as évek végére a tízezres nagyságrendet elérje.
Farágó Tamás megállapítása szerint „a korszakban nem számít különleges-
nek egy település népességének évi 5–10 ezrelékes növekedése sem, vagyis
25 év népességszaporulata a kamatos kamatszámítás egyszerű elvét véve
alapul és eltekintve a vándormozgalmaktól akár a 30%-ot is megközelít-
ti.”¹⁵ Hasonló megállapítást találunk Wellmann Imre tanulmányában is, aki
az esztendőnkénti természetes szaporodást 6–14 ezrelékre becsüli.¹⁶

A fentiekből kiindulva végeztük el számításainkat. Az alábbi táblázat
1720-tól kezdve negyedszázadonként mutatja a növekedés mértékét.

Időpont	Természetes szaporodás
1720	3500 fő
1755	4550 fő
1780	5915 fő
1805	7690 fő
1830	9997 fő

Kimutatásunk, mely a 30%-os növekedési ütemet vette alapul, meggyőz-
het bennünket arról, hogy Gyöngyös 1787-ben összeírt 9837 fős lakossága
semmiképpen sem származhatott pusztán természetes szaporodásból. Ekkora
lélekszámot ilyen módon csak az 1830-as években ért volna el. A város ter-

¹³ Bél Mátyás: i.m. 99.

¹⁴ Danyi–Dávid: i.m. 67.

¹⁵ Faragó Tamás: A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In: Erdmann Gyula (szerk.): Rendi társadalom-polgári társadalom 2. Gyula, 1989. 442.

¹⁶ Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Magyarország története 1686–1790. 1. Kötet. Bp., 46.

mészetes szaporodásból származó növekedése 1720–1780 között legfeljebb átlag évi 40 ember volt, amely messze elmaradt a fentebb említett 100 fő értékétől.

Mindebből az következik, hogy a XVIII. század folyamán végbement népességyarapodásban a bevándorlás meghatározó szerepet játszott. Nagy telepítési akcióról – eltérően az ország más vidékeitől – nincs tudomásunk, a szűkre szabott – mindössze 7700 kat. hold kiterjedésű – határ ilyet nem is tett volna lehetővé. Sokkal inkább szórványos betelepedésről volt szó. A város jogállásából fakadó előnyök, a jó kereskedelmi lehetőségek és a századok óta művelt szőlőhegyek egyaránt vonzhatták a jövevényeket. Ehhez járult még az is, hogy a termelés folytonossága a török világban sem szakadt meg, így az ide érkezőknek életüket nem a határ újra feltörésével, kultúrtájja alakításával kellett kezdeniük.

A letelepülni szándékozók számbavételét és nyilvántartását az tette elengedhetetlenül szükségessé, hogy a tanácsnak az adóterhek pontos elosztásáról és a közrendről is gondoskodnia kellett. Éppen a korábban már emlegetett 1730-as évektől sűrűsödnek a protokollum olyan bejegyzései, melyek a jövevényekkel és betelepülőkkel foglalkoznak. A magisztrátus megparancsolta a lakosoknak, hogy idegen, kóbor embereknek három napnál tovább senki ne merészeljen szállást adni. Ezen a terminuson túl, kizárólag az előljáróság tudtával fogadhattak be otthonukba bárkit. Aki pedig a jövevények közül „...*Lakójul kíván Becsületes Városunkban meg maradni így bé írván á nevit az Várass Laistromaba, és le tévén 3 Rhénes forintokott ... annak utána Várass Lakossának ...fog tartattnj.*”¹⁷ A bíró tudta nélkül 1736-tól kezdve, már egyetlen éjszakára sem lehetett idegeneknek szállást adni.¹⁸ A század közepén a város határában is szigorú rendszabályokat léptettek életbe. Azokat a jövevényeket, akik nem tudták magukat passussal igazolni, elfogták és a bíró elé vitték. Ha így sem tudott számot adni arról, hogy mi dolga van a városban, akkor összekötözték és a vármegye kezére adták.¹⁹

Arra az igen fontos kérdésre, hogy a betelepülők az ország mely vidékéről származtak, adatok hiányában nem tudunk pontos választ adni. Bizonyára nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy legtöbben a sűrűn lakott felvidéki vármegyékből érkeztek. Erre enged következtetni Hont, Gömör és Borsod megyék panaszai, melyet a Hevesbe irányuló jobbágyszökések miatt tettek. Szabolcs megye egyenesen katonai fellépéssel fenyegetőzött „*látván*

---

¹⁷ HML-V-101/a/3. 492.

¹⁸ HML-V-101/a/4. 317.

¹⁹ HML-V-101/a/5. 258.

*helységei romlását s utolsó pusztulását lakosságának Hevesbe történt veszedelmes átköltözése miatt.*²⁰

Ekkortájt az egész megye népesedési viszonyaiban is jelentős változások következtek be. Lélekszáma hetven esztendő alatt csaknem kilencszeresére nőtt. Míg 1715-ben csak 15 000, 1786-ban már 132 000 ember élt a törvényesen egyesült vármegyék területén.²¹ Helytelen lenne ugyanakkor a megye erőteljes gyarapodását a török világ által teremtett népesedési viszonyoktól elvonatkoztatva szemlélni. A hódoltság idején és az azt követő évtizedekben a vármegye lélekszáma igen alacsony volt, népességfejlődése mélyről indult. Véleményünk szerint a század folyamán a népesedési keretek feltöltődésének, az adott gazdasági-társadalmi viszonyok között lehetséges legoptimálisabb szint elérésének lehetünk tanúi. A növekedés nagyságrendje pedig részben attól függött, hogy mekkora különbség mutatkozott a hódoltság végi népességszám és a telítettségi küszöb között. Ez a küszöb természetesen megyénként, településenként változott és szoros összefüggésben volt a természeti, gazdasági adottságokkal, a táj munkaerő-szükségletével és eltartó képességével.

A gyöngyösiek törökkori helyben maradása azt eredményezte, hogy nem alakult ki akkora különbség a század eleji lakosságszám és a telítettségi küszöb között, mint a megye és Eger esetében, így a növekedés sem lehetett olyan nagyságrendű.

Figyelemreméltó változás következett be a népesség területi elhelyezkedésében is. 1715–20-ban Heves 15 ezres lakosságának még több mint 20%-a Gyöngyösön élt. A „kalapos” király idején az oppidum a megye lélekszámának már csak 7,4%-át adta. A vidék erőteljesebb benépesülését mutatja, hogy 1786-ban Eger és Gyöngyös lakossága együttesen is csak az össznépeség 20%-át tette ki.

A város népességfejlődése arányaiban leginkább az ország egészének népességfejlődésével rokonítható. Becslések szerint 1720-ban a Kárpát-medencében 4,3 millió ember élt.²² II. József adatfelvételei már 9,5 millió lakosról tudósítanak. Magyarország lélekszáma tehát több mint kétszeresére (120%), Gyöngyösé – ahogy már említettük – közel háromszorosára (180%) nőtt.

II. József népszámlálásával kapcsolatban még arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az összeírás adatai visszaigazolni látszanak korábbi feltevésünket, mely szerint egy háztartásban 6-7 ember élt. Az átlagostól eltérően alakult viszont az egy házra jutó családok száma. Míg a megye településeinek többségében egy házban átlag egy, legfeljebb másfél család lakott, addig

---

²⁰ Soós Imre: i.m. 34.

²¹ Uo. 38.

²² Wellmann Imre: i.m. 41.

Gyöngyösön 1571 házban 3105, azaz házanként átlag két család élt. Ennek oka elsősorban a belső határ szűkösségében keresendő.

Érdekes adalékokkal szolgál az összeírás a nemek és életkor szerinti tagozódásra vonatkozóan is. A férfiak és nők száma csaknem megegyezett, hiszen 4711 férfi mellett 4913 nőről tudósítanak a népszámlálók. A férfiak közül 1912-en házastársi kötelékben éltek, 1709-en pedig 17 éven aluliak voltak. A még nőtlenek vagy már özvegyek együttes száma 1090-re tehető. A házasság férfiakéval nyilvánvalóan megegyezik a férjezett nők száma. További megoszlásukról azonban a népszámlálás nem tájékoztat. Feltehető ugyanakkor, hogy a férfitelakosságéhoz hasonló belső arányok jellemezheték a nők társadalmát is. Ha feltevésünk helyes, akkor a 17 éven aluli nők száma 1800 körül lehetett. Bonyolítja a mérlegelést az a körülmény, hogy míg a 17 éven aluli, családalapítás előtt álló fiúkat sarjadéknak minősítették, addig ez nem mondható el a hasonló korú lányokról, akik már eladó korúnak számítottak, sőt egy részük már bizonyára férjezett volt. Ezt támasztja alá a tudós pozsonyi professzor, aki szerint „*Szép hajadon leányt tizenöt éven felül ritkán látni: amelyik lány szeretnivaló, már tizenkét éves korában is elviszik. Amelyik lány tizenhat éves koráig nem megy férjhez, azt legényhez nem való vénlánynak tartják.*”²³ A sarjadék fiúk 80%-át az 1–12 éves, 20%-át a 13–17 éves kategóriába sorolták az összeíró biztosok. Amennyiben fejtegetéseink helyesek, megállapíthatjuk, hogy a város társadalmának 28%-a 12 éven aluli gyermek volt, akik a termelésben még nem, vagy csak korlátozott mértékben vettek részt.

A népszámlálás adatai összességében tehát úgy értelmezhetők, hogy a török világ és a Rákóczi-szabadságharc utáni békés időszakban a város régió belüli népességkoncentráció szerepe csökkent, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy helyreállt a gazdaság és társadalom területi egyensúlya, megtörtént a természetes kiegyenlítőedés. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy Gyöngyös a XVIII. század végén jelentéktelen település lett volna. Johann Korabinsky 1786-ban megjelent német nyelvű művében például a következőket írta: *Ein volkreicher und angenehmer Ort im Hewescher Komitat*” vagyis „*Sűrűn lakott helység Heves vármegyében, gyönyörű kis vidéken.*”²⁴ Hasonlóan nyilatkozott 1799-ben Vályi András, amikor a város ismertetését így kezdte: „*Népes magyar mezőváros Heves vármegyében.*”²⁵ A kortársak „érzékstatisztikája” tehát országos viszonylatban is a népes települések közé sorolta, ami összecseng Bél Mátyás korábban már idézett közlésével. A

---

²³ Bél Mátyás: i.m. 34.

²⁴ Johann Mathias Karabinsky: Geographisches-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Preßburg, 1786.

²⁵ Vályi András: Magyarország leírása. Budán, 1789. 2. kötet, 81–82.

Gyöngyösről alkotott kép ezek szerint a XVIII. század folyamán nem változott.

A XVIII. század utolsó évtizedében a város népesedéstörténetének új fejezete kezdődött. A lakosság számára vonatkozó pontos adatok 1821-től kezdve állnak rendelkezésünkre, korábban ugyanis az egyházi sematizmusok csak a katolikusok lélekszámát rögzítették. Az össznépességet így csak becsülni tudjuk. A nem katolikusok 1821-ben a város lakosságának még csak 5%-át, 1855-ben azonban már 13%-át tették ki. Joggal feltételezhetjük, hogy ez az arány 1821 előtt sem haladta meg az 5%-ot. Mindezeket figyelembe véve készítettük el táblázatunkat, mely a II. József összeírásától 1855-ig terjedő időszakot öleli fel.²⁶

Év	Lélekszám
1787	9832
1806	9856
1810	9756
1821	12151
1825	12941
1835	13865
1845	15703
1855	16235

A fenti adatok jól érzékeltetik, hogy a település népesedéstörténetének ez a korszaka két jól elkülöníthető részre oszlik. Első felét a stagnálás és a lélekszám visszaesése jellemzi, a másodikat erőteljes növekedés. A statisztika szerint 1787-től 1821-ig terjedő időszakban feltűnően lelassult a népszaporulat, sőt 1806–1810 között száz fővel csökkent Gyöngyös lakossága. A valóság azonban más lehetett. Ennek oka meglátásunk szerint abban keresendő, hogy a városi társadalom egy szűk rétege valamilyen oknál fogva nem került összeírásra. Mivel a népességsökkenés majdnem teljes egészében a város tulajdonában lévő Bene-pusztá lakóit érintette, joggal feltételezhetjük, hogy 1810-ben a prédiumon működő malomsor bérlőit, azok családtagjait és segédeit – a korszakban mindvégig mintegy 100–150 lelket – hagyták ki a conscriptióból.

A XIX. század elejéig a gyöngyösiek az oppidum régi belterületén, árka-in, sövényein belül próbáltak házhelyet szerezni maguknak, mindinkább földarabolva az egyébként is szűk telkeket. A teljes telítődés II. József idejére végbement és a népességszám növekedése leállt. A további terjeszkedést a

²⁶ Schematismus venerabilis cleri agriensis ad annum 1806; 1810; 1821; 1825; 1835; 1845; 1855.

beépíthető közföldek hiánya gátolta, ami a népesség gyarapodásának is útját állta. A XVIII. század fejlődését így hát hosszú, több mint harminc éves megtorpanás követte. Ez a megtorpanás időben egybeesett a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk nyomán kibontakozó mezőgazdasági konjunktúrával, amely országszerte a majorságok bővítésére illetve jobb kihasználására sarkallta a birtokosokat. Így volt ez Gyöngyösön is, ahol a földesurak határbeli – meglehetősen kicsiny – saját kezelésű birtokaikból az 1820-as évek elejéig emiatt sem akartak taksáaik számára házhelyet osztani.

A házhelyhiányon túl a növekedést az egész országra jellemző tényezők is hátráltatták. Ilyen volt a francia háborúk vereszetése, valamint – a főleg hegyvidékeket sújtó – katasztrofális termés 1816–1819 között és az ebből fakadó éhínség.

Az 1820-as évektől kezdve, elsősorban Eszterházy Miklós két telepítési akciójának eredményeként ismét gyors népességnövekedésnek lehetünk tanúi. Amíg tehát a XVIII. században a betelepülők magánosan érkeztek, most már szervezett telepítésre is sor került. A földesúr a város fertályain kívül a Solymos utcai egykori temető mellett 22 hold majorsági szántóföldet osztott telkekre és a házhelyigénylőket szerződésben kötelezte arra, hogy két éven belül felépítsék házukat. A herceg intézkedése azonban a városvezetés ellenállásába ütközött, mely az oppidum úrbéres perében így érvelt: *...á Földes Uraság által felesleg kiosztottni szokott fundusokon felépített Házak által annyira össze szorítattva lennének á házak sorai, hogy az által az egész város majdnem a könnyen támadható Tűz veszedelmének legyen kitéve...*²⁷ Az előjáróság szerint a földesúr az addiginál nagyobb háztaksa szedésének reményében hagyta figyelmen kívül a mezőváros érdekeit. Éppen ezért kérte a magisztrátus a per során, hogy a földesurakat tiltsák el a házhelyosztástól, valamint attól, hogy új házak építésére engedélyt adjanak.²⁸ A tanács álláspontját az a mindennapi tapasztalat indokolta, hogy a Gyöngyöst pusztító gyakori tűzvészek terjedését elsősorban a túl sűrűn egymás mellé épített házak segítették elő. A bevett szokásra alapozta a magisztrátus a háztaksával kapcsolatos állásfoglalását is. Eszterházy Miklós ugyanis az általa osztott telkeken már az első évben felépült 130 ház után, – a helyben szokásos 4 forintos taksát figyelembe véve – 520 forint többletbevételre számíthatott.²⁹ A tanácsbeliek ellenkezése dacára az 1830-as, 1840-es években tovább nőtt az eredeti határon kívül épült házak száma, ami egyre nagyobb népesség elhelyezkedését tette lehetővé. Gyöngyös új részeit Hercegi Újvárosnak és Vizivárosnak nevezték.

---

²⁷ HML-V-101/b/23. XXX. 52.

²⁸ Uo.

²⁹ MOL-P-518/a2. 604–606.

Ismét felmerülhet a kérdés, hogy a város reformkori nagy lélekszám-növekedése természetes szaporodás eredménye volt-e csupán, vagy abban a bevándorlás továbbra is meghatározó szerepet játszott. Korábbi módszerünket alkalmazva megvizsgáljuk, hogy a természetes szaporodás milyen népességszámot eredményezhetett, és azt összevetjük Gyöngyös általunk már ismert adataival:

Idő	Népesség	Természetes szaporodás
1821	12 151	12 151
1825	12 941	12 637
1835	13 865	13 900
1845	15 703	15 290
1855	16 235	16 819

Eredményeinket elemezve aligha lehet kétséges, hogy az oppidum lakosságának gyarapodását az 1820-as évektől kezdve elsősorban a természetes szaporodás befolyásolta. Ekkortájt a népesedéstörténetnek országszerte is az volt a legjellemzőbb vonása, hogy a növekedés döntően a természetes szaporodásból származott. A bevándorlás valamelyest a XIX. század első felében is hozzájárult a város népességének gyarapodásához, ám korántsem úgy, mint a XVIII. század folyamán.

A migráció ezekben az évtizedekben kétirányú volt. A városból távozók helyébe új lakosok érkeztek, felvállalva az elvándoroltak úrbéri terheit. A Bartzay István részére vezetett számadáskönyv 1829. január 7-i bejegyzése szerint: „*Dobo Joseff helyébe özvegy Zeleiné taksásnak be következett*”.³⁰ Három évvel később ugyanitt „*Zörög Ignatz helyébe Csaba János jött taksásnak, aki 4 fnos taksába 1832 re megfizette*.”³¹ Olyanokról is tudunk ugyanakkor, akik „... *mint zsellérek egy kis üdeig dolgoznak, azt meg unván koldulnak, á nélkül, hogy honnan lett származásukat ... bejelentenek, az elbocsátó Leveleket felmutatnák, s magokat Lakossaink sorában (lefizetvén á Polgári váltságért esendő díjt) beiktatni kérnék*...”³² A mezővárosiak azért tartottak ezektől az idegenektől, mert megjelenésük úgy vonhatta maga után az adóteher növekedését, hogy bármikor, minden következmény nélkül odébbállhattak, maguk után hagyva a megszorodott adót.

A reformkorban Gyöngyösön véglegesen megtelepülők döntő többsége zsidó kereskedő volt. Fenti táblázatunk adatait visszaigazolni látszanak azok

³⁰ HML-V-101/b/9. XVII. 8.

³¹ Uo.

³² HML-V-101/a/14. 497.

a források, melyek a zsidók bevándorlásáról szólnak.³³ Az 1835-öt követő évtizedben ugyanis mintegy 500-an települtek le a városban, ami magyarázatot ad a tényleges népességszám és a természetes szaporodás között 1845-ben mutatkozó különbségre.

Mindezek azonban csak árnyalják azt a korábbi megállapításunkat, mely szerint a XIX. század első felében a mezőváros népességfejlődésében a természetes szaporodás játszotta a főszerepet.

Nemzetiségi összetétel

A Mohács utáni török terjeszkedés és a nyomában járó pusztítás a Kárpát-medencén belül elsősorban a magyar lakosságú területeket érintette, tehát ezeknek volt a legnagyobb vérvesztése. Az ország közepének népessége a XVII. század végére erősen lecsökkent, településszerkezete átalakult. A XVIII. században ez a népesedési úr megszűnt, de a gyarapodás úgy ment végbe, hogy az ország nemzetiségi összetétele alapvetően megváltozott. A nemzetiségek nagyarányú térfoglalása azt eredményezte, hogy a magyarság kisebbségbe szorult és a nemzetiségi probléma hosszú távon a legfontosabb politikai kérdések egyikévé vált.

A hódoltság peremvidékén elhelyezkedő Gyöngyöst a törökök gazdagsága miatt szultáni, khász várossá nyilvánították, ami a szpáhi-birtokoknál kedvezőbb adózási feltételeket jelentett és a portyázásokkal szemben fokozottabb védeltséget biztosított.³⁴ Jórészt ennek köszönhető, hogy a város középkori eredetű magyar lakossága nem hagyta el otthonát, kontinuitása megmaradt. Éppen ezért a nemzetiségek Gyöngyösön való megtelepülése mindvégig szórványos jelenség maradt és az össznépességen belüli arányuk nem érte el a 10%-ot.

Az 1715–20. évi országos összeírásban semmi jele annak, hogy a városban magyarokon kívül más nemzetiségűek is éltek.³⁵ A conscriptio azonban nyilvánvalóan pontatlan, hiszen Gyöngyösnek ekkor görög, zsidó és szlovák lakói is voltak.

A török hódoltság alatt telepedtek le a városban azok a szerb, örmény, görög, macedón stb. kereskedők, akiket a helyiek arnót vagy görög névvel illettek. Az úgynevezett görögök az ország sok helységében megjelentek, s jutott belőlük Gyöngyösre is. Itt 1711-ben saját kereskedő társulatot hoztak létre az úgynevezett „Arnót Companiát”. A városi tanács 1711 januárjában,

---

³³ HML-IV-7/b/6. 18. 4–8.

³⁴ Fekete Lajos: Gyöngyös város levéltárának török iratai. In: Levéltári Közlemények 1932. 3–4. 292. 1.

³⁵ HML-IV-7/a/1. öi. 555. 2–7. és 219–228.

majd ugyanezen év júniusában részletesen szabályozta a kereskedő társaság működésének feltételeit.³⁶ A júniusi constitutio lényegében a korábbi rendszabály kibővített változatának tekinthető. Ezek szerint a társaság tagjai lettek mindazon görög kereskedők, akik a rendelkezések idején a városban található boltokban árultak. Közösségüket saját kebelükből választott bíró irányította, aki azonban szorosan függött az oppidum bírójától. Feltételezhető, – bár forrással még nem sikerült igazolni – hogy a görögöknek tanácsuk is volt, amely közreműködött a társaság ügyeinek intézésében. A vármegye hatáskörét nem érintő igazságszolgáltatási ügyekben a görögök előjárója csak a mezőváros bírójának tudtával ítélezhetett. A companiabeli szabálysértőkre kirótt büntetéspénzből a két bíró fele-fele arányban részesült. A szabályzat talán leglényegesebb pontja szerint az arnótok kizárólag idegen országokból származó áruval, korabeli elnevezéssel „török portékával” kereskedhettek. Magyar mesterembertől vásárolt terméket nem árulhattak, nehogy ezzel drágaságot okozzanak. A társaságon kívüli görögök ugyanakkor a városban – országos vásárok kivételével – „török portékát” nem értékesíthettek.

A templomépítést és a vallásgyakorlatot megtiltották számukra. A katolikus hitre áttért görögöket a compania régi vallásuk visszavételére nem kényszeríthette. A katolikus görögöket viszont figyelmeztették, hogy a hitükben megmaradtakkal kereskedésre ne társuljanak.

Az arnótok a rendszabályon kívül eső minden egyéb dologban – gyöngyösi lakosok lévén – a városi statutumokhoz alkalmazkodtak. Közösségük negyedévenként 50 tallért fizetett az oppidum kasszájába, aminek begyűjtését a görög bíró feladatává tették.

A constitutio alig egy évig maradt érvényben, mert a társaság tagjai „... *Iobbíára az egész ki adott Condítiokott ... violalták*”³⁷. A szabályzat megsemmisítését és a compania felosztatását a magisztrátus elsősorban azzal indokolta, hogy az arnótok a kiadott instrukciókkal mit sem törődve Magyarországon készült termékekkel is kereskedtek, s azokat dupla áron kínálva drágaságot okoztak. Ezenkívül a bíraskodással és a vallásgyakorlat tilalmával kapcsolatos rendelkezéseket is figyelmen kívül hagyták. A felosztató határozatot rövidesen visszavonhatták, hiszen későbbi forrásainkban többször olvashatunk a görögökkel kötött szerződésről. Taksájukat 1737-ben például azért emelték 150-ről 200 rajnai forintra, mert a contractusukban foglalt árúk mellett másokkal is kereskedtek.³⁸

³⁶ HML-V-101/a/2. 606–607. és 624–627. A görögök szerepére más városokban: Zoltai Lajos: Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen, 1935.

³⁷ HML-V-101/a/2. 620–621.

³⁸ HML-V-101/a/4. 336–337.

A XVIII. század közepére „... *megh szaporottak, és ... szemlátomást meghis épültenek*”.³⁹ Vallási okok miatt 1741-ben átmenetileg ugyan kiűzték őket a városból, de többségük hamarosan visszatért és a kötelező hűségeskü letétele után a leggazdagabb családok kiemelkedő szerepet játszottak Gyöngyös kereskedelmi és hiteléletében. Lélekszámuk azonban a század második felében fokozatosan csökkent. Az 1750-es években még kb. 300-an lehettek. 1806-ban 40, 1848-ban pedig már csak négy görög család élt a városban.⁴⁰ A csökkenés feltehetően vallási és nemzetiségi asszimilációval, valamint az elvándorlással magyarázható. A vallási asszimiláció már korszakunk elején tetten érhető forrásainkban, melyek pápistává lett görögök szabad kereskedéséről tudósítanak.⁴¹ A vallási beolvadást – egy, két nemzedék után – a nemzetiségi asszimiláció követhette. Így történt ez egyébként az ország más helységében élő görögökkel is.

Létszámuk csökkenésével párhuzamosan veszítettek gazdasági jelentőségükből is. A XIX. század elejére Gyöngyösön ugyanis – az ország más részeihez hasonlóan – végbement az a folyamat, melynek eredménye a görögök kereskedelmi- és hiteléletből való kiszorulása lett. Gazdasági pozícióikat a zsidók fogadták el. A görög és zsidó kereskedők közötti érdekellentét első, forrásokban fellelhető megnyilvánulására 1755-ben bukkantunk, amikor Kvassai Ábrahám és fivére kérésére a helyi arnót kereskedőket a tanács eltiltotta a vas árulástól, mert azzal a testvérek üzletét rontották.⁴² A görög–zsidó váltás okait a szakirodalom máig nem tudta megnyugtatóan tisztázni. A görögök visszaszorulása és a zsidók térfoglalása közötti összefüggés ugyanakkor Gyöngyös esetében is nyilvánvaló.

A zsidóság jelenléte a város társadalmában már a XV. századtól kimutatható. Időleges letelepedésükről a hódoltság alatt is tudunk. A XVII. század második felében budai és gyöngyösi kereskedő zsidók között üzleti kapcsolatok szövődtek.⁴³ Az oppidumban való végleges meggyökeresedésük azonban csak a felszabadító háborút követő évtizedekre tehető. A jórészt házaló kereskedelessel foglalkozó zsidók közül a XVIII. század második felében egyre többen telepedtek le Gyöngyösön. A tanács látva „... *az Zsidóság naponként való el Szaporodását*” 1797-ben úgy rendelkezett, hogy a városban lakókat írják össze és élükre egy elöljárót nevezzenek ki. Az elöljáró feladata

---

³⁹ HML-V-101/a/4. 441.

⁴⁰ Dezséri Bachó László: A gyöngyösi templomok története. Gyöngyös, 1944.

⁴¹ HML-V-101/a/2. 608.

⁴² HML-V-101/a/5. 354. A görögök visszavonulásának problémáját röviden érinti: Erdmann Gyula (szerk.): Rendi társadalom-polgári társadalom 2. Gyula, 1989. 86–89.

⁴³ Szakály Ferenc: i.m.

többek között az volt, hogy minden újonnan beköltöző zsidóról a magisztrátusnak hírt adjon.⁴⁴

A XIX. század első felében a gyöngyösi zsidók kétirányú küzdelmet folytattak. Egyrészt megpróbálták megakadályozni, hogy idegen helységbeli sorstársaik a mezővárosba költözzenek, s ezáltal versenytársaikká váljanak, másrészt igyekeztek az oppidum kereskedelmében minél jobb pozíciókat elfoglalni.

A jövevény zsidók elleni fellépésükkor általában a városi előljáróság támogatását is maguk mögött tudhatták. A „kebelbéli” zsidók instanciái után a magisztrátus több évben – így 1800-ban⁴⁵ és 1805-ben⁴⁶ – határozottan tiltalmazta idegenek heti vásárokon való sátorállítást és árulását, arra a más városokban is bevett szokásra hivatkozva, mely szerint zsidók országos sokadalmakon kívül csak házalhatnak árúikkal. A tanács 1808-ban megparancsolta a lakosoknak, hogy jövevény zsidót senki ne merészeljen befogadni, míg az ügyet a helyi közösség előljárója és egy városi tisztviselő meg nem vizsgálja. Aki a tilalmat megszegte, az 24 forint büntetésre, vagy 24 pálcaütésre számíthatott.⁴⁷ Az 1830-as és 40-es években forrásaink egyre több, vidékről „beszivárgó” zsidóról tájékoztatnak. A városvezetés és az itt honos zsidóság úgy próbált védekezni az „... *alattomos utakon betsúszók*” ellen, hogy a letelepedni kívánóktól 5 ezüst forint taksát követelt,⁴⁸ valamint elrendelte a házaló zsidók összeírását és pontos nyilvántartását.⁴⁹ A szigorú rendszabályok ellenére számuk látványosan emelkedett. 1825-ben 308, 1835-ben 429, 1845-ben 925, 1855-ben pedig 1085 zsidó élt Gyöngyösön.⁵⁰ Össznépesésben belüli arányuk 1825-ben még a 2,5%-ot sem érte el, 1855-ben azonban a városlakó polgárságnak már közel 7%-át adták.

Gazdasági érdekeik érvényesítésekor a régóta itt lakó kereskedőkkel és az őket támogató magisztrátussal is szembe kerültek, akik megpróbálták megakadályozni a zsidó árusok térnyerését. Különösen tanulságos ebből a szempontból a zsidó közösség 1812. februári instanciájának sorsa, melyben a tanácstól azt kérték, hogy országos vásárok alkalmával, más helybeliekhez hasonlóan sátorhelyeik után ne kelljen fizetniük. Beadványukban azt írták, hogy mivel a földesurak engedelméből birtokolt boltjaik és házaik után nagy summákat fizetnek, méltányos lenne, ha tőlük sem szednék helypénzt. Az

---

⁴⁴ HML-V-101/a/8. 11.

⁴⁵ HML-V-101/a/8. 201.

⁴⁶ Uo. 522.

⁴⁷ HML-V-101/a/9. 28–29.

⁴⁸ HML-V-101/a/13. 281.

⁴⁹ HML-V-101/a/14. 132.

⁵⁰ Schematismus venerabilis cleri agriensis ad annum 1825, 1835, 1845, 1855.

esküdtek a kérelmet határozottan elutasították és döntésüket így indokolták: „... a Kegyelmes Királyi Privilegium a felséges Uralkodó háztúl városunk lakos Népeinek vagyon adva, nem pedig más idegen Nemzetnek, annyival inkább Zsidóknak, akik az országban polgári Jussal nem bírnak, hanem tsak lakások szenvedtetik meg a nélkül, hogy Privilegialis Jussokban részt vehetnének”.⁵¹ A zsidók nem törődtek bele kérésük megtagadásába és a főszolgabíróhoz fordultak. Ezúttal már az is sérelmük között szerepelt, hogy a városvezetés a tanács engedélyével korábban felállított deszkasátraikat le akarja bontani, annak ellenére, hogy ők a többi lakostól csak vallásban különböznek, a terhek viselésében egyenlő részt vállalnak. A főszolgabíró megkeresésére a magisztrátus azt válaszolta, hogy döntéséhez ragaszkodik, azt megváltoztatni nem hajlandó, hiszen a zsidókkal 1808-ban kötött szerződésben csak ideiglenesen adott engedélyt deszkasátrak építésére. Ezt az engedélyt visszavonták, a sátrakat a város javára elkobozták, és a zsidókat figyelmeztették, hogy újabbak építéséhez ezután ne fogjanak. Minderre azért kerülhetett sor, mert a piachely Tornai János helybeli kereskedőnek kellett, akinek erre törvényes elsősége volt.⁵²

Öt évvel később a földesuraktól boltokat árendáló kereskedők panaszára úriszéki végzés tiltotta el őket a heti piacokon való sátorállítástól, mivel erős versenyt támasztottak a boltbérlőknek.⁵³ Elutasította a tanács Bekker Ábrahám zsidó kereskedő kérését is, aki az ispotály melletti sátrát kövel akarta kirakatni és ezáltal időtállóbbá tenni. Egyúttal megerősítette azt a korábbi végzést, hogy zsidók csak ponyvasátort emelhetnek, azt is csak addig, amíg az előljáróság másképp nem rendelkezik.⁵⁴

Az 1820-as évek alapvető változásokat hoztak a gyöngyösi zsidó közösség életében. Megszűnt ugyanis a mezőváros piacán a helypénzfizetési kötelezettségük, amit a lakosságon belüli egyenjogúsításuk jelének tekinthetünk. Akik az oppidumban háztulajdonosok voltak, azok a piachelyért semmivel nem tartoztak, akik viszont zsellérként másnál laktak azokat fele taksára kötelezték.⁵⁵ Újabb előnyökre tettek szert 1829-ben, amikor a tanács – kérésüket méltányolva – engedélyezte, hogy vásárokon, mint helyi lakosok a katolikusok után következzenek a sorban, megelőzve ezzel a vidéki kereskedőket.⁵⁶ 1834-re a mezővárosi hierarchiában is előre léptek, mert mint „... ide való öregebb adózó Kereskedők” országos vásárok alkalmával nemcsak

---

⁵¹ HML-V-101/a/9. 277.

⁵² Uo. 287-288.

⁵³ HML-V-101/a/10. 103–104.

⁵⁴ Uo. 249.

⁵⁵ Uo. 249.

⁵⁶ Uo. 484.

az idegeneknél, hanem a gyöngyösi „*Ifiabb Kereskedők*”-nél is jobb helyre tarthattak igényt.⁵⁷ Hét év múlva már arról értesülhetünk, hogy a mezőváros országos sokadalmain az első helyeken állíthatták fel sátraikat. Mivel azonban az utánuk járó éves taksát vonakodtak kiegyenlíteni, a bíró azzal fenyegette meg őket, hogy a következő vásáron az izraelitákat „*a többi helybéliek sorába*” rendeli vissza, helyüket pedig a rendesen fizető pesti kereskedőknek adja át.⁵⁸

A zsidó közösség azonban nem kizárólag kereskedőkből állt. Egy 1835-ös összeírás szerint 70% volt kereskedő, 20% közelebbről meg nem határozott bérlőként, 10 százalékuk pedig iparosként kereste kenyerét.⁵⁹ A magyar társadalomba való beilleszkedésükre utal az, hogy 1848-ban többen szolgáltak közülük a honvédseregben. A magyar nemzeti célokkal való azonosulást minden bizonnyal befolyásolta, hogy a gyöngyösi polgárok között „*Die größte Sympathie für die Juden sich zeugt*”.⁶⁰

Az oppidum társadalmának leggyorsabban asszimilálódó nemzetisége a szlovák, korabeli elnevezéssel a tót volt. Az 1640-es években betelepült kisebb népcsoportjuk rövid idő alatt elmagyarosodott és áttért a katolikus hitre. A XVIII. század első harmadában a kortárs újabban bevándorolt szlovák jövevényekről írt.⁶¹ A majorsági szőlőkben szívesen alkalmazták őket idénymunkákra. Nagy részük a munka befejezése után hazatért, voltak azonban olyanok is, akik a városban maradtak és letelepültek. Róluk szól Bél Mátyás tudósítása, aki szerint „*életmódjukban a magyarokat is németeket is utánozzák. Lakásuk nem olyan tiszta, mint a németeké, beszédjük pedig olyan mint a magyaroké, mert a magyar nyelvet úgy elsajátítják, mintha magyarnak születtek volna. Nemcsak a városokban hanem a falvakban is magyarul beszélnek és magyarosan öltözködnek.*”⁶² Lélekszámukról, népességen belüli arányukról nincsenek adataink. Annyit tudunk csupán, hogy a XVIII. század közepén a városlakó magyarokon kívül „keves német, több szlovák” élt Gyöngyösön.⁶³ Számuk az 1790-es években már az egyébként sem túlságosan népes németek lélekszámánál is kisebb volt. Beolvadásukat a Szent Erzsébet templomban miséző szlovák katolikus papok próbálták lassítani. Nemes Balog János kántor 1825-ben a tanácshoz intézett beadványában azt panaszolta, hogy a Szaléri nevű szerzetes-pap gyakori üldözésének van kité-

---

⁵⁷ HML-V-101/a/12. 236.

⁵⁸ HML-V-101/a/14. 119.

⁵⁹ HML-V-101/a/7/b/6. 18.

⁶⁰ Der Ungarische Israelit 1848. mai. 8.

⁶¹ Bél Mátyás: i.m. 37.

⁶² Uo.

⁶³ Uo. 101.

ve, a szlovák nyelvben való járatlansága miatt. A magisztrátus ezért úgy rendelkezett, hogy a szlovák nyelvű szentmiséken a kántor feladatait egy énekes lássa el, akit a szlovákok maguk közül választanak.⁶⁴ „Kevés tót mes-terember”-ről Fényes Elek is tudott, ami arra utal, hogy néhányan még a XIX. század közepén is őrizték nyelvüket, szokásaikat.⁶⁵

A török kor után német telepések is érkeztek Gyöngyösre. *„A bevándorolt németek nemcsak testalkatban, hanem életmódjukban és lakásuk berendezésében is különböznek a magyaroktól. Az itteni természeti viszonyok nem teszik számukra lehetővé, hogy ... szülőföldjük szokásai szerint éljenek, s ha erre mégis kísérletet tesznek, rendszerint belebuknak, tönkremennek a magukkal hozott kevés pénzüket is elveszítik ... Környezetük magyar nyelvét hamarosan elsajátítják, de öltözködésükben, szokásaikban megőrzik különállásukat.”*⁶⁶ A németek megjelenése Gyöngyösön azokra az évekre tehető, amikor megyeszerte jelentős földesúri telepítő akciókkal számolhatunk. (Pl. Grassalkovitsok) Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy az elsősorban kézműves mesterségeket űző jövevények nem szervezett akció keretében érkeztek a városba. Bél Mátyás a XVIII. század első harmadában és Korabinszky 1786-ban a németekről szólva ugyanúgy a „kevés” jelzőt használta, mint Fényes Elek a XIX. század derekán.⁶⁷ Ez azt mutatja, hogy ez a nemzetiség nem játszott meghatározó szerepet az oppidum társadalmában. A német ajkú lakosok 1750-ben arra kérték a ferences atyákat, hogy az 50 családot meghaladó közösség részére német papot adjanak, mivel többségük alig beszél magyarul.⁶⁸ Ez azonban csak átmeneti megoldás lehetett, mert amikor 1777-ben a Szent Orbán templom számára a városnak egy káplánt kellett volna fogadni, az előjáróság – terhesnek találva egy új pap tartását – a helyi németeket összehívta és mivel *„... az Nemet Káplányra Ugy is szükségek vagyon”* a költségeket rájuk hárította át.⁶⁹ Bár a XVIII. század utolsó évtizedére már csak az idősebb generáció tagjai nem beszélték a magyart, a teljes asszimiláció még a reformkorban sem ment végbe. Ezt bizonyítja többek között a német és magyar szabó céhek 1818. évi különválása, mely az előbbieik kívánságára történt úgy, hogy a németek céhe az elváláshoz szükséges minden feltételeknek megfelelt.⁷⁰

---

⁶⁴ HML-V-101/a/11. 70.

⁶⁵ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Bp., 1851. 1. k. 69–70.

⁶⁶ Bél Mátyás: i.m. 36.

⁶⁷ Bél Mátyás: i.m. 101, Korabinsky: i.m., Fényes Elek: i.m. 69.

⁶⁸ Dezséri Bachó László: i.m.

⁶⁹ HML-V-101/a/b. 475–476.

⁷⁰ HML-V-101/a/10. 159.

A közösség erős kohézióját és módosságát mutatja, hogy 1821-ben a tanácstól temetkezési egylet létrehozására kértek és kaptak engedélyt. A maguk által meghatározott és befizetett pénzekből illendően eltemették a meghalt egyleti tagokat és segélyezték az özvegyeket és árvákat.

Rövidebb-hosszabb ideig cigányok is éltek a városon belül, még inkább azonban annak határában. Az úriszék 1727-ben megzabolázásukra és szükség esetén a városból való kiűzésükre adott a tanácsnak felhatalmazást.⁷¹ Hat évvel később – szüret táján – ötven pálcaütéssel büntették közülük azokat, akikre bárhol a városban rátaláltak.⁷² Kiűzésük okán, 1734-ben a birtokosok és a magisztrátus között kisebb összetűzésre került sor. A földesurak ekkor is a cigányok mezővárosból történő eltávolítását szorgalmazták, az előljárásság azonban azzal érvelt, hogy „... mivel az *Becsületes Tanács nem földes Ura az Városnak jure dominali vélek nem agalhat, az mitt az Méltóságos Földes Urasságh velek el követni akar abban magát nem avathattya, azért az Csigányok hajtogattasához nem lathatt.*”⁷³ A polgárok közösségén kívül álló, kóborló cigányok elűzéséről 1769-ben is hallhatunk.⁷⁴ Ezzel magyarázható, hogy az 1765–71. évi megyei cigányösszeírásban egyetlen gyöngyösi cigány sem szerepel.⁷⁵ A vándorló életmódot folytató népcsoport azonban 1772-ben ismét megjelent az oppidumban, amikor is a tanács, határbeli kártevésük miatt a szőlők alatt lakozó cigányok megintéséről intézkedett.⁷⁶ Mindez azt bizonyítja, hogy egyes csoportjaik vándorlásuk során útba ejtették Gyöngyöst, tartós megtelepedésükre ugyanakkor az egész korszakban nem került sor.

Felekezeti megoszlás

A legtöbb hódoltsági mezőváros lakossága a XVI. században a katolikusról a protestáns hitre tért át. A török vallási ügyekben tanúsított közömbössége is közrejátszott abban, hogy az utóbbiak egyházszervezete, hitélete megerősödött. A felszabadító háborúk után a katolikus egyház országszerte elvesztett pozíciói visszaszerzésére törekedett. Igyekezete azonban sokáig hiábavalónak bizonyult, a lakosság nagyobb része az üldöztetések ellenére állhatatosan megtartotta protestáns hitét, ragaszkodott vallásához.

---

⁷¹ HML-V-101/a/3. 354.

⁷² HML-V-101/a/4. 138.

⁷³ Uo. 228.

⁷⁴ HML-V-101/a/6. 190.

⁷⁵ HML-IV./1./g.

⁷⁶ HML-V-101/a/6. 306.

Gyöngyös felekezeti megoszlásában a török uralom idején nem következett be gyökeres változás. Népesége megmaradt katolikusnak, bár a hitújításnak itt is voltak hívei. A katolicizmus a város vallásos életében mindvégig meghatározó maradt, befolyását a lakosság zöme felett töretlenül megőrizte.

Fontos szerepük volt ebben az itt megtelepült ferences és jezsuita szerzeteseknek. A ferencesek az 1400-as évektől éltek a városban. Kolostorukat a török korban a hódoltsági ferences rendházak fejének tartották. A XVIII. században Gyöngyösön működött Magyarország legnagyobb zárdája és papnevelője.⁷⁷ A jezsuiták a tanács többszöri kérése nyomán 1634-ben nyitották meg gimnáziumukat két páter vezetésével. A rendek a lakosság hitéletét templomuk falain kívül is erősíteni igyekeztek, vallási és jótékonyági társulatokat alapítottak.⁷⁸ Miután azonban 1773-ban uralkodói parancsra a „*Tisztelendő Pater Jésoviták... el töröltettek semmivé tétettek ...*” a gyöngyösi rendház is megszűnt, templomuk pedig filiátemplommá vált.⁷⁹ A ferencesek csak úgy tudták elkerülni II. József rendeletének végrehajtását, hogy az egri püspök 1788-ban plébániát engedélyezett nekik.⁸⁰

A reformáció megjelenése Gyöngyösön az 1530-as évekre tehető. A lutheri eszmék terjedése itt – meglátásunk szerint – nem a katolikusok áttérésével, hanem jövevények beköltözésével kezdődött. Ezt támasztja alá egy 1606-ban Budán kelt szultáni parancs, mely a korábbi időkre visszautalva így fogalmazott: „... mintegy 20-30 magyar család jött máshonnan Gyöngyösre lakni s ott megtelepedett... kik vallásra nézve amazoktól különböztek.”⁸¹ Az 1540-es évek körül már protestáns egyház működött a városban, melyről egy török levél tudósított.⁸² A katolikusok kezdetben a városon kívül lévő „apácák kápolnáját” adták át nekik istentiszteletek céljára. Ez azonban a portyázók miatt veszélyes volt. Az újhíteknek tekintett protestánsok erejét mutatja, hogy 1555-re, minden haszonvételével együtt megszerezték a város nyugati fertályán lévő Szent Urbán templomot, majd 1566-tól kezdve közel fél évszázados sikertelen küzdelmet folytattak a város nagytemplomának birtokba vételéért is.⁸³

A reformáció gyöngyösi hívei a kálvini eszméket tették magukévá. A hódoltság idején keletkezett iratok ugyanakkor lutheránus, evangélikus és kálvinista néven egyaránt emlegették őket. Magyarázatul az szolgálhat, hogy

---

⁷⁷ Vályi András: i.m. 81.

⁷⁸ Dezséri Bachó László: i.m.

⁷⁹ HML-V-101/a/6. 345–346.

⁸⁰ Dezséri Bachó László: i.m. 173.

⁸¹ Uo. 21.

⁸² Fekete Lajos: i.m. 292. 2.

⁸³ Uo. és 297. 15.

ezeket a megnevezéseket a források egy része szinonimaként, gyakran egy mondaton belül használta.⁸⁴

Lutheránusok csak a XVIII. század elején telepedtek le a városban. Az új hitet valószínűleg a szlovákok hozták magukkal. Az előljáróság 1705-ben, a titokban Gyöngyösre jött prédikátoruk kiűzését rendelte el, „...azkys ... ez-előtt circiter, két, vagy három esztendővel városunkban lopva be származott Lutheranos valláson levőköt (az kikis már iobiára az Romai Catholica Anya szent Egyházat amplectálták) összevegyűjtötte ...” és hitük megtartására ösztönözte.⁸⁵ Még ugyanennek az évnek a végén a magisztrátus a helységben élő három lutheránus családfőnek meghagyta, hogy vallásukat csak otthon gyakorolhatják, közös istentiszteletet nem tarthatnak. Ezzel egyidejűleg a bíró feladatául szabta, hogy minden eszközzel akadályozza meg újabb evangélikusok mezővárosba való beköltözését.⁸⁶

A Rákóczi-szabadságharc leverése után, amikor Magyarországon gyökeresen megváltoztak a hatalmi és politikai viszonyok, vészterhes időszak következett a református és a kis evangélikus közösségek életében. Az egri püspök a gyöngyösi protestánsoknak megtiltotta a prédikátor és tanító tartást. A korszakban a református szülők gyermekeit a katolikus pap keresztelte, a halottakat ő temette és a házasságokat is ő kötötte. A kálvinisták és a lutheránusok 1714-től évi 100 Ft stólapénzt adtak a katolikus plébánosnak.⁸⁷

II. József türelmi rendeletének megjelenése változtatott csak ezen a helyzeten. 1785-től kezdve a gyöngyösi protestánsok megpróbálták régi jogaikat, a vallási ügyekben egykor meglévő szabadságukat helyreállítani.⁸⁸ Ennek jele volt, hogy 1789 áprilisában a belvárosban, egy régen elhagyott temetőből olyan területet mértek ki számukra, ahol templomot és parókiát építettek, s ezzel lezárult életükben „az elnyomás idősza”.⁸⁹

A XVIII. század első feléből származó olyan forrásokra sajnos nem akadunk, melyek a népesség vallási megoszlásának arányáról felvilágosítást adhatnának. Szakály Ferenc számítása szerint – ahogy erre már utaltunk – a hódoltság végén a protestánsok az összlakosság 1/3-át tették ki. Úgy tűnik azonban, hogy a Szent Bertalan templomért folytatott harc idején végrehajtott összeírás nem támasztja alá ezt a feltevést. A protestánsok, akik azt állí-

---

⁸⁴ Szakály Ferenc: A gyöngyösi ispotály-per 1667–1678. Adatok a „törökösség” fogalmának értelmezéséhez. In: Archivum 10. Eger, 1981. 8. és 18.

⁸⁵ HML-V-101/a/2. 467–468.

⁸⁶ Uo. 484.

⁸⁷ Klimó Pál: A gyöngyösi evangelicus, református 1876. évtől Helvét és Ágostoni evangélikus egyesült protestáns egyház történetének vázrajza. Gyöngyös, 1891. 13.

⁸⁸ HML-V-101/a/6. 880.

⁸⁹ HML-V-101/a/7. 236.

tották magukról, hogy lélekszámuk eléri a katolikusokét, a török hatóság döntőbíráskodását kérték. Miután Arszlán budai pasa egybehívatta a lakosságot és pontos kimutatást készíttetett a felekezeti megoszlásról, kiderült, hogy a kivándorlással fenyegetőzők csak 52 családfővel képviseltették magukat a város társadalmában, míg a katolikusok 728-cal.⁹⁰

Meggyőződésünk, hogy a felekezeti megoszlás tekintetében a reformáció megjelenésétől a jobbágyfelszabadításig terjedő időszak egészét nagyjából ezek az arányok jellemezték. II. József korában például a protestánsok egy folyamodványukban azt írták, hogy „... a türelmi parancs kedvezményre jogosító kellékekkel bírnak, mivel a gyöngyösi Helvet hitvallású családok száma a 100-at kiteszi.”⁹¹ Véleményünk szerint ebbe a környékbeli falvak református szórványát is beleértették, amint ez a XIX. században is szokásban volt. Alátámasztja ezt a feltevésünket a városi tanács egyik 1783-as adatfelvétele, melyben csak 60 protestáns családfőt írtak össze.⁹² Ezek közül 25 nemes, a többi közrendű volt. Bónis János prédikátor 1795-ben összesen 328 reformátust vett számba a mezővárosban, ami az össznépesség alig több mint 3%-át tette ki.⁹³ Amint a későbbiekben látni fogjuk, a XIX. század első felében lélekszámuk már az összlakosság 2,5%-át sem érte el.

Ha a fenti számadataink helyesek, akkor magyarázatra szorul a protestánsoknak az az erőteljes politikai tevékenysége, amely az 1710-es évekig tetten érhető forrásainkban. A felvetődő kérdésre magyarázatul a következőket válaszolhatjuk: a városnak szorult helyzetében a tehetős református egyház többször folyósított nagyobb kölcsönöket, amiért cserébe megpróbálták érdekeiket minél jobban érvényesíteni. A XVI–XVII. század folyamán számos jótétevője akadt a protestáns egyháznak, akik alapítványokkal, birtokokkal, kisebb nagyobb pénzösszegekkel támogatták a közösséget. Klimó Pál a gyöngyösi protestáns egyházak XIX. századi historikusa a hódoltságvégi állapotokról például a következőket írta: „talán ez időben állott a ... református egyház vagyoni jóllétének tetőpontján. Nemcsak, hogy maga szükségét nem lát, de heverő pénzkészletéből magának a városnak is ad kölcsön nagyobb összegeket.”⁹⁴

Katolikusokon és protestánsokon kívül éltek a városban az izraelita hitközséghez és a görögkeleti egyházhoz tartozó hívők is. Mindkét vallásfelekezet erősen etnikumhoz kötődő. Az izraeliták már 1724-ben zsinagógát építettek Gyöngyösön, ami arra mutat, hogy hosszú távú letelepedésre al-

---

⁹⁰ Dezséri Bachó László: i.m. 18.

⁹¹ Klimó Pál: i.m. 15.

⁹² HML-V-101/b/20.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Klimó Pál: i.m. 6.

kalmasnak találták a várost. A XVIII. század végén vallásos társulatot alapítottak, később jótékonyági szervezeteket hoztak létre. 1813-ban végleges zsinagógát építettek, 1839-ben pedig elemi iskolát nyitottak a hitközség kebelében.⁹⁵

Az ortodox vallású „görög” kereskedőket hitük miatt a XVIII. század első felében rendszeres támadások érték. Ahogy arról korábban már szóltunk, 1741-ben még a városból is kiűzték őket, ám hamarosan visszatértek és a kötelező hűségeskü letétele után már türelmesebb bánásmódban részesültek. Hozzájárult ehhez gazdasági erejük, melyet a település kölcsön formájában többször igénybe vett, így éppen kiűzetésük évében is a Szent Bertalan templom restaurálása céljára.⁹⁶ Imaházat 1784-ben építhettek, 1809-ben pedig templomot emeltek.⁹⁷

A XIX. század elejétől már átfogóbb képet rajzolhatunk a város felekezeti megoszlásáról, bár forrásaink 1821-ig csak a katolikusok számáról nyújtanak pontos felvilágosítást. Ezek szerint 1806-ban a felsővárosi plébániához – Bene-pusztát is ideértve – 5387, az alsóvárosihoz kerekén 4000 hívő tartozott. Gyöngyös katolikus lakossága tehát ebben az évben 9387 fő volt.⁹⁸ A négy évvel későbből ránk maradt sematizmus már csak 9292 hívőt vett számba.⁹⁹ Az össznépeességet is érintő lélekszám csökkenés lehetséges okairól korábban már szóltunk.

Az alábbiakban táblázatba foglaljuk forrásaink 1825–1855 közötti adatait, melyek már minden, a városban élő vallásfelekezetet felölelnek.¹⁰⁰ Jól érzékelhetjük a reformkorban végbement változásokat, ha számsoraink összeállításkor tíz éves periódusokat veszünk alapul:

---

⁹⁵ Misóczki Lajos: Fejezetek Gyöngyös művelődéstörténetéből a közgyűjtemények tükrében. In: Havassy–Kecskés (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984.

⁹⁶ Dezséri Bachó László: i.m.

⁹⁷ Misóczki Lajos: i.m.

⁹⁸ Schematismus venerabilis cleri agriensis ad annum 1806.

⁹⁹ Uo. 1810.

¹⁰⁰ Uo. 1821, 1825, 1835, 1845, 1855

Felekezeti megoszlás 1821–1855 között

Év	Plébánia	Katolikus	Református	Evangélikus	Pravoszláv	Izraelita
1821	Felsővárosi	7 167	34	10	39	160
	Alsóvárosi	4 341	273	14	11	102
Összesen		11 508	307	24	50	262
1815	Felsővárosi	7 733	32	10	36	180
	Alsóvárosi	4 509	295	8	10	128
Összesen		12 242	327	18	46	308
1835	Felsővárosi	8 378	56	25	20	260
	Alsóvárosi	4 664	275	18	–	169
Összesen		13 042	330	43	20	429
1845	Felsővárosi	8 858	79	33	15	620
	Alsóvárosi	4 861	279	24	1	305
Összesen		13 719	358	57	16	925
1855	Felsővárosi	9 090	100	64	22	696
	Alsóvárosi	4 960	271	17	1	389
Összesen		14 050	371	81	23	1 085

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy a XIX. század első felében Gyöngyös lakosságának túlnyomó többsége a korábbiakhoz hasonlóan keresztény, azon belül katolikus volt. Bár a keresztények mindvégig a népesség legalább 90%-át adták, a város lakosságának nem keresztény részét alkotó zsidóság egyre nagyobb arányú gyarapodása első látásra szembevető. Itt kell megjegyeznünk, hogy az izraelita–zsidó fogalmakat szinonimaként használjuk, mert úgy gondoljuk, hogy korszakunkban tartalmuk nehezen választható szét és ezzel nem követünk el módszertani hibát.

Felekezetenként vizsgálva a táblázatot, azt mondhatjuk, hogy a katolikusok és reformátusok száma egyenletes ütemben, nagyjából a természetes szaporodásnak megfelelően növekedett.

Az evangélikusok lélekszáma 1821–1825 között közel 1/3-ával csökkent, majd a következő évtizedben kb. 2,5-szeresére nőtt és ez a tendencia a későbbiekben is folytatódott. A fogyás megmagyarázható a halálozásokkal, de a gyarapodás nem lehetett a természetes szaporodás eredménye. Feltehető, hogy a lélekszám-növekedés bevándorlás következménye volt, valószínűbbnek tűnik mégis az, hogy az 1830-as évektől a sematizmusok is a gyöngyösi közösséghez tartozónak tüntették fel a szórványban élő lutheránusokat.

A felekezetek sorában a görögkeleti egyház volt az egyedüli, mely ekkortájt a sorvadás egyértelmű jeleit mutatta. Másfél évtized alatt elvesztette híveinek 60%-át és ez az apadás csak a szabadságharc utáni években állt meg, illetve fordult visszajára. A gyors lélekszámcsökkenés okát nem kereshetjük kizárólag az elhalálozásban. Bizonyos mértékű elvándorlással és valószínű asszimilációval is számolhatunk. Annál inkább így van ez, mert ilyen kis

létszám esetében egyetlen család elvándorlása vagy beolvadása is gyengítette az egyház erejét.

A már korábban említett görög–zsidó „őrségváltás” sajátos módon jelent meg a gyöngyösi pravoszláv egyház és az izraelita hitközség esetében. Az 1821–1835 között eltelt másfél évtizedben az ortodoxia híveinek száma 60%-kal csökkent, míg az izraelitáké 63%-kal nőtt. Az izraelita hitközség lélekszáma egyébként negyedszázad alatt négyszeresére emelkedett, amely gyarapodás elsősorban bevándorlásból adódott. Különösen gyors változást figyelhetünk meg 1835 és 1845 között, amikor számuk 429 főről 935 főre nőtt.

A gondolatsor lezárásaként vessük össze az oppidumban élő zsidók lélekszámának alakulását az ország hasonló adataival. Azt találjuk, hogy Magyarország zsidó lakossága 1787-ben 80 ezer, 1804-ben 126 ezer, az 1840-es években pedig 250 ezer fő volt.¹⁰¹ A II. József uralkodásától a szabadságharcig eltelt hatvan év alatt tehát 3,1-szeres gyarapodásnak lehetünk tanúi. Táblázatunk adatai azt mutatják, hogy Gyöngyös izraelita vallású lakosságának növekedési üteme ennél jóval erőteljesebb volt, hiszen alig több mint harminc év alatt számuk 4,1-szeresére emelkedett.

Ezek után vizsgáljuk meg azt, hogy az egyes felekezetek milyen arányban képviseltették magukat a város társadalmában. Az alábbi táblázatunk ezt mutatja.

A vallásfelekezetek %-os megoszlása Gyöngyösön 1821–1855 között

Év	Katolikus	Református	Evangelikus	Pravoszláv	Izraelita
1821	94,7	2,5	0,19	0,41	2,15
1825	94,5	2,5	0,13	0,35	2,38
1835	94,0	2,38	0,31	0,14	3,00
1845	91,0	2,37	0,37	0,10	6,13
1855	90,0	2,37	0,51	0,14	6,95

Adataink azt mutatják, hogy a felekezetek közül elsősorban a katolikus és izraelita egyházaknál történt nagyobb arányú átalakulás. Ez a változás egyirányú és az egész időszakra jellemző volt. Legfontosabb ismervének a katolikusok aránybeli csökkenését és a zsidók aránybeli növekedését tarthatjuk. Ez a folyamat azonban úgy játszódott le, hogy a térvesztés nem lélekszámcsökkenést jelentett, hanem csak a katolikus lakosság lassú ütemű gyarapodását, mely a természetes szaporodásnak felelt meg. Az arányeltolódást – ahogy erről már szóltunk – mindenekelőtt az erőteljes zsidó bevándorlás okozta. A belső struktúra legjelentősebb változását az 1835–45 között eltelt

¹⁰¹ Vörös Károly: A magyarországi társadalom (1790–1848) In: Magyarország története 1790–1848. I. kötet Bp., 473–485.

évtizedben figyelhetjük meg, amikor is az izraeliták népességen belüli aránya 3%-ról 6%-ra emelkedett, a katolikusoké pedig ugyanennyivel csökkent. Fontos megjegyeznünk, hogy a nagyarányú zsidó betelepedés nem egyedülálló, hanem országosan is ismert jelenség ebben az időszakban.

A református, evangélikus és görögkeleti egyházak helyzete a reformkorban számottevően nem változott. A három felekezet együttesen is a népesség mindössze 2,5–3%-át adta. 1835-ben az izraelita hitközség lélekszáma már felülmúlta a református egyház lélekszámát és így a második legnagyobb vallásfelekezetté lépett elő. A lutheránusok és pravoszlávok csekély, fél százalék alatti aránya arra utal, hogy ezek az egyházak a XIX. század első felében Gyöngyös vallásos életét lényegesen nem befolyásolták.

Végezetül érdemes Gyöngyös XIX. század eleji vallásfelekezeti megoszlását az országos adatokkal összevetni.

Vallásfelekezet	Magyarország %-ban	Gyöngyös %-ban
Katolikus	60	94,7
Református	15	2,5
Evangélikus	9	0,19
Görögkeleti	13,5	0,41
Izraelita	1,7	2,15

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy Gyöngyös vallásfelekezeti megoszlása sokban eltért az országos átlagtól. Gyöngyös társadalma vallási szempontból szinte egynemű, az országos adatok sokszínűségről és megfélemtől tagoltságról tanúskodnak. Hasonlóság mindössze az izraeliták népességen belüli súlyában mutatkozott. Bár mindkettőt a katolikus többség jellemezte, az arányok közel sem voltak azonosak. Míg a nem katolikus keresztények Magyarország lakosságának 37,5%-át adták, addig Gyöngyösön össznépességen belüli arányuk 3% körül mozgott. Ez arra vall, hogy a XVI–XVIII. század megpróbáltatásokkal teli kora sem bontotta meg a mátraaljai város felekezeti homogenitását, lakosságának túlnyomó többsége megmaradt katolikusnak.

TÁRSADALMI SZERKEZET

Nemesek

A rendi korszak végéig a magyar társadalom két alapvető alkotóeleme a nemesség és a jobbágyság volt. A kis lélekszámú városi polgárság sem gazdasági, sem politikai téren nem játszott meghatározó szerepet. A több évszázados fejlődés során kialakult és megszilárdult feudális berendezkedést a török előrenyomulás megbontotta, a társadalmi kereteket fellazította. A meghódított országrészek lakosságát ugyanis egységesen adófizető rájának tekintette, figyelmen kívül hagyva a nemesi kiváltságokat. Az elfoglalt területeket szultáni birtokká nyilvánította, s ezzel a korábbi tulajdonviszonyokat felszámolta. A birtokától és előjogaitól megfosztott nemesség a török elől a Királyi Magyarországra, Erdélybe vagy a jobbágyfalvaknál, kúriáknál nagyobb védeltséget nyújtó városokba menekült. Ezzel a hódoltságból eltűnt az a társadalmi réteg, melyet éppen tulajdonjoga és privilégiumrendszere különböztetett meg a jobbágyságtól.

A magyar nemesség városokba települése a szakirodalom tanúsága szerint nem egyszerűen a török foglалás következménye volt, hiszen ez a folyamat a XVI. századtól kezdve országszerte ismert.¹ A hódoltsági nemesség, városba költözésével azonban elsősorban élete és vagyona megőrzését biztosította, míg a Királyi Magyarországon gazdasági előnyök vonzották a betelepülőket.

Az Alföldről elmenekült nemesek közül jó néhányan választották – kezdetben bizonyára ideiglenes – lakóhelyül Gyöngyöst. Korábban már utaltunk rá, hogy az oppidum a török időkben is megtartotta népessége jelentős részét, amit főleg annak köszönhetett, hogy szultáni várossá nyilvánították és így fokozottabb védelemben részesült. A létbiztonság érzetét növelhette, hogy a Török Birodalom peremvidékén fekvő mezővárosból veszély esetén könnyebb volt a családok és az ingóságok menekítése, mint a hódoltság belsejéből. A visszatérés reménye is arra ösztönözte a nemeseket, hogy egykori birtokaikhoz minél közelebb állapodjanak meg. Éppen ezért joggal feltételezhető, hogy a városba a nemesek Heves megye török által megszállt részeiből és a környező vármegyékből érkeztek.

---

¹ Rácz István: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Bp., 1988. 13. A magyar városfejlődés általános kérdéseit megvilágítja: Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp., 1975.

A birtok nélküli nemesek többsége Gyöngyösön rövid időn belül teljesen elszegényedett, és csupán személyes szabadsága különböztette meg a jobbágyoktól. Nagy részük a megélhetés kényszerétől hajtva telekre ült, vállalva az azzal járó terheket.²

A gyöngyösi nemesség korántsem azonosítható kizárólag a beköltözőkkel. A hódoltság idején számos meggazdagodott parasztpolgár is nemességet vásárolt magának, amit Heves és Külső Szolnok vármegye előtt a XVII. század második felében publikált nemeslevelek igazolnak. Becse András 1624-ben II. Ferdinándtól, Nagy István 1665-ben Lipót királytól nyert címeres levelet. A megyében később nagy befolyásra szert tevő Almásy család őse Almásy János 1677-ben szintén Lipóttól kapott nemesi címet.³ A pénzen szerzett armális személyre szólt, azaz a földet nem nemesítette. Így az új keletű armalista és a birtokát vesztett betelepült nemes hasonló társadalmi réteghez tartozott. Meg kell azonban jegyezni, hogy azok, akik jobbágy-nemesítés révén jutottak armálishoz, jelentős vagyonnal rendelkeztek, mert a nemesítés önmagában is költséges eljárás volt.⁴

A kutatás – források híján – arra a kérdésre bizonyára a jövőben sem fog tudni választ adni, hogy a gyöngyösi nemességen belül milyen volt a hódoltságból menekültek és a jobbágy eredetű címeresek aránya. Annál nehezebb ezt kideríteni, mert olyan betelepültek is lehettek, akiknek a nobilitása átmenetileg elhalványult, értelmét veszítette, később viszont valamilyen úton-módon megpróbálták azt újjáéleszteni. Az 1675. évi portális adóösszeírás alkalmával a corscriptorok Gyöngyösön 95 armalistát vettek számba, ami arra mutat, hogy az eltérő eredetű nemességet az adózáskor egységes réteggént kezelték.⁵

A hódoltság legnagyobb lélekszámú nemesi közössége a török kiűzése után tovább gyarapodott. A különböző szempontok alapján készített összeírások megnehezítik a népességfejlődés pontos megrajzolását, de a tendenciák érzékeltetésére mindenképpen alkalmasak. Az adatok mérlegelését mindazonáltal megkönnyíti, hogy olyan forrásokat sikerült megszólaltatni, melyek közel azonos időtartamokat fognak át és bennük a családfőket jegyezték fel. Az átlagos nemesi családlétszámot illetően a városlakó nemességre vonatkozó szakirodalom azon megállapítását tekintettük irányadónak, mely

---

² MOL-518/a. 16. Országos összehasonlításra: Szabó István: A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században. In: Szabó István: Jobbágyok-parasztok. Bp., 1976.

³ Orosz Ernő: Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1906.

⁴ Rácz István: i.m. 46–49.

⁵ Soós Imre: A hódolt szolgabíró és hódolt esküdt Heves megyében a 17. században. In: Archivum 2. 24.

szerint „a 4-es családlétszámot mindenképpen alsó határnak kell tekintennünk.”⁶ Alábbi táblázatunk a török világot követő másfélszázad változásairól tudósít.

*A gyöngyösi nemesség lélekszámának alakulása a XVIII. században és a XIX. század első felében*⁷

Év	Családfő	Az egész nemesség
1707	105	420
1754	150	600
1790	208	832
XIX. század eleje	333	1332
1829	426	1704
1841	538	2152

Előjáróban arra kell felhívunk a figyelmet, hogy az 1754. évnél szereplő családfőszám becslést ad. Az összeírás alkalmával a gyöngyösi járásban 216 armalistát vettek számba, de lakóhelyüket nem tüntették fel.⁸ Becslésünk azon a tényen alapszik, hogy mind az összeírás előtt, mind azt követően a járás címeres nemességének kb. 2/3-a élt Gyöngyösön. Az egész járásban talált 54 „*possessionatus*” egy része is itt lakhatott, mert nevük szerepel a mezőváros későbbi nemes-jegyzékeiben.

Az adatok értékelésénél szem előtt kell tartanunk, hogy a nemesség egésze vonatkozó számításaink inkább alul, mint túlbecsültek. Mindezzel együtt megállapíthatjuk, hogy a török kiűzése és a jobbágyfelszabadítás között eltelt időszakban a gyöngyösi nemesek száma az ötszörösére nőtt. Nem beszélhetünk azonban egyenletes ütemű növekedésről, mert míg a II. József halálával záródó bő 80 év alatt mindössze 400 fő, addig az 1790 utáni fél évszázadban 1300 lelkes többletet regisztráltak forrásaink. A gyöngyösi nemes jogállású lakosság növekedése arányaiban mind az ország, mind a város egészének népességfejlődésétől elmaradt. A következő táblázatban, Faragó Tamás útmutatását alapul véve, arra a kérdésre keressük a választ, hogy a természetes szaporodás miképpen befolyásolta létszámunk alakulását.⁹ A könnyebbség kedvéért a természetes szaporodásnál negyedszázados időtartamokat vizsgáltunk. Így néhány év eltérés mutatkozik összeírásaink

⁶ Rácz István: i.m. 151.

⁷ 1707-HML-IV-1/f/1.; 1754-HML-IV-1/f/1. 19/a. és IV-1/f/1. 19/b.; 1790-HML-IV-7/b/5/9.; 19. század eleje – HML-V-101/b/23.; 1829-HML-V-101/b/23.; 1841-HML-V-101/b/23.

⁸ HML-IV-1/f/1. 19/b.

⁹ Faragó Tamás: i.m. 442.

adatfelvétele és a periódushatárok között, de ez véleményünk szerint nem akadályozza a következtetések levonását.¹⁰

Év	Lélekszám	Feltételezett természetes szaporodás
1707	420	420
1754	600	710
1790	832	923
XIX. század eleje	1332	1200
1829	1704	1560

Táblázatunk két, ellentétes irányú tendencia időben egymást követő érvényesüléséről tudósít. Eszerint a XVIII. század végéig a természetes szaporodás üteme meghaladta a nemesek forrásokból kikövetkeztethető lélekszámát, a XIX. század első felében viszont már elmaradt attól.

Elsietett lenne ebből arra a következtetésre jutni, hogy Gyöngyös a XVIII. században nemeseket kibocsátó hely lett volna, ahonnét a privilegiált réteg nagyobb arányú elvándorlásával számolhatnánk. A század első harmadában néhány a városban élő, egykor a hódoltságban birtokos család tulajdona visszaszerzésének reményében valóban elköltözött. Olyanok is lehettek, akik a jobb megélhetésben bízva hagyták el otthonukat, az Alföld felé vették az útjukat. Bizonyosnak tekinthető, hogy ez utóbbiak is hajdani birtokosok elszegényedett ivadécai voltak. Ez az elvándorlás azonban nem öltött nagyobb méreteket, alapvetően nem befolyásolta a népességfejlődést. A XVIII. századi számsorok között mutatkozó különbség véleményünk szerint sokkal inkább azzal magyarázható, hogy a természetes szaporodásnál a legmagasabb, a családlétszámnál pedig a legalacsonyabb értékeket vettük alapul.

Mindebből az következik, hogy Gyöngyös nemes lakosságát ezekben az évtizedekben nem érintették az országos népmozgás hullámai, sem jelentékeny elvándorlással, sem bevándorlással nem számolhatunk. Számbeli gyarapodásuk a század végéig csaknem teljes egészében a természetes szaporodás eredménye volt. Ezzel együtt a szakirodalom azon megállapítása, hogy Gyöngyös a török világ legnagyobb nemesi közösségével dicsekedett,¹¹ kis megszorítással II. József korára is alkalmazható, hiszen a hajdani hódoltság

¹⁰ 107-HML-IV-1/f/1.; 1754-HML-IV-1/f/1. 19/a és IV-1/f/1. 19/b.; 1790-HML-IV-7/b/5/9.; 19. század eleje – HML-V. 101/b/23.; 1829-HML-V-101/b/23.

¹¹ Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: Havassy Péter–Kecskés Péter (szerk.): tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 150.

területén 1787-ben az összeírók csak Nádudvaron találtak az itteninél több nemes lakost.¹²

A XIX. század első felében az általunk kimutatott lélekszám már felülmúlta a természetes szaporodás ütemét. Ebben az esetben is elhamarkodott lenne arra gondolni, hogy a többlet főleg a beköltözöttekből származott. A reformkorban itt otthonra lelt családok ugyanis nem befolyásolták lényegesen a népesedési mutatókat. Minden bizonnyal arról van szó, hogy „*a város-lakó nemesek közül számosan lehettek olyanok, akik már előbb is ott éltek, de nemesi joggyakorlat nélkül. Különböző okok miatt azonban 1787 és 1840 között újraélesztették nemesi szabadságukat*”.¹³ A Gyöngyösön honos, de nemesként össze nem írt lakosok forrásainkban való megjelenése tehát nem a nemesek számának tényleges növekedését, hanem egykori jogállásuk fellelevenítését jelenti. Tegyük még mindehhez azt is hozzá, hogy a XIX. század első felének házi használatra készült összeírásai megbízhatóbbak az előző század országos conscriptióinál, mivel a városnak alapvető gazdasági érdeke volt lakói pontos számbavétele. Az 1829. évi összeírás például fertályonként, házról-házra haladva készült és bizonyos vagyoni állapotokat is rögzített.¹⁴ A gondosabb végrehajtás is hozzájárult ahhoz, hogy az úrbéres telken ülő, jobbágy módra gazdálkodó hajdani nemesek nobilitása a conscriptiok nyomán új életre kelt.

Táblázatunk értelmezése után megállapíthatjuk, hogy Gyöngyös nemességének gyarapodásában a rendi korszak végéig a természetes szaporodás játszotta a főszerepet. A kiváltságoltak beáramlásának – mely a XVIII. században az alföldi városokat jellemezte – itt határt szabott a helység eltartó képessége és a közösség ellenállása, mely joggal tartott attól, hogy az újonnan beköltözők megpróbálják magukat kivonni a közterhek viselése alól. A hódoltságtól a jobbágyfelszabadításig terjedő időszakban össznépességen belüli arányuk úgy is jóval meghaladta az országos átlagot. Míg Magyarország népességének 4–5%-a volt nemes, addig Gyöngyös lakosságának 8–20%-át sorolhatjuk ehhez a társadalmi réteghez.¹⁵

Az oppidum jogilag egységes nemességén belül birtokhoz, vagyonhoz való viszony alapján három csoportot különböztethetünk meg. A legtehetősebbek a birtokos nemesek voltak, akik takaros házakkal rendelkeztek és a határban kisebb-nagyobb szőlő vagy szántóföldjük volt. A kurialisták és prédialisták csak saját szabad telkükön gazdálkodhattak, jobbágyok segítségével nélkül. A „*Paraszt Funduson*” lakók pedig birtokos társaiknak ugyanúgy

---

¹² Rácz István: i.m. 86.

¹³ Uo. 98.

¹⁴ HML-V-101/b/23.

¹⁵ Danyi Dezső–Dávid Zoltán: i.m. 66–67. és HML-IV-7/b/5/9.

különböző járadékokkal tartoztak az általuk használt földek után, mint a nemtelenek.¹⁶ Az egyes csoportokon belül azonban nagy különbségek mutatkoztak, hiszen Eszterházy herceg és a csak néhány jobbágy járadékát élvező nemes egyaránt a birtokosok közé tartozott. A csoportok sem különíthetők el mereven egymástól, mert lehettek olyan „*Paraszt Funduson*” élők, aki különböző bérletek révén a kurialistáknál jóval nagyobb területen gazdálkodtak és bér munkát is igénybe vettek.

Gyöngyösön birtokosnak azt tekintették, akinek gazdaságában jobbágy is dolgozott. Ez már abban az esetben is így történt, ha csak egy paraszt ura volt. A helyi összeírásokban nem az ingatlanok nagyságát, hanem a jobbágyok lélekszámát tüntették fel.¹⁷

Az úrbérrendezést megelőző időszakból a birtokosok számát illetően pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, de az bizonyos, hogy a jobbágyok döntő többsége már a török kiűzését követően is négy nagybirtokosnak szolgált. Ezek az örökváltságig meghatározó szerepet játszottak a város életében. Az urbárium behozatala előtt még az Orczy, Almásy, Tarródy, Tassy családok voltak jelentősebb részbirtokosok a helységben.¹⁸

Alábbi táblázatunk az úrbérrendezést követő évtizedek birtokos társadalmának létszámalakulását mutatja.¹⁹

A gyöngyösi birtokos nemesség létszámának alakulása (1771–1836)

Év	Birtokosok száma
1771	18
1789	44
1812	48
1816	63
XIX. sz.	88
1836	120

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Gyöngyösön birtokos nemesek száma igen gyorsan, 70 év alatt a hétszeresére nőtt. Ezt a látványos növekedést több tényező befolyásolta. Egyik közülük a birtokszerzési kedv és a tehetőség volt. A földforgalmazás azonban önmagában nem eredményezte volna a birtokosok lélekszámának ekkora arányú gyarapodását. Legalább ilyen jelentősége volt a nemesi tulajdon aprózódásának, mely a magyar örö-

¹⁶ HML-V-101/a/1.205.

¹⁷ HML-V-101/b/23. 27.

¹⁸ HML-IV-1/h/1. 2.

¹⁹ 1771-HML-IV-1/h/1. 2.; 1789-HML-IV-7/b/5. 9.; 1812-HML-V-101/b./47; 1816-HML-IV-1/h/1. 2.; XIX. sz. eleji – HML-V-101/b/23.; 1836-HML-V-101/b/47.

kösödési szokásokból következett. Tassy István úr halála után például javain 20 család osztozott.²⁰

A XVIII. századtól kezdve forrásaink a kuriális, címeres és prédiális nemeseket egyre inkább közös armalista néven tartották nyilván, aminek az oka bizonyára abban keresendő, hogy egységesen adófizetésre szorították őket. Jórészt közülük kerültek ki azok, akik a személyes szabadság mellé tulajdont és jobbágymunkaerőt szereztek, és ezáltal birtokosokká lettek. Ez azonban csak a vagyonosabbaknak sikerült.

Ha a városlakó nemességen belüli arányokat vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy Gyöngyösön 1789-ben 44 possessionátus mellett 164 armalista,²¹ a XIX. század első harmadában pedig 88 birtokos mellett 245 armalista élt.²² A város lakosainak 74–79%-a tehát címeres nemes volt és csak minden 4–5. család tartozott a birtokosok közé.

A város nemessége nemcsak a birtokhoz való viszony, hanem a foglalkozási szerkezet alapján is tagolt képet mutatott. Többségük a mezőgazdaságban kereste kenyerét, úrbéres telket művelt vagy napszámosként dolgozott. Voltak köztük kézművesek, kereskedők, városi tisztviselők és teljesen nincstelenek is. A XIX. század elején 245 armalista közül 74 kapás, 42 iparos volt, 19 neve mellé pedig a „*misera nihil habens*” megjegyzés került.²³ A nemes származású kereskedőkre és városi tisztviselőkre vonatkozó adataink annyira szórványosak, hogy számszerű következtetések levonására nem alkalmasak.²⁴ Annyi bizonyos csak, hogy tanácsos, nótárius és tisztviselő éppúgy fellelhető soraikban, mint harangozó, kocsis, hajdú vagy kasznár.

Meglepő a szegény nemesek nagy aránya, hiszen a város armalistáinak ez közel 8%-át tette ki. Arról semmit nem tudunk, hogy mi volt megélhetésük alapja, de ketten – öregebb Böjtös József és Deli József – biztos, hogy koldulással tartották fenn magukat.²⁵

A 245 címeres nemesnek tehát csak kisebbség hányada művelt úrbéres földet, 55%-a napszámos munkát vállalt, ipart űzött, esetleg szegény, elesett volt.

Ha a XIX. század első harmadában készült források segítségével összehasonlítjuk a nemesek és jobbágyság foglalkozási szerkezetét, akkor azt találjuk, hogy mindkét társadalmi réteg közel 80%-a földműves volt. A kézművesiparral foglalkozók aránya a parasztok között 17%, a nemesek között

---

²⁰ HML-V-101/b/10. 19.

²¹ HML-IV-7/b/5. 9.

²² HML-V-101/b/23.

²³ Uo.

²⁴ HML-V-101/a/8.624.

²⁵ HML-V-101/b/23.

pedig 18% körül mozgott. A további összevetést sajnos megakadályozza a fellelhető adatok hiánya.

Végezetül arra a kérdésre keressük a választ, hogy a gyöngyösi nemesek milyen vagyoni erővel rendelkeztek. Vagyonuk egyik legértékesebb része a városbéli ház volt. Bél Mátyás erről 1735-ben így írt: „*A Csapó és Solymos utcán végig nemesi kúriák következnek: a Haller ház, az Orczy, Almásy, Dévay családok háza.*”²⁶ Karl Gottlieb von Windisch fél évszázaddal később megjelent művében ez olvasható: „*Egyre szebb házak épülnek, és az itt nem kis számban élő nemesi családok többnyire csinos házakban laknak.*”²⁷ A XIX. század közepén Fényes Elek is úgy találta hogy „*Ezen várost nagyon ékesítik az itt lakó, nagy birtokos, számos uraságok csinos lakóházai.*”²⁸ A városi ház értékes vagyontárgynak számított, mert a szűkös belterületen magas volt az ingatlanok ára.

A vagyon másik fontos összetevőjének a határban telepített szőlőt tekintették. Mivel Gyöngyös agrárgazdálkodásának alapja a szőlőművelés volt, minden nemes arra törekedett, hogy legalább egy-két kapás szőlőföldre szert tegyen. A szőlőhegyekből való részesedés a városlakó nemesek belső hierarchiájának talán legfontosabb mutatója volt.

A házon és szőlőn kívül a vagyon szántót, állatállományt és pénztőkét is magába foglalhatott. A szántó Gyöngyösön a nemesi vagyonon belül sokkal kisebb súllyal szerepelt mint egyéb helyeken. Ennek okát egyrészt a művelhető föld szűkösségében, másrészt abban látjuk, hogy a szőlő nagyobb értéknek számított.

A forrásokban legkevésbé tetten érhető állatállományról csak annyit tudunk, hogy a város erdejét és a szomszédos helységek bérelt legelőit nemesek jószágai is járták.²⁹ Ezek főleg szarvasmarhák, szamarak és disznók voltak. Számukról azonban még hozzávetőleges adataink sincsenek.

A vagyonhoz – mint már említettük – a pénztőke is hozzátartozott. A városlakó nemesek egy részének kezén jelentős összegek halmozódtak fel, amit hitel formájában gyakran kihelyeztek.³⁰ Magánosoknak éppúgy adtak kölcsönt, mint az egyháznak templomépítésre, restaurálásra vagy a városnak megszorult helyzetében.³¹ A mezővárosban is az általánosan elfogadott 6%-os kamat volt szokásban. A gyöngyösi nemesek feltehetően széleskörű hitel-

---

²⁶ Bél Mátyás: i.m. 101.

²⁷ Karl Gottlieb von Windisch: *Geographie Königreichs Ungarn* Pozsony, 1780. In: *Archivum* 7. 81. Fordította: Bohony Nándor.

²⁸ Fényes Elek: i.m. 69.

²⁹ HML-V-101/a/4. 104.

³⁰ HML-V-101/b/22. XXX. 61.

³¹ HML-V-101/a/1.189.

ügyleteinek megvilágítása a jövőbeni kutatás feladata lesz. Ezúttal csak jelezni tudjuk a nemesi kézen levő pénzvagyon városbeli fontosságát.

Jobbágyságok

Magyarországon az oppidumok lakosságának döntő többsége – közösségként – bizonyos előjogokkal rendelkező jobbágyság volt. Gyöngyös népességének a meghatározó része is jobbágyság volt.

A jobbágyságok számának alakulását mutató források az egész városra és egyes birtokrészekre vonatkozóan örömdokumentumok rendelkezésünkre állnak. Az utóbbiakról azonban meg kell jegyeznünk, hogy róluk csak szórvány adataink vannak, s ezek már csupán részleges következtetések levonására alkalmasak. Gyöngyös város adózó lakosságáról mindenekelőtt az 1715–20., 1771., 1816. és 1828. évi összeírások segítségével tájékozódunk. Az elsőnek és utolsóként említett forrás országos összeírás adatait tartalmazza, az 1771. évi pedig az úrbérrendezéssel kapcsolatban készült. Az 1816-os conscriptiot a helyi tanács saját céljaira és hatáskörében végeztette.

Az 1715 és 1720. évi összeírások – mint ismeretes – a háztartások számát tüntették fel a népesség jogi állapota szerint. Az összeírók 1715-ben Gyöngyösön 121 jobbágyság- és 13 zsellérháztartást számoltak össze. Az 1720. évi javított conscriptióban 177 jobbágyság, valamint 34 zsellérháztartás szerepel.³² A két összeírás között mutatkozó, meglehetősen nagy különbséget az újból való összeírás szigorúbb végrehajtása és az időközi bevándorlás egyaránt magyarázhatja. Ez utóbbi lehetőséget támasztja alá a magisztrátus 1715 májusában kelt azon határozata, melyben minden gyöngyösi lakosnak megparancsolta, hogy „...senki maga Házához, más honnan jövő sellyért Bírák Uraimék híre nélkül be ne fogadgyon.”³³

A conscriptio alapján megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század első évtizedeiben Gyöngyös agrártársadalmát még a telkes jobbágyság túlsúlya jellemezte a zsellérekkel szemben. A zsellérek a helyi jobbágyságnak mindössze 16%-át tették ki. Az összeírók sajnos azt nem jegyezték fel, hogy mennyi volt közülük háztulajdonos és hányan laktak más portáján. Arra a kérdésre sem tudunk választ adni, hogy az egész- vagy töredéktelkes jobbágyság mekkora birtokot mondhatott a magáénak, valamint hogy hol húzódott a telkes és zsellérállapot közötti határ. Az úrbérrendezés előtt ezt az országban a helyi szokások, tradíciók határozták meg. Gyöngyösön a jobbágyság belső tagozódásáról csak az adókvetés alapján alkothatunk némi fogalmat. A XVIII. század elején az adózás az úgynevezett „ökörsoros praxis” szerint történt.

---

³² HML.-7/a/1. öi. 555. 219–228.

³³ HML-V-101/a/2. 710.

Ökörsorosnak tekintették azokat a gazdákat, akiknek 400 forintot érő vagyona volt. Az egész helyesek 200, a félhelyesek 100, az úgynevezett octavások pedig 50 forintnyi „jószággal” bírtak.³⁴

A XVIII. század folyamán a város jobbágytársadalmának jogi állapotában és földbirtoklásában változások következtek be. A század elején a Rákóczi részen 56 jobbágyból 16 volt örökös, a többi szabad menetelű.³⁵ Több mint ¼ részük volt tehát röghöz kötött. Arról nincs tudomásunk, hogy milyen volt ez az arány a város más részein, de valószínűnek látszik, hogy a többi quartában is számolhatunk szabad költözésétől megfosztott népességgel. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az örökös-szabadmenetelű rétegek közötti különbség – az ország más részeihez hasonlóan – sokkal inkább elvi, mint gyakorlati jelentőséggel bírt. Feltűnő ugyanakkor, hogy a jövevények mind szabad költözésűek, a régebbi gyöngyösi lakosok pedig örökös jobbágyok voltak. Hódoltsági társaikhoz hasonlóan az itteni birtokosok is kétirányú politikát folytattak. Egyrészt igyekeztek meggátolni a régtől fogva birtokukon élők elvándorlását, emellett azonban különböző kedvezményekkel új munkaerőre is próbáltak szert tenni. Ezen kedvezmények közé tartozott a szabad menetel biztosítása is. Az 1771. évi úrbérrendezéskor a város egész jobbágyságát „*liber migrationis*”-ként írták össze.³⁶ A század folyamán tehát a röghöz kötött népesség elnyerte a költözési szabadságot. Az úrbérrendezés idejére a nagyarányú népességgyarapodás miatt a két kategória közötti megkülönböztetés egyébként is értelmét veszítette.

A népességnövekedés más téren is éreztette hatását. 1771-re a gyöngyösi jobbágy elnevezés teljesen eltűnt és „*mivel ezen városban sem annyi földek nintsenek, rétek pedig éppen semmik, hogy quarta avagy oktava sessiók efformáltassanak, azért ők se quartalisták sem oktavalisták nem lehetnek, és így mint Domiciliatus Inquilinusok hagyattak*”.³⁷

Az úrbérrendezéskor az oppidum határában lévő 600 holdnyi szántót 909 jobbágy között kellett volna felosztani.³⁸ Az urbáriumban előírt elvek szerint ez lehetetlen volt, így a gyöngyösi nem nemes lakosságot uruknak háztaksát fizető taksás zselléreként nyilvánították, a földeket pedig továbbra is meghagyták közös használatban és az eddig szokásos újraosztásos rendszerben művelték. A Mária Terézia-féle rendezés során készült források tehát for-

³⁴ Uo. 455. Sok tanúsággal szolgál, ha Gyöngyös társadalomfejlődését a hegyaljai mezővárosok társadalmával vetjük össze: Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalmi a XVII. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In: Szabó István (szerk.) Agrártörténeti Tanulmányok. Bp., 1960. 3–70.

³⁵ MOL-UetC. 89/35.

³⁶ HML-IV-1/h. 1. 2.

³⁷ Uo.

³⁸ HML-V-101/b/46. LIII. 21.

mailag a város jobbágyságának elzselléresedését mutatják. Ez azonban több szempontból sem azonosítható az ország egyéb részén tapasztalható zselléresedéssel. A gyöngyösiek zselléreként való összeírása csak a szántóföldek és rétek birtoklásához fűződő viszonyukat mutatja. A város szűkös határain belül már a XVIII. század első évtizedeiben sem állt megfelelő mennyiségű földterület a mezővárosi polgárság rendelkezésére. Mindezek ellenére a város az általunk vizsgált egész korszakban népességkoncentráltó hely volt. Ez arra mutat, hogy a betelepülőket – erre is történt már utalás – elsősorban nem a szántóművelés és rétgazdálkodás lehetősége vonzotta. Más szóval a gyöngyösi gazdák megélhetésének alapja nem az előzőekben vázolt mezőgazdasági termelés volt. Zselléreként való összeírásukból tehát életszínvonalukra és anyagi teherbírásiukra nézve messzemenő következtetést levonni hiba lenne, mivel a jogi kategóriák szerint zsellérnek mondott népesség nem azonosítható teljes egészében és automatikusan a földműves társadalom legszegényebb rétegeivel. A Gyöngyösön zselléreként nyilvántartott jobbágyok egy része jómódú szőlősgazda, más része ősztől, tavaszig iparát űző, egyéb időben szőlőtermelő kézműves volt. Nem hiányzott természetesen a helyi paraszttársadalomból a mindenféle birtokot és vagyontárgyat nélkülöző tényleges zsellérség sem.³⁹ Többségük a környező promontóriumokon napszámosként kereste kenyerét. Források hiányában arról számszerűen nem tudunk képet alkotni, hogy milyen volt a fenti rétegek zsellérnépességen belüli aránya.

A város gazdaságával és társadalmával foglalkozó szakirodalomban kísérlet történt arra, hogy összehasonlítsák a gyöngyösi szőlőbirtokos zsellér és egy a környező faluban élő telkes jobbágy gazdasági és társadalmi helyzetét.⁴⁰ A vizsgálódások azt mutatták, hogy a gyöngyösi kapás-napszámos különböző lehetőségei révén annyi pénzhez juthatott, mint egy egész telkes gyöngyöspatai jobbágy. Az ilyen típusú vizsgálatok rendkívül érdekesek és hasznosak, de kidolgozott módszerek híján eredményeiket némi fenntartással fogadhatjuk. Nincsenek ugyanis megbízható mércéink a különböző típusú paraszti üzemek teljesítményének, jövedelmezőségének és munkaigényének mérésére, s ilyen híján az összehasonlító elemzéseknél óvatosan kell eljárunk.

A zsellérek számának alakulását egy olyan 1816-ban készült összeírásból kísérhetjük nyomon, amely pontosan feltüntette az 1771. évi állapotokat is.⁴¹ Ezek szerint az úrbérrendezéskor 861 házasság és 48 házatlan zsellér élt a városban. Közel fél évszázad alatt az inquilinusok száma 1869-re, s subinquilinusoké 181-re nőtt.

³⁹ HML-IV-7/a./18., öi. 1113. 1828. Observationes, 46.

⁴⁰ Kecskés Péter: Gyöngyös és a Mátraalja szőlőművelésének észak-magyarországi összefüggéseihez. In: Havassy–Kecskés. Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 403.

⁴¹ HML-V-101/b/23. 27.

A lakosság a XIX. század első évtizedéig a város belterületén próbált magának helyet biztosítani és a szűk telkeket ezáltal még tovább darabolták. Feltűnő, hogy míg a házas zsellérek száma alig több mint duplájára, a házatlanoké közel négyszeresére nőtt. Ez is arra mutat, hogy ez idő tájt erőteljesen beszűkültek a házépítési lehetőségek. 1816-ra megváltozott az inquilinusok, subinquinusok belső aránya is. Míg az úrbéri rendelet idején a házatlan zsellérek az egész zsellérség 5,2%-át tették ki, addig a XIX. század második évtizedére ez az arány 8,8%-ra nőtt. Az 1828. évi országos adóösszeíráskor Gyöngyösön 2980 adózó családfőt írtak össze. Közülük 1818 házas 505 pedig házatlan zsellérként került összeíráásra. A maradék iparos, kereskedő vagy honoratior volt.⁴² A 12 évvel korábbi conscriptiohoz képest feltűnő különbség, hogy 51-gyel csökkent a házas zsellérek száma, míg a házatlan zselléréké 314-gyel nőtt, ami az 1816. évi állapotokhoz képest jelentős változást mutat. A Regnicoláris Conscriptionnak készült egy javított változata is, ami más adatokat tartalmaz, mint az eredeti. A rectificatióban szereplő 2979 adózó családfő közül 2006 házas, 510 pedig házatlan zsellér volt.⁴³ A változás irányát figyelembe véve úgy véljük, hogy a helyreigazításban szereplő zsellérszámot tekinthetjük hitelesnek és vizsgálódásaink szempontjából értékelhetőnek. Forrásaink szerint 1816 és 1828 között 2050-ről 2516-ra nőtt a gyöngyösi zsellérek száma. Árnyaltabb képet kapunk, ha külön-külön vizsgáljuk a házasok és házatlanok csoportját. A házas zsellérek száma az adott időszakban 137-tel nőtt. Többször utaltunk már rá, hogy a XIX. század elejére a belterület szűkössége miatt a városi tanácsnak már nem állt módjában újabb házhelyeket parcellázni. Eszterházy Miklós azonban 1820-ban majorági szántókat osztott taksásai között házépítés céljából. A városi jegyzőkönyv 1821. évi bejegyzése arról tudósít, hogy „a város harmadik fertálya máris majdnem 130 házakkal kijebb terjedett”.⁴⁴ A házas zsellérek számának gyarapodása tehát a földesúri telepítés következménye volt.

Sokkal gyorsabban nőtt a házatlan zsellérek száma az 1816–1828 közötti időszakban. Az 1828. évi összeírás eredeti példányában 505, a javítottban 510 subinquinus szerepel, ami közel háromszorosa az egy évtizeddel korábbiaknak.

A fentiekből két alapvető következtetést vonhatunk le. Egyrészt azt, hogy az 1771–1828 közötti időben közel megháromszorozódott a város zselléreinek száma, s ez a gyarapodás folyamatosan és egyenletes ritmusban ment végbe. Másrészt a vizsgált fél évszázadban megváltozott az inquilinusok–subinquinusok közötti belső arány. Az úrbérrendezéskor a házatlan zsellé-

---

⁴² HML- IV-7/a/18. öi. 1113. 1828. Probalica

⁴³ Uo. 1829. Rectificatio

⁴⁴ HML-V-101/a. 10. 362.

rek az egész zsellérség 5,2%-át tették ki. 1828-ban ez az arány már 20%-ra rúgott. A gyöngyösi földműves lakosságon belül tehát jelentősen megnőtt a házatlan zsellérek száma. Ez a növekedés a XIX. század harmadik évtizedében vett nagyobb lendületet, ami feltételezésünk szerint az Eszterházy-féle telepítési akció reményt keltő hatásával, valamint az ekkoriban megindult erőteljes zsidó beáramlással hozható összefüggésbe.

Vizsgáljuk most meg Gyöngyös birtokos és zsellértársadalmának számszerű alakulását 1771 és 1816 között az alábbi táblázat alapján⁴⁵:

Név	1771		1816	
	házas	házatlan	házas	házatlan
1. Eszterházy herceg	209	32	370	54
2. Grassalkovits herceg	205	10	321	37
3. Gr. Forgáts János	90	-	-	-
4. Gr. Forgáts Miklós	109	-	-	-
5. Gr. Forgáts József	-	-	255	35
6. Gr. Forgáts Alajos	-	-	86	4
7. Br. Haller Sámuel generális örökösei	51	4	-	-
8. Br. Brudern József	-	-	81	11
9. Gr. Berényi Borbála	-	-	16	3
10. Gr. Berényi Thérézia	-	-	16	-
11. Gr. Zerdahelyi Pál	-	-	32	-
12. Br. Hunyadi Judit	-	-	3	-
13. Br. Orczy Lőrincz	68	1	104	10
14. Br. Orczy Alexander örökösei	22	-	32	-
15. Bárczi Ferentz	42	-	28	-
16. Tarródy József	15	-	-	-
17. Br. Podmanitzky János	-	-	6	-
18. Tarródy Bertalan	-	-	4	-
19. Almásy Apollonia	6	-	-	-
20. Almásy Pál	11	1	-	-
21. Almásy Pál örökösei	-	-	60	5
22. Almásy József	-	-	9	-
23. Almásy János	-	-	31	4
24. Gr. Almásy Ignácz	-	-	-	-
25. Tarródy Apollónia	15	-	-	-
26. Szabó József	-	-	3	-
27. Szabó László	-	-	-	-
28. Kováts József Direktor úr	-	-	5	-
29. Br. Podmanitzky János	-	-	8	1
30. Balogi Katalin	8	-	-	-
31. Hrabóczki Miklós	3	-	9	2
32. Tassy György örökösei	-	1	-	-

⁴⁵ HML-V-101/b/23. 27.

33. Tassy István	-	-	16	-
34. Tassy Antal	-	-	-	-
35. Czingel Julianna	4	-	-	-
36. Török József	1	-	-	-
37. Marsótzki László	1	-	-	-
38. Báró Luzinszkyné	-	-	17	-
39. Gosztonyi Pál	-	-	66	-
40. Steösel József	-	-	12	-
41. Fejér István	-	-	26	-
42. Halasy Márton	-	-	5	-
43. Szabó Péter örökösei	-	-	1	-
44. Dévay Gáborné	-	-	24	-
45. Sosser Mihály	-	-	16	1
46. Gosztonyi Ignácz	-	-	1	-
47. Nagy András	-	-	18	-
48. Mórócz Mihály	-	-	4	3
49. Hellebront familia	-	-	4	-
50. Haruczha Jánosné	-	-	20	-
51. Pethő familia	-	-	2	-
52. Kántor Mihály	-	-	5	1
53. Kántor József és Magdolna örökösei	-	-	17	1
54. Kelemen József	-	-	2	-
55. Lisnyai Boldizsár	-	-	1	-
56. Gosztonyi Antal	-	-	2	2
57. Frajzajzen familia	-	-	8	2
58. Gyorsi Pál	-	-	2	-
59. Jákó Ádám	-	-	6	-
60. Almásy István	-	-	10	-
61. Gyöngyös városa	-	-	7	-
62. Vörös Borbála	-	-	15	-
63. Zbiskó Imréné	-	-	5	-
64. Beretz Ignácz	-	-	7	-
65. Páldi Mária	-	-	1	-
66. Pethő Pál	-	-	8	-
67. Besze Antal	-	-	8	1
68. Pauker örökösök	-	-	16	-
69. Majzik Imre	-	-	1	-
70. Dobóczki Ignácz	-	-	1	-
71. Sütő István	-	-	1	-
72. Orczy Sándor örökösei	-	-	6	-
73. Reviczkiné	-	-	7	2
74. Amonyi Péter	-	-	7	1
75. Okolitsányi János	-	-	6	-
76. Orczy János	-	-	1	-
77. Dragotonits örökösök	-	-	2	-
78. Kováts Mihály	-	-	1	-
79. Nagy József	-	-	5	1
Summa:	861	48	1869	181

A fenti táblázat azt mutatja, hogy az úrbérrendezés idején 18 birtokosnak még 909, 1816-ban azonban 64 birtokosnak 2050 zsellér szolgált. A közel fél évszázad alatt a birtokosok száma a zsellérekénél erőteljesebb növekedést mutatott. 1771-ben az egy birtokosra jutó átlagos zsellérszám 50, a XIX. század második évtizedében 32 volt. A legtöbb zsellér a korszak egészében az Eszterházy, Grassalkovits, Forgács és Orczy családok földesúri hatalma alá tartozott. Az úrbérrendezéskor ennek a négy családnak szolgált a gyöngyösi zsellérek 82%-a. Ez az arány 1816-ra 64%-ra csökkent. Az aránybeli csökkenést azonban a birtokosok számának alakulásával is érdemes összevetni. Ezek szerint 1771-ben a gyöngyösi földesurak 22%-nak kezében a zsellérnépesség 82%-a volt. Ötven évvel később a birtokosok 6%-ának adózott az inqvilinusok és subinqvilinusok 64%-a. Mindebből két dolog következik. Egyrészt az, hogy a vizsgált korban a négy quartabéli uraság telkein tömörült, arányaiban egyre nagyobb mértékben az agrárnépesség döntő többsége. Másrészt pedig az, hogy azok a földesurak, akik a városban az úrbérrendezés után szereztek ingatlant, csak kevés zsellércsalád munkájára számíthattak.

AGRÁRGAZDÁLKODÁS

Birtoklás

Magyarországon a feudális birtoklásnak többféle típusa alakult ki. Voltak összefüggő nagy birtoktestek, más esetekben viszont szétszórt birtokrészekről beszélhetünk. Gyakran egy helységen több földesúr osztozott. Gyöngyös ez utóbbi típusba tartozott. Határa a tárgyalt korban négy részre oszlott. A városban több – főleg arisztokrata – család volt birtokos. A XVIII. század elején ezek a Rákócziak, Koháryak, Forgátsok és Nyáriak voltak. A birtokstruktúrában a század folyamán bekövetkező változásokat az öröklési rend, a politikai helyzet és a földforgalmazás befolyásolta. A szatmári békekötés után a Rákóczi javak – hűtlenség miatt – gróf Althan Mihály kezébe kerültek, akitől azokat 1741-ben Grassalkovits Antal vette meg. A Koháry birtok a herceg Eszterházy család tulajdonába ment át. A Nyári részen örökös négy línea közül az Orczy, Haller és Brudern familliók a jelentősebbek. A Forgátsok a korszak egészében Gyöngyös részbirtokosai. A XVIII. század elején még közel 20 kisebb nemesi család is telektulajdonos a város belterületén. Ezek többsége később a határban is ingatlanokat szerzett. Gyöngyös város közönsége maga is birtokosa Encs és Bene-pusztának, melyeket királyi donáció révén bírt. A város belterületén pedig taksás házakkal rendelkezett a közösség. A XVIII. század folyamán jelentősen megnőtt a városban és határában a birtokszerzők száma, de meghatározó továbbra is a négy nagybirtokos maradt.

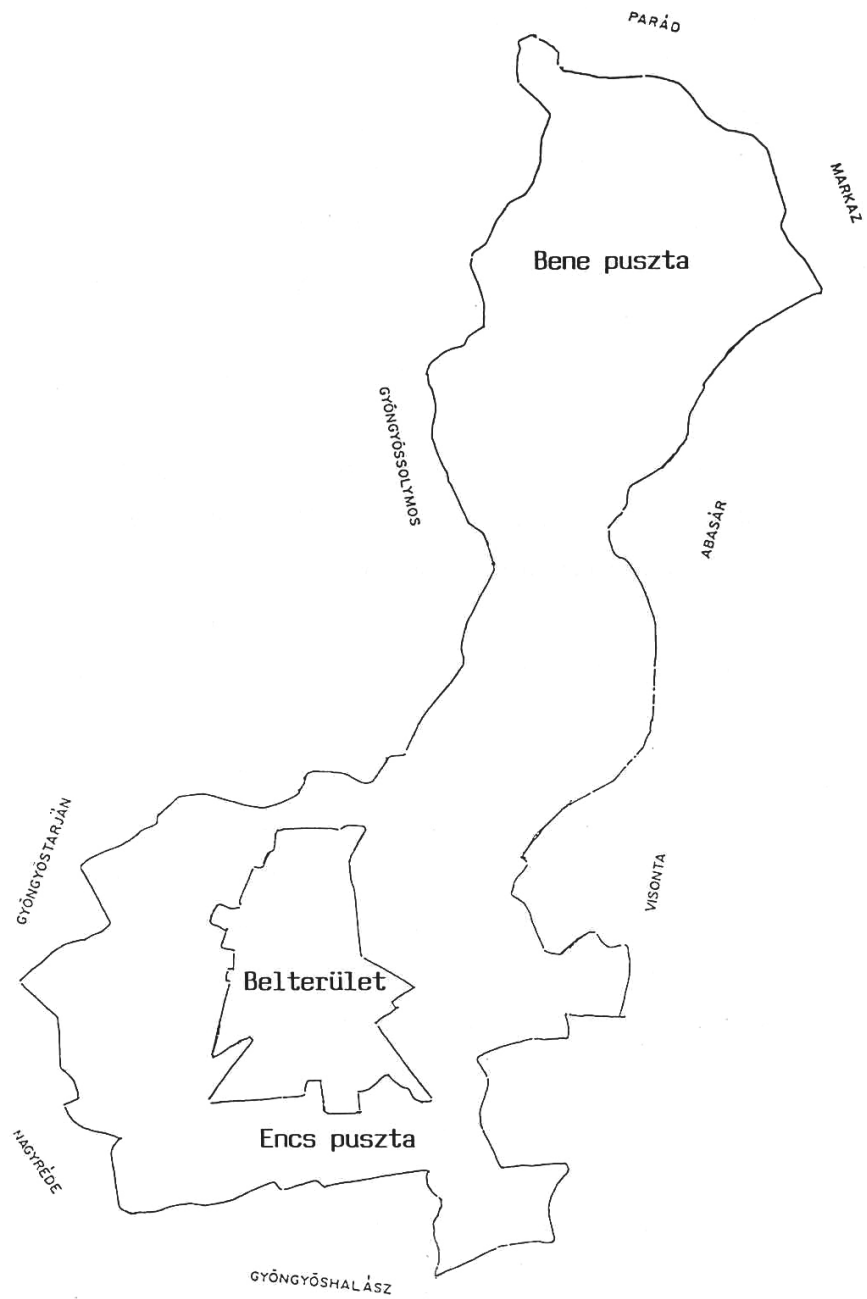
Szántógazdálkodás

A városhatár nagysága – a belterületet is ide számítva – II. József idején 7700,¹ a jobbágyszabadítást követő években pedig 7932 kat. hold volt.² Véleményünk szerint a határ lényegesen kisebb, vagy nagyobb a hódoltságot követő évtizedekben sem lehetett, hiszen a szűkebb régió települései a török világban nem pusztultak el, így Gyöngyös terjeszkedni nem tudott, saját térsége sérthetlenségére pedig éberrel ügyelt. Agrárgazdálkodását tehát a XVIII–XIX. században is a középkori határkeretek között folytatta.

---

¹ MOL.-C 148 1-3. k.

² Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda, 1865.

A gyöngyösi határ

Ilyen szűk határ ugyanakkor országos viszonylatban is csak a jobbágyfalvakat övezte.³ Ennek okát a fentiek alapján abban kereshetjük, hogy „... keletről Sár község, délről Gyöngyöspüspöki, nyugatról Tarján, északról Solymos szűk területre szorítja össze...”⁴

A határ két részre oszlott. A „gyöngyösi határ” kifejezést hol szűkebb, hol tágabb értelemben használták. Forrásaink a legtöbb esetben nem adnak egyértelmű felvilágosítást arra nézve, hogy pontosan mit értenek városhatáron.

A szűkebb értelemben vett, eredeti határhoz a korabeliek azokat a települést közvetlenül övező földeket sorolták, melyek használata fejében a gazdák a helység valamely földesurának tartoztak szolgálattal. A város közössége ugyanakkor maga is birtokosa volt a szomszédos Encs és Bene pusztáknak. A tágabb értelemben vett határ ezeket a prédiúmokat is magába foglalta. Encs Gyöngyöstől délre, délkeletre, síkvidéken, Bene pedig attól északra a Mátra hegyes, erdős területein helyezkedett el. Encs nagysága 1720-ban 441,⁵ 1789-ben 526,⁶ 1828-ban pedig 549 hold volt.⁷ Bene-pusztá, 1789-ben 3554,⁸ 1828-ban 3865 holdat tett ki.⁹

Az előljárók a hódoltság utáni másfél század városi jegyzőkönyveiben gondosan ügyeltek arra, hogy a határ két részét határozottan elkülönítsék egymástól. Az eredeti határok és a puszták birtokjogi elkülönítése a járadék-szedés szempontjából volt jelentős. Míg a „Gyöngyösi határban ... a Földes Uraságnak engedelmeiből ... bírt” földek után a lakosok „Közönséges Földes Uraság”-nak adóztak, addig a „Királyi Privilegium mellett Különös Donatio”-val a kommunitásnak juttatott encsi és benei pusztákról maga a város szedte a járadékot.¹⁰

A városi jegyzőkönyv egyik bejegyzésében a tanács félreérthetetlenül fogalmazott, amikor a következőket írta: „... mivel az Benei Mátra, nem az Gyöngyösi határhoz tartozó hanem azt az Város Penes Donati Regia mint az Encsi Földet is bírja, azért ához az Város lakosi nem tartván olyan iussokat,

---

³ Galgóczi Károly: Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi bánóság mezőgazdasági statiszticája. Pesten, 1855. 99–101.

⁴ Bél Mátyás: i.m. 102.

⁵ HML-IV-7/a/1. öi. 555. Observationes. 230.

⁶ MOL-C 148. 1–3. k.

⁷ HML – IV-7/a/18. öi. 1113.1828. Observationes. 19.

⁸ MOL-C 148. 1–3. k.

⁹ HML- IV-7/a/18. öi. 1113. 1828., Observationes. 19.

¹⁰ HML-V. 101/b. 93. CIV. 57.

mint az Gyöngyösi Földhöz, hanem mint Földes Uraságunkban lévő Földet..."¹¹

Arra is találunk azonban példát, hogy a városi tanács Gyöngyös határához tartozónak vette a pusztákat is. Az 1828. évi országos összeírás alkalmával keletkezett levelezésben a határbeli szántóföldek és szőlők között a prédiuumokon lévőket is szerepeltették.¹² A mindennapok gyakorlatában bizonyára ez utóbbi értelmezés volt általánosan elfogadott.

A puszták és az eredeti határ hivatalos iratokban fellelhető pontos elkülönítése elsősorban a városi közösség birtokjogának ébrentartását szolgálta. Ezt a jogot a helyi nemesek részéről többször érte támadás, sőt 1816-ban próbálkozásukat részleges siker koronázta.¹³ Erről később bővebben szólunk.

A város határának földhányásokkal való kijelöléséről a tanács 1802-ben rendelkezett, „... mivel Gyöngyös városának sehol hanyot hatara nem volna”.¹⁴ A szomszédos helységek lakóival gyakran különböztek össze a mezővárosiak, egymás határának elszántása miatt. Éppen ezért a közösség úgy határozott, hogy a körülárkolást vármegyei hiteles bírák előtt, a házipénztár terhére végezteti el. Az utasítás szerint a határok „környös körül ... hányattassanak meg”.¹⁵ Ezt minden bizonnyal úgy kell értenünk, hogy jeleket ott állítottak föl, ahol az oppidum földjei más települések földjeivel határosak. Az eredeti, belső határ és a puszták földhányással való elválasztását véleményünk szerint semmi nem indokolta. Mindebből az következik, hogy amikor a városvezetés a körülárkolásról döntött, akkor ezen a tágabb értelemben vett határokat értette. Ezt a feltevést látszik erősíteni az az 1810. évi rendelkezés is, mely a gyöngyösi térséget a szomszédos Solymostól és Püspökitől elválasztó határdombok megújításáról intézkedett.¹⁶ A térség kifejezést ugyanis mindazon területekre alkalmazták, melyek a városi tanács igazgatása alatt álltak.

A város birtokjogi szempontból eltérő részeit a határhasználat egységbe foglalta. Mivel az oppidum több tájelem találkozásánál terült el, a határbeli gazdálkodást a természetföldrajzi viszonyok erősen befolyásolták.

Encs pusztán a szántóművelése volt a főszerep.¹⁷ A prédiumon emellett rét- és legelőgazdálkodásról is tudósítanak forrásaink.¹⁸ Bene nagy részét

---

¹¹ HML-V. 101/a. 2. 536.

¹² MOL-P-518/a. 752.

¹³ Uo.

¹⁴ HML-V. 101/a. 8. 300.

¹⁵ Uo.

¹⁶ HML-V. 101/a. 9. 150 és 182.

¹⁷ HML-IV. 7/a/1. öi. 555. Observationes 230. és HML-V. 101/a. 7. 760.

¹⁸ HML-IV. 7/a/1. öi. 555. Observationes 230.

tölgyes- és bükkös erdő borította.¹⁹ Az erdei tisztásokat legeltetésre és szé-
nagyűjtésre használták.²⁰ A prédiüm déli, napos lankáin szőlőt természet-
tek.²¹ Az eredeti határon belül szántóföldek és szőlők sorjázta. A művelés
alá nem fogott kisebb területekre pedig állatokat hajtottak.²²

A határ művelési ágak szerinti pontos megoszlása egyetlen korabeli for-
rás, a II. József idején készített kataszteri összeírás alapján rekonstruálható.
Az általunk vizsgált korban másik olyan felmérés ugyanis nem készült,
amely akár egyetlen időmetszetben is minden művelési ágra kiterjedt volna.
A változások érzékeltetésére éppen ezért Magyarország művelési ágak sze-
rinti terjedelmének és földjövödelmének 1865. évi összeírását vetettük egybe
a kataszteri conscriptio adataival, melyet az alábbi táblázatunk szemléltet.

*A határ mezőgazdaságilag hasznosított területének művelési ágak szerinti %-os
megoszlása 1789-ben és 1865-ben²³*

Művelési ág	Belső arány % 1789-ben	Belső arány % 1865-ben
Erdő	45,5	46,2
Szántó	24,1	24,2
Szőlő	17,1	17,6
Legelő	10,1	9,1
Rét	3,2	2,9
Összesen:	100	100

A város mezőgazdaságilag hasznosított területe 1789-ben 6539, 1865-ben
pedig 6776 kat. hold volt. Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a két adatfel-
vétel között eltelt közel 80 év alatt Gyöngyös agrárgazdálkodásának belső
arányai lényegesen nem változtak. Ugyanez mondható el a hódoltságot kö-
vető évszázadra is, bár ezen megállapításunkat csak szórványforrások tá-
masztják alá.²⁴ Az általunk vizsgált korszak egészében az arányok természe-
tesen módosultak, de a változások elsősorban az élt és művelt határrészek
kiterjedését és a hasznavehetetlen területek összeszűkülését eredményezték.
A parlagföldek fokozatos feltörése a szántók és szőlők térfoglalásával járt. A
nagy kiterjedésű erdők gazdálkodásban játszott szerepe a másfél évszázad

¹⁹ Uo.

²⁰ HML-V. 101/a. 6. 387.

²¹ HML-V. 101/b. 10. XIX. 8.

²² MOL-C 148. 1–3. k.

²³ MOL-C 141. 1–3. k., valamint Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és föld
jövödelme. Buda, 1865.

²⁴ HML-IV. 7/a/1. öi. 555. Observationes 230–231.

alatt alig változott. Legelőből és rétből a mezővárosiak mindig szükségét szenvedtek. Ez magyarázza, hogy a többi művelési ághoz viszonyított arányuk mindvégig csekély maradt. Mindezek alapján, úgy véljük, hogy a fenti táblázatunk alkalmas arra, hogy a török világ utáni másfél század viszonyairól is tájékoztatást adjon.

A település határában földesúri kezelésű, szolgálattal nem terhelt szabad, valamint jobbágyi használatban lévő dézsmás szántók és szőlők egyaránt voltak.²⁵ Nagy kiterjedésű majorsági üzem kialakítására a szűk gyöngyösi határ alkalmatlan volt. Ennek ellenére a XIX. század elejére az oppidum joghatósága alá tartozó, 600 holdnyi szántó egyharmada is földesúri használatba került.²⁶ Ugyanakkor a városon kívül, mely 55 hold saját kezelésű földet bírt, a legnagyobb majorság tulajdonosa Almásy Pál sem dolgoztatott 14 hold szántónál többet.²⁷

A mezőváros agrártermelésében a szőlő és a szántóművelés volt a meghatározó. A talaj és az időjárási viszonyok mindkét művelési ág szempontjából kedvezőek voltak. A szántók elsősorban a határ déli, sík vidékén és Encs pusztán területek el. Az eke alá fogható úrbéres terület azonban már a XVII. század végén sem tudta a népesség gabonaszükségletét biztosítani. A városi jegyzőkönyv 1689. évi bejegyzése azt panaszolta, hogy „... maga mezein annyira való gabona nem terem a mely közönséges szegénységnek táplálására elegendő volna”.²⁸ Ezt a hiányt más helységekből érkező kereskedők pótolták, akik főleg búzát és árpát hoztak a piacra.²⁹ Gyöngyös nemcsak a gabonakereskedelem célállomása volt, hanem az átmeneti forgalomban is fontos szerepet játszott. Ínséges időben a tanács szabályozta az átmenő forgalmat, mivel „... sokan az Alföldről városunkban járnának gabonák megvételire, a mellyek fel földről városunkban érkeznek”, s a helybeliek elől felvásárolták a kenyérnek valót.³⁰

A gyöngyösi térreumon a szántóföld nagysága 1600 kat. holdra tehető. Ebből 600 hold a prédiúmonkon, a többi a város eredeti határán belül terület el.³¹ A belső határban a szántók 80%-a felett, helybeli nemesek és birtokosok rendelkeztek, a maradék – jobbágy jogon – a mezővárosi gazdákat illette.³²

²⁵ MOL-C. 148 1–3. k. valamint országos összehasonlításra: Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp., 1947.

²⁶ MOL-P-518/a. 2. 751.

²⁷ Uo.

²⁸ HML-V.-101/a 1. 210.

²⁹ HML-V.-101/a 4. 11.

³⁰ HML-V-101/a 1. 210.

³¹ MOL-C-148 1–3. k.

³² HML-IV-7/b/5. 10.

Telki földre azonban csak a már régóta Gyöngyösön honos jobbágycsaládok egy részének sikerült szert tenni. Többségük kizárólag a pusztákon lévő, házsor szerint osztott szántókból részesülhetett. A szilárd telekrendszer és az újraosztásos földközösségi rendszer párhuzamos együttélése az oppidum szántóművelésének legjellegzetesebb vonása volt.

Forrásaink nem adnak egyértelmű felvilágosítást arra nézve, hogy mikor alakult ki a prédiумokon az újraosztás gyakorlata. Vannak ugyanis olyan, a XVII. század végéről és a XVIII. század elejéről származó adataink, melyek közvetett módon a telekrendszer hajdani létezésére utalnak.³³ Nem tartjuk kizártnak azt a lehetőséget, hogy egy korábban volt szilárd telekrendszer adta át a helyét az újraosztásos földközösségnek, miután a népesség nagyarányú gyarapodását nem követhette a városi határok tágítása. Mivel pedig a Gyöngyösön megtelepülő lakosok határbeli közföldekből is részesülni akartak, a tanács arra kényszerült, hogy a szántókat rendszeresen újraossza. Ha feltevésünk megállja a helyét, akkor itt az általános magyarországi tendenciákkal ellentétes folyamatról volt szó, hiszen a mezőváros esetében a szabadfoglalás rendszerével, amely a XVIII. századi földközösségek előzményének tekinthető, nem számolhatunk, mivel a település hódoltságkori továbbélése ezt lehetetlenné tette volna. Hangsúlyoznunk kell mindazonáltal, hogy a fent leírtak egyelőre egy viszonylag szűk forrásbázison alapuló feltevésnek tekintendők, amit a további kutatásnak kell erősebben alátámasztani, vagy megcáfolni.

A XVIII. század folyamán a földhözjutás egyre nehezebbé vált. A század közepén is csak 4–6 évenként jutott egy-egy gazdának szántó, a XIX. század első felében azonban már 16 évet kellett várnia arra, hogy az osztásnál újra sorra kerüljön.³⁴ A szántókat a közösség képviselőjeként a városi tanács osztotta a lakosoknak, sőt az uraknak is, akik a közrendűekhez hasonlóan igényelhetek maguknak a kiosztásra kerülő földekből.

A kétévenként megtartott osztás a magisztrátus legnehezebb feladatai közé tartozott. Az előljárók 1722 tavaszán például azt panaszolták, hogy „...veszekedések, vissza vonyások, s ízetlenségek szoktak földosztáskor az Köz rend között esni”.³⁵ Akiknek silányabb minőségű darab jutott, azok gyakran csalással vádolták a tanácsbelieket, és fel sem fogták osztályföldjüket.

Osztásnál a tanácsbeliek, nótáriusok és egyéb városi tisztségviselők kaptak először egyelő nagyságú parcellákat, ami szolgálati járandóságuk része

---

³³ MOL-UetC.26/16.

³⁴ MOL.-518/a/2. 752.

³⁵ HML-V-101/a/3. 37.

volt.³⁶ Ezen a címen 1795-ben 3–3 köből szántót juttattak az előljáróknak.³⁷ Ezenkívül még a házhely utáni szántókból is részesülhettek.

A közrendűek a taksás funduson lévő házak után igényelhettek a kiosztásra kerülő földekből.³⁸ A magisztrátus 1732-ben már régi szokásra hivatkozva rendelkezett úgy, hogy a lakosok közül „... *kinek, kinek pro portione Dicaja és obtingense szerint*” kell a szántót kimérni.³⁹ A jobbágyok közül tehát annak, aki nagyobb terhet viselt az osztásnál nagyobb parcella jutott. Azt is szigorúan kikötötték, hogy a határbeli szántókból „... *a Kinek semi köze hozzá, sem a Közöséges jó elő mozdítását nem eszközlik másoknak hátra maradásával ne adasson*”.⁴⁰

Arra nézve, hogy mekkora volt a parcellák nagysága az 1720. és az 1828. évi országos adóösszeírások anyagában találtunk adatokat. A XVIII. század első harmadában a gyöngyösi adófizetők legtöbbje még 1–3 köblös földet művelt. Olyanok is akadtak, akiknek eke alá valójuk 5–7 köblös volt. Kartika Sámuel 15 köblösre menő szántója pedig kivételesnek nagynak számított a mezővárosi lakosok között.⁴¹ Egy évszázaddal később 1828-ban ugyanakkor már csak egy kilára, azaz fél köblösre tették az átlagosan kimért szántók kiterjedését.⁴² Ez a jelentős csökkenés elsősorban az adózó népesség nagyarányú gyarapodásával magyarázható. A XVIII. század folyamán a művelés alá fogható földterület nagysága alig változott, a lélekszám növekedése így azt eredményezte, hogy a gyöngyösi gazdáknak az osztásnál egyre kisebb szántó jutott.

Korszakunkban emellett bővült azoknak a köre, akik az osztályföldekre igényt tarthattak. A város földesurai 1742-ben úgy határoztak, „... *hogy az mely Tekintetes földes Uraságoknak házaik vannak ben az városban*” azoknak is szántót kell mérni, „... *nem csupán csak az Taxás fundusokon lévő házak után*”.⁴³ Említettük, hogy határbeli földet korábban csak az kaphatott, akinek az oppidumban taksás belsősége volt. Ezt a gyakorlatot változtatta meg a fenti rendelet.

A taksásoknak kiosztható területek mennyisége 1761-ben tovább csökkent, mivel a szántóföldek sok éve szokásban lévő osztálya megváltozott. Haller generális herceg Grassalkovitshoz írott levelében arról számolt be,

---

³⁶ HML-V-101/a/4. 60.

³⁷ HML-V-101/a/7. 762.

³⁸ HML-V-101/a/4. 553.

³⁹ HML-V-101/a/4. 60.

⁴⁰ HML-V-101/b.93. CIV. 57.

⁴¹ HML-IV-7/a/1 öi. 555.

⁴² MOL-P-518/a/2. 752.

⁴³ HML-V-101/a/4. 553.

hogy a gyöngyösi közbirtokosoknak „... ez ideig a szegénység által bírt, s élt földekből különösen 348 öl szélességű allodiális földeket, és így a többi Földes Uraknak is a pro portione mindenk előtt kivettek... s azoknak hijával ámi maradott engedték a szegénységnek, és így a városnak közel fele része szántóföldek nélkül maradtanak”.⁴⁴ A levél szerint, emellett sok gyöngyösi lakos szerzett olyan szántót magának, amelyet örökös földjének tartott, vagyis az újraosztás rendszeréből valamilyen úton-módon kiszakított. Grassalkovits Antal érthetetlennek találta, hogy e szűk határban miért mértek ki ilyen nagy táblákat a birtokosoknak. A herceg saját részét a taksásoknak juttatta vissza, bízva abban, hogy a többi földesúr is hasonlóképpen cselekszik. A közösből maguknak örökös földeket kiszakítók ügyében ezen kívül úriszéki vizsgálatot javasolt.⁴⁵

A régi szokás ellen lázadtak 1770-ben a taksás nemesek, amikor is a tanácsstagoknak Encsen kiosztott földjeit elfoglalták, és szántani kezdték. A magisztrátus úgy határozott, hogy a zendülést megelőzendő lemond a szolgálatért járó szántóról és csak a ház utáni földeket tartja meg.⁴⁶ Ez az állapot azonban nem volt tartós, hiszen forrásaink a későbbiekben is tudósítanak a városi tisztségviselőknél és a tanácsstagoknak szolgálat fejében mért szántókról. Egy 1843-as forrásban például azt olvashatjuk, hogy a városi írnokok szolgálati földjeiket eladták, s azután dolgozni vonakodtak. A tanács éppen ezért szigorúan tiltotta az illetményföldek árúba bocsátását.⁴⁷

A gyöngyösiek próbálkozása, hogy megakadályozzák az osztályföldek mennyiségének további csökkenését, nem járt sikerrel, sőt 1828-ban a tanács már azt jelentette, hogy „... egy némely ... Földes Urak magoknak örökös földeket tulajdonítottak, mind a mellett az 1816. Esztendőben a Méltóságos Földes Uraság erő hatalommal minden helybéli Birtokos Urak részére esztendőnként egy-egy köblös földet ki adatni rendelt”.⁴⁸ A rendelkezés nem csupán a birtoklás szempontjából érintette hátrányosan a taksásokat, hanem korlátozta a város tulajdonjogát is, mivel ezek a szántók a közösségi földesúri hatalma alá tartozó Bene pusztán területek el.

A népszaporulat tehát csak egyik oka volt annak, hogy a földhöz jutás esélyei az általunk vizsgált korszakban fokozatosan csökkentek. Legalább ilyen súllyal esett latba a földesurak azon törekvése, hogy a határbeli közösségi szántók egy részét kiszakítsák az újraosztás rendszeréből valamint, hogy a Gyöngyösön lakó birtokos társaikat a taksásoktól eltérően folyamatosan

---

⁴⁴ MOL- 518/a/2. 65.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ HML-V-101/a/6. 242–243.

⁴⁷ HML-V-101/a/14. 419.

⁴⁸ MOL-P-518/a/2. 751.

részesítsék az osztályföldekből. Míg a XVIII. század elején a határbeli szántókból csak a taksás funduson élők igényelhettek, addig egy évszázaddal később a 600 holdnyi kimérhető földterület kevesebb, mint fele, 273 hold került közöttük felosztásra. Csaknem ugyanennyi, 230 hold ekkorra már a helyi nemesek kezén volt. Ebből a 230 holdból 58 holdat az újraosztás rendszeréből véglegesen kiszakítottak és majorsági jogállásúvá tettek, 172 holdat pedig 86 birtokos között mértek ki minden osztásnál, úgy, hogy egy-egy holdat juttattak nekik mindkét nyomásban. A fennmaradó 98 hold postaföld, temetőhely és városi majorságtábla volt.⁴⁹

A hódoltság utáni másfél században tehát összeszűkült a taksásoknak kiosztható szántóállomány, kisebbedett a ház után kimérhető parcellák nagysága és a jobbágyoknak egyre többet kellett várniuk arra, hogy az osztásnál újra sorra kerüljenek.

Az a néhány köblös szántó, ami egy-egy gazdának a XVIII. század elején jutott, nehezen fedezhette a család éves gabona szükségletét. Különösen érvényes ez a későbbiekre, amikor – mint láttuk – az osztályföldek területe egyre csökkent. Sokan tenyérnyi parcellájukat meg sem művelték, hanem egy-két forintért másnak bérbe adták.⁵⁰ A bérbeadás és bérbevétel az esetek egy részénél bizonyára nem volt alkalmoszerű. Lehetek a városban olyanok, akik rendszeresen béreltek kisebb-nagyobb szántóföldeket. Az 1767. évi gabonadézsmajajstromok azt bizonyítják, hogy az árendátorok közt külső helységbeliek is szép számmal voltak. Ebben az évben a legtöbb tizedet idegenek, Szechenyi József és Major György adácsi, valamint Kovács József halászi lakosok adták.⁵¹ Jó néhányan ugyanakkor úgy próbáltak segíteni magukon, hogy mások földjére vetettek szemet és szomszédjuk birtokát elszántották.⁵² A Nemes Tanács 1785-ben egyenesen saját tagjait utasította rendre azzal, hogy aki közülük ilyet cselekszik, az szigorú büntetésre számíthat. Egyúttal arra is felhívta a figyelmet, hogy éppen a tanácsbelieknek kellene jó példával elől járni.⁵³

Önkényes földfoglalókról is tudunk, akik a városi legelők egy részét törték fel, hogy maguknak szántót szerezzenek. Az oppidum jegyzőkönyvének 1787-es bejegyzése szerint „... *eg némely Lakossaink ... új fogásokat fogtanak föl ... ezt önnön maguktól bátorkodtak tselekedni semmi hírt sem adván az előljáróknak.*”⁵⁴

---

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 754.

⁵¹ HML-V-101/b/9/XVII. 11.

⁵² HML-V-101/a/3. 76–77.

⁵³ HML-V-101/a/6. 917–918.

⁵⁴ HML-V-101/a/7.129.

A földhöz jutás legfáradtságosabb módja a határbeli parlagföldek feltörése volt. Aki a város tövises, bokros, parlagon heverő földjéből magának szántót akart irtani, az ezt 1685-től kezdve szabadon megtehetette, csak szándékáról előtte a bírakat értesítenie kellett.⁵⁵ Az irtványföldek négy esztendeig tehermentesek maradtak. Mindenkit köteleztek ugyanakkor arra, hogy esztendőnként felszántsa, kitisztítsa, mert ha ezt elmulasztotta, az első évben nagy fáradtsággal megművelt területet elvehették tőle.⁵⁶ Az Encs pusztán lévő „*Macska tövissel termő*” gyepek kiirtását és felszántását 1756-ban engedélyezte a magisztrátus azzal a kikötéssel, hogy azt dinnye és kukorica alá használják.⁵⁷ Az adómentes évek leteltével az irtásföldek után is a szokásos járadékokkal tartoztak a gazdák.⁵⁸

Gyöngyösön 1720-ban az összeírók összesen 15 hold irtványt találtak.⁵⁹ Az úrbérrendezéstől 1828-ig eltelt fél évszázadban az egész határban 74 holddal nőtt az irtványföldek mennyisége. Az országos összeírás idején ebből 40 hold nemesek, 34 hold pedig jobbágyok kezén volt.⁶⁰ Források hiányában azt nem tudjuk megállapítani, hogy 1720 és 1771 között mekkora volt a feltört parlagföldek nagysága, de a legdinamikusabb népességnövekedés idején a tövissel, bokorral benőtt addig haszontalan területek jelentős részét vonhatták be a termelésbe. Az irtvány a város eredeti határán belül csakúgy, mint a prédiумokon az adómentes évek letelte után is művelője birtokában maradt, aki földjét a kötelező szolgáltatások megfizetése után „... mint saját örökét” használta.⁶¹ Az újraosztásos földközösség tehát az oppidum pusztáin sem volt kizárólagos, hiszen a szántók egy töredéke a feltörés jogán itt is az első művelőjét illette.

Ha a gyöngyösi taksás nem kapott az osztályföldekből, engedély nélküli földfeltörésre, mások parcellájának elszántására nem vállalkozott, az irtást pedig túlságosan fárasztó munkának találta, akkor az oppidum határain kívül is bérelhetett magának szántót. A szomszédos Püspöki határát például 1695-ben Fenessi püspök évi 100 forintért adta bérbe a gyöngyösieknek.⁶² A halászi jobbágyoktól is rendszeresen árendáltak a hozzájuk közel eső földekből.⁶³

---

⁵⁵ HML-V-101/a/1. 183.

⁵⁶ HML-V-101/a/5. 385.

⁵⁷ Uo. 384.

⁵⁸ HML-V-101/a/1. 183.

⁵⁹ HML-IV-7/a/1. öi. 555. 228.

⁶⁰ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes

⁶¹ HML-V-101/a/1. 183.

⁶² Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. 237.

⁶³ Uo. 219.

Bél Mátyás 1730 táján is úgy tudta, hogy a helybeli jobbágyok idegen földek bérbevétele útján igyekeztek kiegészíteni jövedelmüket.⁶⁴

A földhöz jutás különféle lehetőségeinek számba vétele után sem feledkezhetünk meg arról, hogy Gyöngyösön a lakosság nagy részének a szántóművelés alkalomszerű, kiegészítő jellegű tevékenység volt, melynek az agrárgazdálkodásban játszott szerepe a XVIII. század folyamán egyre csökkent.

Bár a mezővárosiak szántókban szűkölködtek, forrásaink osztályföldek parlagon hagyásáról is rendszeresen tudósítanak. Az, hogy az osztályföldekből sok parlagon maradt, elsősorban a műveléshez szükséges igaerő hiányával magyarázható.⁶⁵ Az oppidum határában négy ökörrrel szántottak, így a taksások nagy része csak másokkal társulva tudta parcelláját megművelni.⁶⁶ Soknak egyáltalán nem volt igaállata, és ha a földosztásnál sorra került, akkor tehetősebb gazdák állatainak bérbevételére kényszerült. A tanács mindig idejekorán figyelmeztette azokat, „... az kiknek vonó marhájok nincsen, hamarjában megh nem szántathattya osztály földit, hanem mások után kelle-tik járni”.⁶⁷ Az igaerő hiánya ugyanis akadályozta a szántóművelés kötelezően előírt rendjét, melyre a magisztrátus éberrel ügyelt. Éppen ezért évről-évre úgy intézkedett, hogy ha a határban parlagon hagyott földet találnak, melyet a megadott határidőre nem szántottak meg, azt bárki felfoghatja és megművelheti.⁶⁸ A szántás mellett a boronálás és vetés idejét is meghatározták. A taksás csak e munkálatok elvégzése után számított osztályföldje jogos birtokosának. Ezt támasztja alá az előljáróság 1799. évi határozata, mely szerint „... a Ki maga ... földét bé nem veti, akkor többé semmi Jusst fenntsemis tartson hanem ... Bíró úr által bátorságosan másoknak adatas-son”.⁶⁹

Parlagon maradhatott akkor is a szántó, ha birtokosa úgy ítélte meg, hogy gyenge minőségű föld jutott néki, amivel vesződni nem érdemes, bérbe adni pedig nem tudja. Tartósan azonban a fent említett művelési kényszer miatt nem lehetett parlagon hagyni az osztályföldeket. Szent György (április 24.) napjára minden parcellának gazdája került.⁷⁰

A XVIII. század első harmadában a gyöngyösiek a szántókat még két nyomásban művelték. Ekkoriban az egyik nyomásba őszi és tavaszi vetés

---

⁶⁴ Bél Mátyás: i.m. 102.

⁶⁵ HML-V-101/a/8. 101–102.

⁶⁶ HML-IV/7/a/18 öi. 1113. 1829. Observationes, 19.

⁶⁷ HML-V-101/a/2. 174.

⁶⁸ HML-V-101/a/6. 81.

⁶⁹ HML-V-101/a/8. 90.

⁷⁰ HML-V-101/a/4. 462.

kerül, a másik pedig ugaron marad.⁷¹ A népességszám gyors emelkedése a határhasználatra úgy hatott, hogy a mezővárosiak áttértek a háromnyomásos gazdálkodásra, mert így a bevethető terület nagysága megnőtt. Ennek az áttérésnek a pontos idejét nem ismerjük, de feltételezhető, hogy a váltás legkésőbb az 1770-es években megtörtént, melynek eredményeként „*Agri Territorii huius in 3 Calcaturas subdivisi habentur*”⁷², aminek „*egy tertiája ... Őszivel; másik ... tavaszival*” volt bevetve, a harmadik ugarnak maradt.⁷³

A nyomások pontos helye források hiányában nehezen rekonstruálható. Annyit tudunk csupán, hogy a Sár-hegy felől lévő calcatura a város keleti, északkeleti határában a Sár-hegytől délre, a Pata felől lévő calcatura pedig a Tarján, Pata, Réde által közrefogott délnyugati határrészen terült el. A Kőkúti nyomás helyét nem ismerjük.⁷⁴

A bevetett calcaturák felosztásáról az alábbi táblázat tájékoztat:

*A szántók nyomásonkénti megoszlása az 1820-as években*⁷⁵

1. nyomás

Almásy Pál	14 köblös
Farkas János	4 köblös
Gosztonyi Pál	10 köblös
Erős Albert	5,2/4 köblös
Brudern József	6,3/4 köblös
Almásy József	6 köblös
Zakkai Ferenc	1 köblös
Város majorság táblája	25 köblös
Postaföld	8 köblös
Parókiális föld	6 köblös
A Méltóságos és Tekintetes Birtokos Urak között esztendőnként felosztatni szokott	86 köblös

⁷¹ HML-IV-7/a/1. öi. 555. Observationes 229.

⁷² HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 18.

⁷³ HML-V-101/ b. 93. CIV. 57.

⁷⁴ MOL-P-518/a/2. 68–69.

⁷⁵ Uo. 751–752.

2. nyomás

Orczy	10 köblös
Temető hely	11 köblös
Város majorság táblája	30 köblös
Postaföld	7 köblös
Parókiális föld	10 köblös
Földesurak között felosztatik	86 köblös
A város hivatal viselők és lakosok között az ezek-től felmaradandók ki szoktak osztatni	273,3/4 köblös

Korábban már szoltunk róla és a fenti adatok ezt megerősítik, hogy a XIX. század elejére az egyébként is rendkívül csekély szántóterület alig több mint egyharmada maradt a gyöngyösi taksások kezén. Számottevő majorság-földje ugyanakkor csak a városnak volt, melyet a „feő Oeconomus” irányítása alatt, konvenciós cselédekkel műveltetett.⁷⁶ Idénymunkákra a cselédek mellé napszámosokat is fogadtak. Az encsi rét 1765. évi kaszálásakor például a bíró feladatául szabták, hogy „pénzes kaszások” fizetéséről és tartásáról gondoskodjon.⁷⁷ A XVIII. század második felétől az oppidum majorság tábláit egyre gyakrabban adta ki feles művelésre, mivel nem volt elég ereje „... sikeressen s Czélerányossan munkáltatni”.⁷⁸ Konvenciós cselédek helyett cimboráknak nevezett vállalkozók fogták fel ezeket a földeket és pontosan meghatározott feltételek alapján dolgozták. Az 1834-ben kötött, hat évre szóló megállapodásban a cimborákat arra kötelezték, hogy a felvállalt táblákat megtrágyázzák és minden második évben pihentessék.⁷⁹ A városvezetés így próbálta megőrizni a talaj termőképességét, elkerülni kimerülését.

A táblázat kapcsán még egy fontos dologra kell felhívunk a figyelmet. A gyöngyösi földesurak a már említett okok miatt nagyobb majorság kialakítására helyben nem gondolhattak. Többségük azonban a szomszédos helységeken is birtokos volt, ahol saját kezelésű földeken gazdálkodott. Példának okáért báró Haller Antónia 1788-ban Gyöngyöspatán 436, Gyöngyöstarjában 302 hold majorsági szántót műveltetett jobbágyaival. Ugyanezen falvakban a szintén gyöngyösi birtokos Forgáts grófok 781, illetve 699 hold majorságot tartottak fenn.⁸⁰ A közeli Atkáron Herceg Eszterháznak volt 479 hold

⁷⁶ HML-V-101/b. CIV. 57.

⁷⁷ HML-V-101/a/6. 25.

⁷⁸ HML-V-101/a/12. 261.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Soós Imre: i.m. 1975. 234 és 247.

sajátkezelésű birtoka.⁸¹ Mindez arra utal, hogy a korabeli agrárgazdálkodás árnyaltabb bemutatásának előfeltétele a regionális tájékozódás.

A mezőváros határának egy harmadát kavicsos, a többi agyagos, fekete földek borították.⁸² A helybeliek egy részét közepes, más részét jó minőségűnek tartották. Az úrbérrendezéskor a második osztályba sorolták, aminek alapján egy egésztelkes jobbágnak 28 hold szántó járt volna.⁸³

A gyöngyösi az őszi vetés alá háromszor, a tavaszi alá pedig kétszer szántottak.⁸⁴ A szántást – ahogy már említettük – négy ökörrel végezték.

1828-ban két pozsonyi mérő vetésterület művelési költségei az alábbiak szerint alakultak:⁸⁵

Őszi vetés alá első szántás	30 krajcár
Őszi vetés alá második szántás	24 krajcár
Őszi vetés alá harmadik szántás, boronálással és vetéssel	36 krajcár
Tavaszi vetés alá első szántás	30 krajcár
Tavaszi vetés alá második szántás, boronálással és vetéssel	36 krajcár
Trágyázás	1 forint
Összesen:	3 forint 36 krajcár

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a vetésterület nagyságát a Regnicoláris Conscriptioban nem holdakkal, hanem a belé vethető gabonamennyiség pozsonyi mérőben megadott számával határozták meg. Mivel pedig a vetésterület átlagárát, átlagbérét, tiszta jövedelmét stb. egy pozsonyi mérőre számították ki, a művelési költségeket is ehhez a mértékhez kell igazítanunk. Ezek szerint egy pozsonyi mérő bevetett szántó művelési költsége 1 forint 48 krajcár volt.

Trágyából két pozsonyi mérőre 20 szekérrel szórtak ki, s az egykorúak szerint ez 8 évig biztosította a talajerő utánpótlását. Egy szekér trágya 24 krajcárba, 20 szekér ennek megfelelően 480 krajcárba, azaz 8 forintba került. Az egy évre számított trágyázás költsége tehát két pozsonyi mérő vetésterületnél 1 forintba, egy pozsonyi mérőnél pedig 30 krajcárral tehető.⁸⁶ Ezeket az adatokat azonban bizonyos óvatossággal kell kezelnünk, hiszen adóbevallásról lévén szó, a jobbágyoknak a művelési költségek felnagyítása és a bevételek kisebbitése állt érdekében.

⁸¹ Uo. 84.

⁸² HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 46.

⁸³ HML-IV-1/h/1. 4.

⁸⁴ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 46.

⁸⁵ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1829. Observationes 9.

⁸⁶ Uo.

A földeket minőségük alapján három osztályba sorolták. Egy pozsonyi mérő szántó helyben szokásos – minőségtől függő – bérleti díját az alábbi táblázat mutatja:⁸⁷

Minőség	Bérleti díj	
Első osztályú	1 forint	36 krajcár
Másod osztályú	1 forint	
Harmad osztályú	–	24 krajcár

A három osztály átlagbére pontosan 1 forint volt. Táblázatunk adatainak hitelességét az úrbérrendezéskor készült investigatio is megerősíti. Abban ugyanis a gyöngyösiek azt vallották, hogy egy kilás azaz hozzávetőlegesen egy pozsonyi mérő földet 1–2 forintért adnak bérbe.⁸⁸

A gyöngyösiek szántóikon elsősorban tisztabúzát, kétszerest és kukoricát termesztettek. Többször tudósítanak forrásaink dinnye alá osztott földekről is.⁸⁹ A XIX. század elején azonban „... *seminaturam solum tritici puri, mixti et Fagopuri in usu esse*”.⁹⁰

A mezővárosiak sokéves tapasztalata azt mutatta, hogy náluk tiszta búzából kétszeresből és kukoricából egyaránt az elvetett mag háromszorosa terem meg.⁹¹ Ezt a szántók minőségétől független, egy pozsonyi vetésterületre számított átlagos terméseredménynek tekintették. A terméseredmény a következő évi vetőmag, a kilenced és a tized levonása utáni mennyiség.

Gyöngyösön a XIX. század első harmadában egy pozsonyi mérő tiszta-búza 7 évre számított piaci átlagára 1 forint 18 krajcár, a kétszeresé 1 forint, a kukoricáé pedig 37 krajcár volt. Az oppidum határában termelt növények együttes átlagára tehát 58,1/3 krajcárra tehető.⁹² Ezt a tudósítást megbízhatónak tarthatjuk, hiszen a vásári számadáskönyvek és a városi protocollum adatai alapján készült.

⁸⁷ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 8.

⁸⁸ HML-IV-1/h/1. 2.

⁸⁹ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 8.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo. 16.

⁹² Uo.

Szőlőművelés és borértékesítés

Szőlőföld

A hódoltság utáni másfél században Gyöngyös agrárgazdálkodásának alapja a szőlőművelés és borértékesítés volt. A lakosok többsége a szőlőt birtokosként, vagy napszámosként fő megélhetési forrásának tekintette.

A szőlőtermelés gazdálkodáson belüli fokozatos térnyerése már a török korban megfigyelhető. Minden bizonnyal a kiterjedt szőlőművelés is szerepet játszott abban, hogy az oppidumot szultáni várossá nyilvánították.⁹³ A török és magyar részre egyaránt adózó gyöngyösiek szolgáltatásait első sorban pénzben és borban teljesítették.⁹⁴ A korabeli magyar tizedjegyzékek azt mutatják, hogy a bortermelő jobbágygazdaságok száma a 15 éves háború előtt jóval felülmúlta a gabonatermelő gazdaságok számát és csak a háborús pusztításokat követő átmeneti népességsökkenés idején tért vissza sok gyöngyösi gazda a szántóművelésre.⁹⁵ A XVII. században a szőlőtermelés gazdálkodáson belül visszanyerte meghatározó szerepét, amiről a városi jegyzőkönyv bejegyzései tanúskodnak.⁹⁶ A török iratok és saját bevallásuk szerint is jó módon élő mezővárosiak számára azonban messze földön ismert bortermelésük veszélyeket is rejtett magában. Szüretkor ugyanis nemcsak a földesurak, hanem a portyázó végváriak és különféle martalócok figyelme is a városra terelődött. A magisztrátus 1668 őszén például írásbeli panasszal fordult az egri bejlerbejhez és a hatvani kádihoz, melyben előadta, hogy bár a helybeliek szőlőik után a különféle adókat pontosan megfizették, szüret táján mégis 200–300 erőszakoskodó mohamedán verődött össze a kapuknál, akik minden szőlősgazdától 3–4 vekije bort erőszakkal elkoboztak és azt a környékbeli falvakban árulták.⁹⁷

A felszabadító háborúk idején és a Rákóczi-szabadságharc alatt az átvonuló, vagy Gyöngyösön állomásozó csapatok részére sokszor erejét meghaladó, rendkívüli boradóval szolgált a város lakossága. A jobbágyok közül számosan elmenekültek, szőlőiket műveletlenül hagyták. A városi magisztrátus pedig, amely a megfogyatkozott népesség adójából nem tudta az újabb és újabb követeléseket teljesíteni, kölcsönökhöz folyamodott, határozatban biztosítva a hitelezőket, hogy „... akarkitül az városi es külső böcsületes

---

⁹³ Fekete Lajos: i.m.

⁹⁴ MOL-P-518/a/2. 16.

⁹⁵ Szakály Ferenc: i.m.

⁹⁶ HML-101/a/1. 115.

⁹⁷ Fekete Lajos: i.m.

emberektől ... valamennyi bort, buzát es penzt fel veszünk, tartozunk e iüvő szüretkor azon Creditorokat vagy penzül vagy mustul a mint akkor rendelik meg elegíteni".⁹⁸ A Gyöngyösre kivetett súlyos adók megfizetése nemcsak a lakosok egy részének elvándorlása miatt jelentett nagy terhet az oppidum számára, hanem azért is, mert ugyanakkor fő jövedelemforrása a szőlőművelés is veszélybe került. 1705-ben a mezővárosiak arra kényszerültek, hogy mivel szőlőhegyeikben „... az fel s alá iövő menő Hadak miatt s felettéb nagy károk esnek” határbeli szőlőik védelmére a közeli Ecsédnél táborozó Eszterházy Antal generálistól kérjenek fizetett őrséget.⁹⁹

A szabadságharc utáni békés időszak beköszöntével megkezdődött a promontóriumok újraterelítése, az elhanyagolt, parlag szőlők megművelése. Ez azonban időigényes folyamat volt, és nem egyszer a mostoha időjárás is elvette a gazdák kedvét a bortermeléstől. Az 1716-os esztendő sem kedvezett a szőlőbirtokosoknak, hiszen a termés nagy része a korai fagyoknak esett áldozatul.¹⁰⁰

Ennek ellenére a XVIII. század első harmadában is a szőlő volt és a jobbágyfelszabadításig az is maradt, a gyöngyösiek többsége számára a megélhetés alapja.

A határbeli promontóriumokon a birtoklásnak különböző típusai alakultak ki. A földesurak saját kezelésükben lévő majorsági szőlőiket napszamosokkal műveltették. A szőlőhegyek jelentősebb részét jobbágyok, zsellérek és taksás nemesek birtokolták. Az egyházak, céhek és az ispotály szintén kiterjedt szőlőföldekkel rendelkeztek. A közösség Bene-pusztán lévő szőlőit közbirtokosként élte, s annak dézsmája a „közboldogságra” szolgált. A hegyaljai mezővárosokhoz hasonlóan szabad szőlők is voltak a határban. A korban dézsmás szőlőnek azokat a járadékköteles birtokokat nevezték, amelyek terméséből az egyház tizedet, a földesúr kilencedet szedett. A földesúr azonban a tulajdonában lévő szőlők jövedelmével szabadon rendelkezett, így jogában állt a szolgáltatások elengedése is. Az eredetileg jobbágyi jogállású szőlő tehát – bizonyos feltételek mellett – mentesülhetett a földesúri terhek alól. Ezeket a birtokokat szabad szőlőknek nevezték. A szőlősgazdák a tulajdonosnak tett szolgálat jutalmául vagy meghatározott zálogösszeg lefizetése ellenében nyerhették el a szabadságot. Ez legtöbbször csak korlátozott időre szólt és az egyházi tizedre kizárólag akkor vonatkozhatott, ha azt a földesúr bérelte. A továbbiakban látni fogjuk, hogy Gyöngyösön a „szabad szőlő” kifejezést a fentiekől némileg eltérő módon értelmezték.

---

⁹⁸ HML-101/a/1.189.

⁹⁹ HML-101/a/2. 471.

¹⁰⁰ HML-101/a/2. 799.

A városlakók saját határukon kívül a környező falvak promontóriumain birtokoltak, vagy béreltek szőlőket, ugyanakkor Gyöngyösön is voltak extra-neusok.

A szőlőhöz a feudalizmus idején, mint a jobbágyi appertinentia egyik legértékesebb részéhez, sajátos birtoklási jog kapcsolódott. A jobbágy az általa bírt ingatlana közül a szőlőterületek fölött rendelkezett a legszabadabban. Tetszése szerint adhatta, vehette, örökíthette.¹⁰¹

Más bortermelő helységekhez hasonlóan a szőlőbirtoklás Gyöngyösön is központi kérdés lett. A XVII. század végén és a XVIII. század elején a mezőváros földesurai tulajdonjogukat még a közösség egészével szemben érvényesítették. Ez azt jelentette, hogy a határbeli szőlők utáni járadékot a közösség tartozott nekik megfizetni. Szüretkor a szőlősgazdák terméséből a tanács által kiküldött tisztviselők a kilencedet összegyűjtötték, majd belső telek arányában a földesurak között felosztották. Amelyik földesúrnak a városban több telke volt, az a dézsmaborból többet, amelyik kevesebb fundus felett rendelkezett, az kevesebbet kapott.¹⁰² A járadékszedés alapjának tehát ekkoriban a belső telek számított, nem a szőlőbirtok. Egy földesúr elvileg akkor is kapott borkilencedet, ha a fundusán élő jobbágyok közül senkinek nem volt szőlője. Ha azonban valamely szőlő felszabadult a járadékadás kötelezettsége alól, akkor ezzel nemcsak a felszabadító esett el az adó egy részétől, hanem a többi földesúr is károsult, hiszen kevesebb dézsmaboron osztozkodtak. A szabaddá tételből eredő bizonytalan jogi helyzetet mutatja, hogy a XVIII. század elején, amikor az Eszterházy család többeket manumittált és házukat felszabadította, a helybeliek nem tudták, hogy „*az házak után való szőlőket fell szabadították e vagy nem és a nonátul immunnáltattak e vagy nem*”, mivel a borkilenced szokás szerint „*az egész földes Urakat illeti*”.¹⁰³

Valószínűleg a gyöngyösi közbirtokosok közötti érdeellentétek vezettek oda, hogy a XVIII. század elején a szőlőbirtoklásban és a járadékszedésben változás következett be. A földesurak felmérték, hogy a telkeiken élő jobbágyok közül hánynak van szőlője, és az milyen kiterjedésű. Ezután már ők maguk szedték szőlőbirtokos jobbágyaiktól a borkilencedet, s így megszűnt a telekszám szerinti korábbi osztozkodás.

A XIX. század elejéig a szőlők adásvétele nem üközött különösebb akadályba. A jobbágy szőlőjét más fundusán élő társának is szabadon eladhatta.

¹⁰¹ Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp., 1947. valamint R. Péter Katalin: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. In: Agrártörténeti Szemle 1964. 1–2. 171–188.

¹⁰² MOL-UetC. 26/16.

¹⁰³ MOL-E/9.

Az adásvétel után a dinnyebornak nevezett borkilencedet már a vevő földesura kapta. Ha a jobbágy más birtokos részén vett házat, s oda átköltözött, a dinnyebort ezután új urának fizette átszármaztatott szőlőbirtoka után. Szőlőről testámentumot is korlátozás nélkül tehetett.¹⁰⁴ A gyöngyösi birtokos családok érdeke természetesen az volt, hogy jobbágyaik lehetőleg egymás között adják-vegyék szőlőiket, mert így nem estek el a nekik járó szolgáltatásoktól. Az sem lehetett ellenükre, ha a telkeiken lakók más földesúr alá tartozó társuktól vásároltak birtokot, hiszen ezáltal nőtt a nekik járó dinnyebor mennyisége.

A mezőváros promontóriumain a birtoklásnak ez a rendje 1816-ig maradt érvényben. Az 1816. április 18-án tartott úriszéki végzés a régi szokást és bevett gyakorlatot megváltoztatta, mivel a helybeli birtokosok, valamint tisztjeik tilalmazni kezdték a szőlők szabad adásvételét, és a határozat kimondásának idején meglévő állapotokat véglegesnek tekintették. Ebből az következett, *„hogy egyik földes Úrnak taxása tulajdon szöllejét, a másik földes Úr taxásának el nem adhatta, mivel egyik földes Úr sem engedte a már dézsmája alatt volt szöllejét más földes Úrnak fundussára, s dézsmájára által menni”*.¹⁰⁵ Saját zsellérek közötti adásvételt természetesen továbbra sem akadályozták, mert járadékuk azáltal nem kisebbedett. Ez az intézkedés súlyosan csorbította a taksások szőlők felett való rendelkezési jogát, és szűkebb keretek közzé szorította a birtokforgalmat. Megváltoztak a testálás szabályai is. A végrendelezéskor jelenlévő urasági tiszt ugyanis megmáshította a testámentumot tevő utolsó akaratát, ha az ellenkezett az úriszék döntésével. Ez akkor fordulhatott elő, ha a taksás szőlőit más földesúr telkén lakók gyermekeire akarta hagyni.

A szőlők szabad adásvételét akadályozó határozat, amely sértette a gyöngyösi lakosok érdekét a helybeli birtokosok egy részénél sem talált kedvező fogadtatásra. A városi tanács panasza nyomán keletkezett úrbéri perben az ügy kivizsgálására kiküldött deputatio fontosnak tartotta megjegyezni, hogy az úriszéki döntést csak az oppidum leghatalmasabb földesurai hozták, akik figyelmen kívül hagyták nagy számú közbirtokos társuk ellenkezését. Közülük nemes Borhy József tiltakozására a báró Brudern és Orczy családok képviselői azt felelték, hogy a rendelkezés csak azokat az urakat kötelezi, akik azt hozták, a többiek érdekei pedig ezáltal nem sérülnek.¹⁰⁶ Utólag a kutatónak nem nehéz felismerni érvelésük hamis voltát, hiszen ha a Gyöngyös fundusainak döntő többségét magukénak tudó földesurak a leírt módon sza-

---

¹⁰⁴ HML-V-101/b/44. 21. 44.

¹⁰⁵ HML-V-101/b/23./XXX. 52.

¹⁰⁶ HML-V-101/b/44. LI. 44.

bályozták a szőlők adásvételét, akkor ez közvetlen hatással volt az egész város birtokforgalmára.

Az úriszéki végzést jogtalannak tartó birtokosok továbbra is az évszázados gyakorlathoz ragaszkodtak és a szőlők adásvételekor a bevett szokást alkalmazták. Ebből a többszörös érdekellentétből a taksásoknak súlyos kára származott. A földesurak egy része a járadékot is a régi usus szerint, más része pedig az 1816-os döntés alapján szedte. Éppen ezért „*gyakran megtörténik, hogy ugyan egy szőlőt két földes Úr is egyszerre meg dézsmálnak, egyik ugyan a régi szokásbul, a másik pedig a szőlőknek szabad vétele, s adása megakadályoztatása által a dézsmának maga részére leendő megörökösödésébül*”.¹⁰⁷

A határozat után a földesurak összeírták a határbeli szőlőket, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy pontos képet kapjanak a birtokviszonyokról. Ez a conscriptio is alátámasztja a fent leírtakat, mert 106 kapás bizonytalan tulajdonjogú szőlő is szerepel benne.¹⁰⁸ A bizonytalanság abból származott, hogy olyan adásvételi szerződéseket, melyek két birtokos taksása között 1816-ban jöttek létre, az egyik birtokos érvényesnek fogadott el, a másik viszont a végzésre hivatkozva jogszerűtlennek tartott. A vitatott 106 kapás szőlő hovatartozása, amely az összeírt dézsmás szőlők két százalékát tette ki az úriszéki döntés következtében, kérdésessé vált.

A változások azokat a lakosokat is érintették, akiknek nem volt szőlejük, mert némely urak tőlük borkilenced helyett úgynevezett száraz dézsmát követeltek és emiatt a 4 Ft-os háztaksát duplán vették meg.¹⁰⁹

A szőlőbirtoklás évszázados rendjébe beavatkozó úriszéki döntésnek további következményei is lettek. Állomása volt ugyanis egy olyan folyamatnak, amely különösen a XIX. század elejétől a mezővárosi privilégiumok földesurak részéről történő fokozatos csorbításában nyilvánult meg. Így például 1807-ben kisajátították a városi közföldek egy részét, a nagyobb helypénz szedésének reményében a magisztrátus ellenkezésének dacára tűzveszélyes helyeken házépítést engedélyeztek, egyoldalúan figyelmen kívül hagyták a kocsmáltatást szabályozó korábbi megállapodásokat, valamint saját érdekeik szerint változtatták meg a bíró- és tanácsválasztás régóta szokásos rendjét.¹¹⁰

---

¹⁰⁷ HML-V-101/b/23. XXX. 52.

¹⁰⁸ MOL-P/518/a/2. 356.

¹⁰⁹ HML-V-101/b/23. XXX. 52.

¹¹⁰ Uo. A mezővárosi önkormányzat elleni fellépés nem csupán gyöngyösi sajátosság. Erre hívja fel a figyelmünket Orosz István a hegyaljai mezővárosokról írott egyik tanulmányában: Orosz István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. In: Agrártörténeti Szemle, 1975. 1–2. 25–41.

Az úriszéki határozat csak a város határában lévő szőlők adásvételét korlátozhatta. A gyöngyösi gazdák azonban a környékbeli helységek szőlőhegyein is jelentős területeket birtokoltak, melyek nem tartoztak az oppidum földesurainak iurisdictionja alá. A szomszédos falvak promontóriumain már a hódoltság idején is sok mezővárosi jobbágnak volt szőlője. A korabeli tizedjegyzékek arra utalnak, hogy egy részük bérlőként, más részük birtokosként dolgozta ezeket.¹¹¹ A török kiűzését követően egyre nőtt az extraneusként, más helységek határában gyöngyösiéi által birtokolt szőlők száma. A tehetősebb taksások mezővárosi birtokuk mellé megpróbálták minél több idegen határbeli szőlőre is szert tenni, s ezzel bortermelő gazdaságuk kereteit kitágítani. Azok pedig, akik az oppidum promontóriumairól kiszorultak, legalább a közeli falvakban igyekeztek egy-két kapás szőlőt szerezni. Olyanok is akadtak, akiknek helyben nem volt szőlőjük, a környéken, extraneusként azonban több darabot is műveltek. Ilyen volt Szajkóczki József, akinek a tarjáni határban lévő három szőlője együttesen 9 kapást tett ki.¹¹²

A mezővárosi gazdák idegen határban birtokolt szőlőiről legteljesebb összeírás 1845-ből maradt ránk. Az alábbi táblázatunk ennek az összeírásnak a felhasználásával készült:

*Gyöngyösi szőlőbirtokai a szomszédos helységekben
1845¹¹³*

Helység név	Szőlőbirtokosok száma	Szőlőterület nagysága (embervágóban)
Tarján	222	442
Solymos	90	226
Püspöki	88	117
Oroszi	84	176
Halász	42	62
Adács	23	49
Visonta	25	44
Összesen:	574	1116

A conscriptio embervágóban adta meg a szőlőterület kiterjedését. Ezt a mértékegységet a korban elsősorban rét és kaszáló nagyságának meghatározására használták. Szőlőre vonatkoztatva igen ritkán fordult elő. Gyöngyösön a kapás szinonimájaként találkozunk vele.

¹¹¹ Bán Péter: i.m.

¹¹² HML-V-101/b/47. LIII. 117.

¹¹³ Uo.

Az összeírásból hiányoznak azok a szőlők, melyeket a gyöngyösi az abasári és rédei promontóriumokon műveltek. Ezekről csak közvetett adatok állnak rendelkezésünkre. Egy kötelező levél említi például Deli Györgynek a rédei határon lévő szőlőjét, melyet tőle Kovács Ferenc 350 váltóforintért vett meg.¹¹⁴ Sajnos ezek a szórványadatok nem elégségesek arra, hogy segítségükkel az abasári és rédei extraneus birtokok nagyságára következtessünk. Nehezen képzelhető el mindazonáltal, hogy e szőlőtermesztésre kiválóan alkalmas falvak határában – a hódoltság idejéhez hasonlóan – ne lett volna több gyöngyösi taksás is szőlőbirtokos.¹¹⁵

A XIX. század közepén a gyöngyösi saját határukban 6832 kapás, a szomszédos helységekben pedig 1116 kapás együttesen tehát 7948 kapás úrbéres szőlőt műveltek.¹¹⁶ Az idegen határban lévő szőlők az összes szőlő 14%-át tették ki. Ha ehhez hozzászámoljuk, hogy a rédei és abasári hegyeken is bizonyára voltak extraneus birtokok, akkor ez az arány 15–17% közé emelkedhet.

A legtöbb extraneus szőlőt a tarjáni, solymosi és orosz promontóriumokon birtokoltak. Ezeken a területeken azonban sokan osztottak, így egy taksásnak átlagosan csak két kapás jutott. A püspöki, halászi, adácsi és visontai határban bírt szőlőik együttes kiterjedése sem érte el a tarjáni extraneus birtokok nagyságát. Ezekben a falvakban – Adács kivételével – egy gazdára átlagosan két kapásnál kevesebb jutott.

A saját határban a rendi korszak végén 1487 szőlősgazdát tartottak számon.¹¹⁷ A szomszédos hét faluban 574 gyöngyösinek volt szőlője. Közülük 348 otthoni birtoka mellé szerzett idegen határban is szőlőt. Tornai János 29 kapás szőlőjéből 19-et a mezővárosban, 10-et pedig a visontai promontóriumon dolgozott.¹¹⁸ Öreg Szalmási József azonban 225 társához hasonlóan csak a környékbeli falvakban tudott néhány kapásra szert tenni. Hat kapás szőlője művelésekor három határt is meg kellett járnia, hiszen azok a tarjáni, orosz és solymosi hegyeken terültek el.¹¹⁹

A gyöngyösi taksások szőlőtermesztése tehát nem korlátozódott a gyöngyösi határra, bortermelésükben a környékbeli falvak promontóriumain művelt szőlők jelentős szerepet játszottak.

Nemcsak a gyöngyösieknek voltak más helységekben szőlőbirtokaik, hanem – mint erre korábban már utaltunk – a város szőlőhegyein is találkozunk

---

¹¹⁴ HML-V-101/b/22. XXX. 61.

¹¹⁵ Bán Péter: i.m.

¹¹⁶ HML-V-101/b/47. LIII. 117. és HML-V-101/b./10. XIX. 8.

¹¹⁷ HML-V-101/b/10. XIX. 8.

¹¹⁸ HML-V-101/b/47. LIII. 113.

¹¹⁹ Uo.

extraneusokkal. A XVIII. század első éveiben egy dinnyebor szedéssel kapcsolatos utasításban azt olvashatjuk, hogy mindenki egyformán köteles a borkilencedet megadni „*akár külső, akár itt lakos*”.¹²⁰ Az 1720. évi országos összeírás alkalmával az oppidum határában 227 helybéli taksás mellett 10 extraneust is számba vettek, akik összesen 45 kapás szőlőt műveltek.¹²¹ Ez az 1851 kapás úrbéres szőlő közel 2,5%-át tette ki. Forrásaink arra utalnak, hogy külső helységekből származók csak a város földesurasága alá tartozó Bene-pusztán szereztek maguknak birtokot. Az eredeti belső határban extraneus szőlősgazdáról nincs tudomásunk. 1777. szeptemberében a városi tanács 20 vörösmarti jobbágnak, köztük Morvai Györgynek és Sebestin Jánosnak engedélyezte, hogy prédiúmán a Kővágón felüli részen szőlőt plántálhasson.¹²² A földrajzi közelség miatt Benén elsősorban a szomszédos Vörösmart lakói voltak extraneusok. A prédiúmon elterülő szőlők szedését és dézsmálását 1842-ben helybeliek részére október 18-ára, vörösmartiak részére pedig október 17-ére rendelték el, ami szintén arra mutat, hogy a benei promontóriumon a gyöngyösiék mellett, főleg vörösmartiak voltak szőlőbirtokosok.¹²³

A felszabadító háborúk után a gyöngyösi határ egyre nagyobb részét ültették be szőlővel. A promontóriumok a korábban haszontalan, parlag területeken terjeszkedtek. A helybeli földesurak a belső határban – a Plágáknak nevezett határrész kivételével – a taksásoknak szőlőplántálásra soha semmilyen földet nem osztottak.¹²⁴ A plágákban kiadott majorsági szántóba telepített szőlők után a birtokosok heted dézsmával tartoztak.¹²⁵

A mezővárosiak többsége azonban nem volt olyan szerencsés, hogy már korábban is művelt földet foghasson fel szőlőtermesztésre. Ők „... *tulajdon munkájuk és szorgalmatosságok által nagy költségekkel a dudvából, tövisekből és kövekből kitisztított műveletlen helyeken*” építettek maguknak szőlőt.¹²⁶ Fáradtságukért cserébe új telepítésük után 6–7 évig szolgálattal nem tartoztak, azaz a termőre fordulást követő két-három évben az egész termés haszna a taksásokat gyarapította.¹²⁷ Szőlőhely engedélyezésekor pontosan szabályozták, hogy mely területet lehet szőlő alá megtisztítani, mennyi időre szól a járadékmentesség, és miképpen adózik a gazda a szabad évek lejártá

¹²⁰ MOL-E/9.

¹²¹ HML-IV-7/a/1. öi. 555. 232.

¹²² HML-V-101/b/35. XLIII. 15.

¹²³ HML-V-101/a/14. 308.

¹²⁴ HML-V-101/b/23. XXX. 52.

¹²⁵ HML-V-101/b/9. XVII. 8.

¹²⁶ HML-V-101/b/23. XXX. 52.

¹²⁷ HML-V-101/b/35. XLIII. 15.

után. Külön rendelkeztek az újonnan plántált szőlő esetleges eladásáról, az adásvétel körülményeiről. Kis János 1787. évi szabadságos levelében például azt olvashatjuk, hogy „... másnak ... *ell idegenyíteni, vagy elladni az N. Tanács híre tudta és akarattya nélkül teljességvel meg nem engedődik*”.¹²⁸

A XIX. század közepéig a déli lankájú domboldalak parlagon heverő részeit törték fel és ültették be szőlővel. Ilyen volt a Bene hátszíjának nevezett terület is, ahol 1825-ben egyszerre 62 gyöngyösi lakosnak engedélyezték a plántálást.¹²⁹ Az új birtokosok közül 33-an nemesek, 29-en pedig jobbágyok voltak. Miután a telepítésre alkalmas domboldalak elfogytak, a síkvidéki szántók kerültek sorra. Péterffy József 1846-ban már azt tapasztalta, hogy az addig gabonatermesztésre használt lapályföldeket kezdték szőlő alá osztani.¹³⁰

Olyan gyöngyösi lakosokról is tudunk, akik engedély nélkül ültettek szőlőt. A farkasmályi promontorium mellett 1751 tavaszán egyesek többszöri figyelmeztetés ellenére is, pusztaföldek telepítésébe fogtak.¹³¹ A Sárhegy alatt lévő szántóföldekbe 1769-ben plántáltak önkényesen szőlőt.¹³²

Az új ültetések nagyságáról csak 1720-ból áll pontos adat rendelkezésünkre, amikor is 17 kapással nőtt a promontóriumok területe. Ebben az évben négy jobbágy vállalkozott telepítésre. Kettő közülük öt kapás, a másik kettő pedig három és négy kapás szőlőt ültetett.¹³³ Az úrbérrendezés előtti fél évszázadban ennél jóval több, évi átlagban mintegy 42 kapás szőlőt telepítettek.¹³⁴

A szőlőhegyek terjeszkedésének ütemét nem csak a plántálások, hanem a kiöregedés és a természet romboló erői is befolyásolhatták. A szőlőtőke 30–40 év után előregedett, a talajt egyoldalúan kihasználta. Ha ismét oltvány került a földbe, akkor is évek teltek el, mire a tőkék kivágása, a terület kitisztítása és újraültetése után a birtokos termésre számíthatott. A természeti erők közül a víz volt a gyöngyösi szőlők egy részének legnagyobb veszedelme. A Mátrából hóolvadás után lezúduló víz gyakran alámosta a patakok mentén fekvő szőlőket. A Nagy-patak 1821-ben a város allodiális szőlőit veszélyeztette, s napról-napra jobban „*el szaggatta*”.¹³⁵

---

¹²⁸ HML-V-101/b/35. XLIII. 29.

¹²⁹ HML-V-101/b/35. XLIII. 78.

¹³⁰ Péterffy József: Egri és gyöngyösvideki kirándulásom. Magyar Gazda II.

¹³¹ HML-V-101/a/5. 132.

¹³² HML-V-101/a/6. 183.

¹³³ HML-IV-7/a/1. öi. 555. 7–228.

¹³⁴ HML-IV-1/h/1. 2.

¹³⁵ HML-IV-101/a/10. 364.

A hódoltság utáni másfél században az oppidum határában többszörösére nőtt a szőlőbirtokosok száma. 1720-ban 227, 1770-ben 581, 1816-ban 1189, 1853-ban pedig 1487 gyöngyösi lakos kezén volt kisebb-nagyobb szőlőterület.¹³⁶ A javított országos összeírás idején az adózók több mint kétharmada még szőlősgazdának mondhatta magát, hiszen 314 adóköteles személyből 227 rendelkezett szőlővel.¹³⁷ Az úrbérrendezéskor azonban a 909 gyöngyösi taksásból már csak 581-nek, ezen belül a Forgách urak 199 jobbágycsaládjából 50-nek volt szőlője.¹³⁸ A Barczay családnak 1821-ben 30 taksás szolgált, akik között 13 szőlőbirtokost tartottak számon. 1831-ben ugyanitt 21 semmiféle külsőséggel nem bíró taksás mellett 13 szőlősgazdát írtak össze. Egy évtizeddel később 7 zsellér borkilenceddel, 28 pedig – szőlője nem lévén – dupla háztaksával tartozott a Barczayaknak.¹³⁹ Az 1828. évi Regnicoláris Conscriptioban számba vett 2428 adózó családfőből 720 neve mellett szerepel szőlőbirtok.¹⁴⁰ Igaz, hogy ez a felvétel éppen a birtokosok számára és a promontoriumok kiterjedésére nézve megbízhatatlan, az előbbi részadatokkal együtt mégis alkalmas bizonyos következtetések levonására.

A XVIII. század első harmadában kezdődő dinamikus népességgyarapodással párhuzamosan látványosan nőtt ugyan a szőlőbirtokosok száma, a város adózó társadalmán belüli arányuk mégis csökkenő tendenciát mutatott. A szűk határu oppidumban a promontoriumok terjeszkedése nem tudott lépést tartani a népességfejlődéssel, így a lakosság egyre nagyobb hányada csak napszámosként tudta megélhetését biztosítani. 1720-ban még a taksások több mint kétharmada, egy évszázaddal később azonban már csak 25–30%-a művelte saját szőlőjét.

Hasonló tanulsággal szolgál az egy gazdára jutó szőlőterület alakulása, melyet alábbi táblázatunk szemléltet:¹⁴¹

Év	Szőlőbirtokosok száma	Szőlőterület kapásokban	Átlagos kapásszám
1720	227	1806	7,9
1771	581	3927	6,7
1853	1487	6834	4,5

¹³⁶ HML-IV-7/a/1. öi. 555.; MOL-P-518/a/2. 341-357; HML-V-101/b/10. XIX. 8.

¹³⁷ HML-IV-7/a/1. öi. 555.

¹³⁸ HML-V-101/b/46. LIII. 21.

¹³⁹ HML-V-101/b/9. XVII. 8.

¹⁴⁰ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1828.

¹⁴¹ HML-IV-7/a/1. öi. 555.; HML-V-101/b/46. LIII. 21; HML-101/b/10. XIX. 8.

A táblázat a változás irányát jól mutatja. A vizsgált korban e szerint nem csak a szőlőbirtokosok adózókon belüli aránya csökkent, hanem az átlagosan kezükön lévő szőlőterületek nagysága is.

A szőlősgazdák társadalmi összetételére és foglalkozási szerkezetére egyedül az 1720-as összeírásból derül fény. A conscriptioban 211 jobbágyot és 103 nemes taksást vettek számba. A jobbágyok közül 142-nek (67%), a nemesek közül pedig 85-nek (82%) volt szőleje. A 142 jobbágy 1083 kapás, a 85 nemes ugyanakkor 723 kapás területet birtokolt.¹⁴² A jobbágy szőlősgazdák egyharmada, szám szerint 47 valamilyen kézműiparral is foglalkozott. Azt sajnos nem tudhatjuk, hogy egész évben főfoglalkozásként, vagy csak a téli hónapokban üzték-e az ipart.

Korábban már szóltunk róla, hogy az 1816. évi úriszéki döntés nyomán született meg a mezővárosi szőlők legpontosabb és legteljesebb összeírása. Az alábbi táblázatunk ennek a conscriptionnak a felhasználásával készült:

*A gyöngyösi szőlők 1816-ban*¹⁴³

Birtokos neve	Úrbéres szőlők (kapás)	Majorsági szőlők (kapás)	Összes szőlőterület (kapás)
Orczyak	1127	167	1294
Eszterházyak	616	20	636
Forgátsok	755	30	785
Gosztonyiak	234	25	259
Plábános	81	64	145
Brudern	129	-	129
Almásyak	75	46	121
Fehér István	63	36	99
Dévayak	58	30	88
Steösel	31	49	80
Nagy Antal	-	64	64
Berényi	68	-	68
Tassy	51	40	91
Szent Bertalan templom	53	18	71
Szerdahelyiek	54	-	54
Beretz Ignác	3	28	31
Hellenbranthok	32	-	32
Gyöngyös	6	18	24
Haruczhané	3	30	33
Nagy József	33	8	41
Kürthyek	6	16	22

¹⁴² HML-IV-7/a/1. 1720.

¹⁴³ HML-V-101/b/23. 27.

Ország	21	-	21
Frajzajzen	20	-	20
Halasy	15	2	17
Tarródyak	31	-	31
Reviczkyné	6	9	15
Luzsinszkyné	16	-	16
Káplánok	48	-	48
Petők	12	6	18
Sosser Mihály	12	-	12
Kováts József	11	-	11
Morotz Mihály	10	-	10
Győrffyek	9	-	9
Szabó József	6	-	6
Zbiskóné	2	3	5
Podmanitzky	2	-	2
Hangainé	2	-	2
Pundor	3	-	3
Kántorok	16	94	110
Pankerek	56	16	72
Bárczyak	112	-	112
Szabad szőlők	-	-	462
Közönséges	46	-	46
Bizonytalan	106	-	106
Árendás	34	-	34
Összesen:	4064	819	5345

Az összeírásban a város eredeti határán belül levő úrbéres és majorsági jogállású, valamint szabad szőlőket vették számba. A majorsági földbe telepített, de taksások által heted fejében dolgozott szőlők, az úgynevezett Plágák nem kerültek a conscriptioba, amire az összeírás címében külön utaltak. Ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy a majorsági szántóba ültetett szőlők a szabályozás hatályán kívül estek és a többitől területileg is elkülönültek. Kimaradtak a conscriptioból a város földesurasága alá tartozó Benepusztai szőlők is, amit a dűlőnevek összehasonlító vizsgálata után állapíthattunk meg.¹⁴⁴

Az összeírás világosan mutatja, hogy az Orczy család a legnagyobb szőlőtulajdonos a városban. Az összes szőlőföld több mint 20%-a került a tulajdonukba. Nagy kiterjedésű a Forgácsok és az Eszterházyak birtoka is. A gyöngyösi promontoriumok felét a fenti három család szerezte meg magának. A táblázatból jól látható a tulajdonosok közötti erős differenciálódás.

¹⁴⁴ HML-V-101/b/10. XIX. 8.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a területnagyság mellett a szőlők minőségének, jövedelmezőségének ismerete is feltétlenül szükséges lenne ahhoz, hogy erről a belső rétegződésről pontos képet kapjunk. Ennek hiányában csak arra vállalkozhatunk, hogy a gyöngyösi szőlőtulajdonosok négy jól elkülöníthető rétegét különböztessük meg. A földesurak 23,5%-a 100 kapás feletti, 22,5%-a 50–100 kapás közötti, 25%-a 20–50 kapás közötti, 30%-a pedig 20 kapás alatti szőlővel rendelkezett. Az általunk mesterségesen felállított kategóriákon belül is komoly eltérések lehettek a jövedelmezőséget illetően, hiszen nehezen képzelhető el, hogy Fehér István 99 kapás, valamint Szerdahelyi gróf 54 kapás szőlője után hasonló nagyságrendű hasznót remélhetett volna.

A gyöngyösi promontoriumokon egymás mellett sorjázta a majorsági, úrbéres és szabad szőlők. Ezek 76%-a volt taksások birtokában lévő úrbéres szőlő. A saját kezelésű, napszámosokkal műveltetett majorsági szőlők az összterület 15,4%-át, míg a különféle okokból szabadsággal ellátott szőlők 8,6%-át foglalták el.¹⁴⁵

A majorsági szőlők döntő többségét, közel 20%-át az Orczyak birtokoltak. Rajtuk kívül csak a Kántor család, Nagy Antal és a plébános dolgoztatott jelentősebb nagyságú saját kezelésű szőlőt. Feltűnően kicsi volt az Eszterházy, Forgács és Gosztonyi családok majorsági birtokainak kiterjedése, ami a majorsági és úrbéres szőlők közötti sajátos viszonyra hívja fel a figyelmünket. A gyöngyösi határban a több száz kapás szőlővel rendelkező földesurak ugyanis – az Orczyakat kivéve – alig tartottak fenn saját kezelésű birtokot. Azok viszont, akiknek a helyi promontoriumokon 70–120 kapás közötti szőlőjük volt, egyik részét járadékköteles birtokként élvezték, másik részét pedig napszámosokkal műveltették. A tulajdonosok többsége ugyanakkor kevesebb mint 80 kapást birtokolt. Ők szőlőik után csak kilencedre számíthattak, mert birtokaikat úrbéres földként taksások dolgozták. A gyöngyösi földesurak saját kezelésű szőlőiről másik összeírás sajnos nem maradt ránk, így az esetleges változásokról, azok mikéntjéről semmilyen információval nem rendelkezünk.

Jóval többet tudunk az úrbéres szőlőkről, mert a különféle conscriptiok elsősorban ezeket vették számba. Alábbi táblázatunk az úrbéres szőlők nagyságáról tájékoztat, a hódoltság utáni másfél században.

---

¹⁴⁵ HML-IV/7/a/1. öi. 555; HML-IV-1/h. 1. 2.; HML-V-101/b/23. 27.; HML-IV/7/c/1; HML-V-101/b/10. XIX. 8.

Év	Szőlőterület nagysága kapásokban
1720	1806
1771	3927
1816	4063
1828	2109
1853	6834

Az 1720. évi országos adóösszeírás és az örökváltság között a források tanúsága szerint közel négyszeresére (3,78) nőtt a szőlővel beültetett terület nagysága. Ez a növekedés azonban nem volt egyenletes, mert míg az 1720-at követő fél évszázad alatt a szőlőterület megkétszereződött, addig az úrbérrendezést követően ez a folyamat lelassult. Megítélésünk szerint erős forráskritikával kezelendők az 1816-os és 1828-as éveknél szereplő kapásszámok. Nehezen hihető ugyanis, hogy az úrbéri pátens utáni csaknem 50 évben a gyöngyösiak mindössze 136 kapás új szőlőt plántáltak volna. A házi használatra készült 1816. évi összeírás – ahogy már utaltunk is rá –, nem terjedt ki a városi dézsmás szőlők egészére. A Plágáknak nevezett dűlők kimaradtak belőle, amit a tanács által megbízott tisztviselők már a fejlécen fontosnak tartottak megjegyezni.¹⁴⁷ Csak sejthetjük, hogy jelentős területekről volt szó, mert egy későbbi forrásunk szerint a gyöngyösi gazdák több mint 10%-a a Plágákban volt szőlőbirtokos.¹⁴⁸ Ezek alapján tehát joggal feltételezhetjük, hogy 1816-ban a taksások jóval több, mint 4063 kapás szőlő után tartoztak földesúri járadékkal.

Sokkal inkább magyarázatra szorul azonban az, hogy a Regnicolaris Conscriptio alkalmával hogyan találhattak mindössze 2109 kapás adóköteles szőlőt az oppidumban. Nemcsak számunkra érthetetlen, hogy miképpen csökkenhetett 12 év alatt a felére a dézsmás szőlőt termő promontoriumok nagysága. A Gyöngyösön végzett próbaösszeírás után a nádor utasítására Rottenstain József alispán is hivatalos levélben tudakolta a tanácstól ennek okát.¹⁴⁹ A Helytartótanács – amely a háziösszeírást nyilván nem ismerte –, az úrbérrendezés-kori állapotokkal vetette össze a Probalica adatait és találta úgy, hogy a bevallás kiigazításra szorul. A város bírása válaszában a következőképpen érvelt: „A szőlőkben megtörtént hűjányosság pedig onnét szár-

¹⁴⁶ HML-V-101/b/10. XIX. 8.

¹⁴⁷ HML-V-101/b/23. 27.

¹⁴⁸ HML-V-101/b/10. XIX. 8.

¹⁴⁹ MOL-P-518/a/2. 647.

*mazván mivel a K. Urbarium előtt a Határainkban lévő szőlők mind soratlanok voltak, most pedig már sorra vetettvén az által a Kapások száma igen meg kevesedett, de e mellett sok Uraságok és Nemesek is magoknak szőlőket szerezvén nem conscribáltathattak”.*¹⁵⁰

A Kertmegi szőlők táblabeosztásáról a XIX. század elején készült térkép alapján abban igazat adhatunk a főbírónak, hogy ekkorra a szőlők többsége már „sorra vétetett”. A tábla területének 20%-át ugyanakkor még mindig soratlan szőlők adták.¹⁵¹ A soros-soratlan megkülönböztetés az ültetés módjára utal. Az archaikusabb a soratlan ültetés volt, amikor a tőkék rendszertelenül helyezkedtek el a földben. A soros szőlő telepítésekor a tőkék helyét egyenes vonalban kiárkolták, vagy kivágták, így a tábla egy irányba rendezettebb képet mutatott. Nehezen tudjuk mindazonáltal elképzelni, hogy a szőlőépítés módszerében végbement változás a kapások számának drasztikus csökkenését eredményezte volna. Kétkedésünket az is alátámasztja, hogy már a saját célra készült adatfelvétel idejére sorba ültették a határbeli szőlők többségét, a kapások száma mégis duplája volt, mint az országos adóösszeíráskor. Legalább ennyire valószínűtlen az is, hogy 25 év alatt háromszorosára – 2109 kapásról, 6834 kapásra – nőtt a szőlőterület nagysága.

Csupán részigazságot tartalmazott a főbíró másik állítása is. A ránk maradt adásvételi szerződésekben ugyanis semmi jele annak, hogy a gyöngyösi nemesek szőlővásárlása az úrbérrendezés után nagyobb méreteket öltött volna. Természetesen – minden más jogállású lakoshoz hasonlóan – a nemesek is igyekeztek kisebb-nagyobb darab szőlőre szert tenni, de a vásárláskor ugyanúgy vállalták az utána járó szolgáltatásokat, mint korábbi gazdáik.¹⁵² Márpedig az ilyen szőlők adókötelesek maradtak, amelyeket az összeírás hatálya alól nehezen vonhattak ki. A város földesurainak sem állt érdekében, hogy a határban szaporodjanak az olyan szőlők, melyektől járadékot nem szedhettek. Bizonyára előfordult, hogy egyes nemesek valamilyen úton-módon jobbágyszőlőket „úri” jogúvá tettek, s ez által „nem conscribáltathattak”. Ezek száma azonban elenyésző lehetett, így a főbíró érvelését nem fogadhatjuk el.

Hogyan lehetséges akkor, hogy 1828-ban az összeíró-biztosok mindössze 2109 kapás dézsmás szőlőt találtak a városban? Úgy véljük, erre a kérdésre biztos választ adhatunk. Forrásaink összehasonlító elemzése után arra a megállapításra jutottunk, hogy a Regnicoláris Conscriptioból a szőlősgazdák 35%-a kimaradt, a benne szereplők pedig a ténylegesen kezükön lévőnél

---

¹⁵⁰ Uo. 753.

¹⁵¹ HML – Térképtár – Kézírtos térképek

¹⁵² HML-V-101/b/22. XXX. 50.

átlag egy-két kapással kevesebb szőlőt vallottak be.¹⁵³ Azok az adózók, akik csak a város földesurasága alá tartozó promontoriumokon voltak birtokosok, nem szerepelnek az összeírásban. Akik pedig egyéb szőlők mellett a közösség tulajdonában lévő szőlőt is műveltek, csupán az előzőkről adtak számot, így nevük mellé kevesebb kapás került, mint amit valóban birtokoltak. Ennek az volt az oka, hogy a tanács véleménye szerint a város birtokai nem adókötelesek. A szőlőkből a lakosok a szokott kilencedet mindenkor megadták, ám ezek haszna „közboldogságra” szolgált, s éppen ezért „*azon szőlők Contributio alá soha sem Conscribáltattak*”.¹⁵⁴ Márpedig elég nagy területekről lehetett szó, hiszen a közösség Bene-pusztai szőlőhegyein 1835-ben 197 szőlősgazdát írtak össze.¹⁵⁵ Ezzel szemben az egész határt számbavevő 1828-as conscriptioba csupán 720 szőlőbirtokost jegyeztek be.¹⁵⁶ A városnak ugyanakkor nemcsak a Bene-pusztai Farkasmályban, hanem más dűlőkben és Encs-pusztán is voltak dézsmás szőlői. Jól tudjuk természetesen, hogy a birtokosok száma alapján nehezen lehet területnagyságra következtetni, a fentiek ismeretében azonban mégis joggal feltételezhetjük, hogy 1828-ban az úrbéres szőlők nagysága jóval meghaladta a táblázatban szereplő kapásszámot.

Az örökváltsággal kapcsolatban készült adatfelvétel minden bizonnyal a legpontosabb és leginkább hiteles. Bizonyára nem tévedünk nagyot, ha ezt a számot a jobbágyfelszabadítás évére is elfogadhatónak tartjuk.

Korábban már utaltunk rá, hogy a gyöngyösi határban a napszámosokkal műveltetett majorsági és a taksások birtokában lévő úrbéres szőlőkön kívül úgynevezett „szabad szőlők” is voltak. A XVII. század végéig a promontoriumokon még ismeretlen volt az ilyen birtok. A jobbágyok korabeli bevallása szerint „*ebben az határban való szőlő higyekben sohol egy szabad szőlő sincs, nemis volt eddig*”.¹⁵⁷ Forrásaink vizsgálata során arra a megállapításra jutottunk, hogy a XVIII. század elején megjelenő „szabad szőlő” kifejezés alatt a korabeliek legalább négy különböző birtoktípust értek. Így nevezték egyrészt a korábban úrbéres jogállású, de valamilyen szolgálat jutalmaként, vagy bizonyos összeg lefizetése fejében időleges, esetleg végleges szabadsággal ellátott, azaz a földesúri járadék alól mentesített szőlőket. Az Eszterházy család például, amely a városban többeket manumittált, házait felszabadítván, járadékmentesnek ismerte el a birtokukban lévő szőlőket is a többi földesúr nem kis bosszúságára, ahogy arról az előzőekben már

¹⁵³ HML-V-101/b/23. 27.; HML-IV-7/a; HML-V-101/b/47. LIII. 117.

¹⁵⁴ MOL-P-518/c/754.

¹⁵⁵ HML-V-101/b/35. XLIII. 88.

¹⁵⁶ HML-IV-7/a. 18. öi. 1113.

¹⁵⁷ MOL-E/9.

szóltunk.¹⁵⁸ Némelyek, mint Komendó János az egyháznak tett szolgálataikkal érdemelték ki a dézsmamentességet, amit az összeírásban szőlőjük mellé írt, megjegyzés bizonyít.¹⁵⁹

Szabad szőlőként tartották számon a helybéli nemes családok, úri jogú, de csak saját erővel művelt néhány kapásra tehető birtokait is. Részben ezek is úrbéres eredetűek voltak, amire forrásaink több helyen egyértelműen utalnak. Elsősorban a város földesurasága alá tartozó promontoriumokon történetelt az meg, hogy a korábban jobbágyi terhekkel felvállalt szőlőket a nemesek egy idő után sajátjuknak tekintették, és járadékot nem fizettek utánuk. Tassy András, Csima István és Almásy György az 1710-es években például olyan szőlőket sajátítottak ki, „*akik az előtt dézsma adók voltak*”.¹⁶⁰ A földesúri kilencedet annak ellenére sem fizették, hogy a terhek alóli felszabadítás körülményeiről nem tudtak számot adni. Ahogy már említettük, az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio kapcsán keletkezett iratok is tudósítanak olyan szőlőbirtokokról, amelyeket régebben adókötelesként tartottak számon, de az országos összeírásba nem kerültek be, mert egyes nemesek ezeket nem engedték úrbéresként összeírni. Arra azonban az előzőekben már rámutattunk, hogy a jobbágy jogon dolgozott szőlők mennyiségének úrbérrendezés utáni nagyarányú csökkenése elsősorban nem a nemesi földszerzéssel magyarázható.

Ugyancsak a szabad szőlők közé sorolták azokat az új telepítéseket is, melyek után a plántálást követő néhány évben gazdáik kilencedet nem fizettek. Ez természetesen csak időleges mentességet jelentett, hiszen a termőre fordulást követően a szőlők szabad státusza megszűnt, s a taksás új telepítésétől már járadékkal tartozott.¹⁶¹

Végül szabad szőlőként tartották számon Gyöngyösön a céhek, egyházak és az ispotály kezén lévő egykor szintén úrbéres eredetű birtokokat, melyek hasznát a templomok, valamint a szegényház fenntartására fordították.¹⁶²

Arra a kérdésre igen nehéz válaszolni, hogy a határbeli szőlők hány százalékat tették ki a szabad szőlők. Forrásaink, kevés kivételtől eltekintve ugyanis nem jegyezték fel a mentesség időtartamát és elnyerésének módját. A nagyobb arányú telepítéseket követő években például jelentősen megnövekedhetett az összeírásokban tetten érhető szabad szőlők területi nagysága. Ezeket azonban az adómentes évek lejárta után már a dézsmaköteles birtokok között írták össze, hiszen szabadságuk átmeneti jellegű volt. A szabad

---

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ HML-V-101/b/23. 27.

¹⁶⁰ MOL-E/9.

¹⁶¹ HML-V-101/b/35. XLIII. 24.

¹⁶² HML-V-101/a/4. 297.

szőlők mennyisége tehát éppen az időleges mentességek elnyerésének, és megszűnésének állandó változása miatt, akár évről-évre nagymértékben módosulhatott. Az előzőekben láthattuk, hogy az 1816. évi conscriptioban a gyöngyösi promontoriumokon 462 kapás szabad szőlőt vettek számba, ami az összes szőlő 8,6%-át tette ki.¹⁶³ A 462 kapás szőlőből 107 kapás a katolikus templomok és az oltárokat gondozó céhek, 10 kapás a református eklézsia, 6 kapás pedig az ispotály tulajdonában volt. Néhány évvel később 119 kapás olyan szabad szőlőt írtak össze a határban, melyet adózó személyek birtokoltak. Ebből a legtöbbet Lentse János birtokolt, hiszen „*vinam fossorum 12 libere possidet*”.¹⁶⁴

Szörványadataink sajnos alkalmatlanok arra, hogy belőlük a szabad szőlők belső megoszlására következtethessünk. Annyit minden esetre feltételezhetünk, hogy a szolgálat jutalmaként, vagy bizonyos összeg lefizetése fejében mentesített szőlők aránya lehetett a legkisebb, a nemes családok saját erővel művelt birtokainak aránya pedig a legnagyobb.

A gyöngyösi promontoriumok tulajdon és birtokviszonyait elsősorban az adásvétel, az örökösödés és a népesség migrációja határozta meg. A szőlő, mint a határ legértékesebb ingatlana gyakran szerepelt az adásvételi szerződésekben. A contractualis levelekben a szerződő felek kikötötték, hogy a vevő a kialkudott summa megfizetése után a szőlőt azonnal kezébe veheti, birtokolhatja, termését élvezheti, és maradékainak örökül hagyhatja. Ha valamelyik fél az egyezségtől később visszalépett, az a szerződésben megállapított büntetéspénz megtérítésére kötelezte magát, amely összeg felét a földesúr, másik felét a károsult kapta. Az adásvételi szerződésekben mindenképpen szerepelnie kellett annak a feltételnek, hogy a vevő a szőlő után járó szolgáltatásokat a szokásos módon, hiánytalanul és időben megadja, hiszen a földesúr hozzájárulására csak ebben az esetben lehetett számítani.¹⁶⁵ A terheket a vevőnek teljes egészében magára kellett vállalnia, függetlenül attól, hogy nemes vagy jobbágy volt. Így például, amikor 1843-ban a Barczay-taksás özvegy Rostás Györgyné sárhegyi szőlejét nemes Gardi Mihálynak eladta, akkor Gardi Barczay úrnak „*5-öd dézsmára lett dézsmása*”, mivel a földesúr az egyházi tizedet is árendálta.¹⁶⁶

Az adásvételek egy részénél nem az üzleti szempontok, hanem a kényszer játszotta a főszerepet. Ha egy család valamilyen oknál fogva elszegényedett, szorult helyzetéből szőlőjének értékesítésével próbált szabadulni. Csipány Istvánnak szőlője eladása miatt érzett keserősége 1825-ös contractualis leve-

---

¹⁶³ HML-V-101/b/23. 27.

¹⁶⁴ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1829.

¹⁶⁵ HML-IV-101/b/22. XXX. 50.

¹⁶⁶ HML-V-101/b/9. XVII. 8.

léből is kicsendül, hiszen amikor Csillag Istvánnal egyességre lépett, azt panaszolta, hogy „*terhes szükségemtől viseltetvén kéntelenítettem árúba botsájtani azon szőlőmet*”.¹⁶⁷

A szőlőnek a gyöngyösiek életében játszott fontosságát jelzi az is, hogy amiatt egy-egy családfő halálakor még a legközelebbi hozzátartozók között is komoly nézeteltérések keletkezhetnek. Poczik István 4 darab szőlőt hagyott hátra, de mivel ezekről testámentumot nem tett, a legértékesebbre fia és özvegye egyaránt jogot formált.¹⁶⁸ Gyakran megtörtént az is, hogy a család az elhunytal együtt adósság miatt a szőlőbirtokát is elveszítette. Géczi Gergely hagyatékáról 1783-ban készült elszámolás, amiből kiderül, hogy Sárhegyalji szőlejét Szögedi Andrásnak kellett eladni, mert maradékai csak így tudták a korábban Eötvös Maris és Hán József által a megboldogultnak kölcsönadott pénzt visszafizetni.¹⁶⁹ Más esetben az örökösök az elhunyt után maradt adósságot szőlői birtokjogának átruházásával egyenlítették ki. Ha kiskorú gyermekek jutottak árvaságra, neveltetésüket a szülők vagyonának pénzzé tételével biztosították. Az 1825-ben meghalt Potzik Anna három árva részére a család javainak árúba bocsátása után 3559 forint 40 krajcár gyűlt össze. Ennek az összegnek közel fele, 1550 forint a Baranyi Pálnak és Balogh Jánosnak eladott két-két darab szőlő árából származott.¹⁷⁰

A határbeli szőlőhegyek birtokviszonyaiban egy-egy taksás elvándorlása, vagy betelepődése is változásokat hozhatott. Az elköltözők ingatlanaikat, köztük szőlőiket is pénzzé tették, hogy új lakhelyükön másikat vásárolhassanak. Az újonnan jöttek pedig, ha megfelelő anyagi erővel rendelkeztek, a városi ház mellé szőlőt igyekeztek szerezni. Amikor Gaspari Antal 1847-ben Gyöngyösre költözött, 800 váltóforintért Zbiskó Károly Sárhegyi szőlőit is megvette.¹⁷¹

Forrásaink sajnos nem teszik lehetővé, hogy a mezőváros szőlőbirtokforgalmának nagyságrendjéről akár vázlatos képet is alkothassunk. Ennek ellenére találtunk egy olyan támpontot, amely véleményünk szerint, részleges következtetések levonására mindenképpen alkalmas. A gyöngyösi szőlők 1816. évi számbavételekor 106 kapás bizonytalan földesúr alá tartozó szőlőt írtak össze.¹⁷² A bizonytalanság oka a tulajdoni rendezetlenségben keresendő. Az előzőekben már említett úriszéki végzést követő birtokforgalomban ugyanis a város földesurainak egy része a régi szokást, más része

---

¹⁶⁷ HML-V-101/b/22. XXX. 50.

¹⁶⁸ HML-V-101/a/9. 496–497.

¹⁶⁹ HML-V-101/b/126. CXLI. 1.

¹⁷⁰ HML-V-101/b/22. XXX. 37.

¹⁷¹ HML-V-101/b/9. XVII. 8.

¹⁷² HML-V-101/b/23. 27.

pedig az új szabályozást fogadta el magára nézve kötelezőnek. Ennek megfelelően a két földbirtokos taksása között 1816-ban megkötött adásvételi szerződések érvényességét egyesek elismerték, mások megkérdőjelezték. Az mindenesetre biztosnak látszik, hogy ebben az évben két különböző földesúr taksásai között 106 kapás szőlőföld cserélt gazdát. Ez a 106 kapás az összeírásban szereplő szőlők hozzávetőlegesen 2%-át tette ki. Véleményünk szerint a szőlőbirtokok éves forgalma ennél a 2%-os aránynál csak magasabb lehetett, hiszen ez az érték nem tartalmazta az egy birtokos két taksása között létrejött egyezségeket, amire valószínűleg szép számmal volt példa. Források hiányában arra nem vállalkozhatunk, hogy az ilyen szerződésekben szereplő szőlőbirtokok kiterjedését és határbeli promontoriumokhoz viszonyított arányát megbecsüljük, mert a ránk maradt contractusok csak a szőlő elhelyezkedéséről és kialkudott vételáráról adnak felvilágosítást, a birtok nagyságára vonatkozó információkat azonban nem tartalmaznak.

A gyöngyösi szőlők a XIX. század közepén 43 dűlőben sorjáltak. Közülük a legnagyobb kiterjedésű a Felső-Kert megye, legkisebb pedig az Alsó-Szurdokban lévő 6. dűlő volt. Előbbi 645, utóbbi mindössze 19 kapás szőlőt foglalt magába. A 43 dűlőben számba vett 6834 kapás szőlőt a kortársak három minőségi kategóriába sorolták. Elsőosztályúként 2958,5, másodosztályúként 2884,5, harmadosztályúként pedig 991 kapást írtak össze.¹⁷³ A dűlők nagy részében vegyesen találjuk egymás mellett az első és másodosztályú, illetve másod és harmadosztályú szőlőket. A Sárga és a Peres dűlőkben azonban csak első, a Kis- és Közép-Szurdoki dűlőkben csak másod, az Aranyasi- és Lilliomai dűlőkben csak harmadosztályú termésre számíthattak a gazdáik. Az egész határban egyedül, az egyébként nagy kiterjedésű Farkasmályi dűlőben akadt arra példa, hogy egy táblában mindhárom minőségi kategória előfordult.¹⁷⁴

Termelés

A szőlőmunkák közül a metszést, karózást, kötözést és kapálást tartották a legfontosabbaknak.¹⁷⁵ A magisztrátus tavasz közeledvén évről-évre szigorúan megszabta, hogy egy-egy munkáért milyen napidíjat lehet a napszámoknak fizetni. Ennek megfelelően 1714-ben a kapásoknak napjában legfeljebb 15 dénárt,¹⁷⁶ 1719-ben pedig 10 polturát fizethettek.¹⁷⁷ 1749-ben az első

---

¹⁷³ HML-V-101/b/10. XIX. 8.

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ HML-V-101/b/34. XLII. 1.

¹⁷⁶ HML-V-101/a/2. 681.

¹⁷⁷ HML-V-101/a/2. 978.

kapalásért 8, a másodikért 9, a harmadikért 10 poltura járt.¹⁷⁸ 1784-ben a napszámot – függetlenül attól, hogy hányadik kapalás volt – egységesen 8 polturájával számították.¹⁷⁹ Az úgynevezett zöld munkások 6 polturáért dolgoztak.¹⁸⁰ Gyöngyösön zöld munkásnak a vadhajtatást csipkedőket és a karókötözőket nevezték. A XVIII. század végén a Városi Tanács szüretkor a szedőknek 3 poltura, puttanyosoknak 6 poltura fizetséget engedélyezett.¹⁸¹ Évről-évre azt is kikötötték, hogy a napszámos a maga kenyerén köteles dolgozni és munkaadója sem ételt, sem italt nem adhat neki. A háztaksa háromszorosát, 12 forint büntetést helyeztek kilátásba annak, aki „*többet fizetvén munkásainak ... úgy hasonló külön képen minden regel és estve maga költségén vett Palinkával vagy más egyéb regeli itallal*” őket magához csábítja.¹⁸² A városi statutumok rendszeresen visszatérő tiltó rendelkezései egyrészt azt mutatják, hogy idénymunka idején nehéz volt helyben napszámot találni, másrészt pedig azt, hogy a szőlősgazdák újra és újra megpróbálták e szabályozást kijátszani, némi többletjuttatással a munkaerőt magukhoz csábítani. Rossz példával időnként éppen a városvezetés járt elől, amikor az oppidum allodiális szőlőjének megmunkálására a fenti módszerrel keresett napszámot. 1848 áprilisában például azzal bízták meg a számadót, hogy a városi szőlők kinyitásáért a napszámosoknak munka végeztével egy-egy icce borral kedveskedjen.¹⁸³

Az 1828. évi Regnicoláris Conscriptio alkalmával az összeíró-biztosok arra is kíváncsiak voltak, hogy Gyöngyösön mekkorák a szőlőművelés költségei. Alábbi táblázatunk egy kapás szőlő egy évre kivetített művelési költségeit tartalmazza:

*Egy kapás szőlő művelési költsége Gyöngyösön 1828-ban*¹⁸⁴

Munkafolyamat	Művelési költség
első kapalás	24 krajcár
metszés	24 krajcár
második kapalás	19,1/5 krajcár
harmadik kapalás	24 krajcár
negyedik kapalás	24 krajcár

¹⁷⁸ HML-V-101/a/5. 57.

¹⁷⁹ HML-V-101/a/6. 845.

¹⁸⁰ HML-V-101/a/2. 978.

¹⁸¹ HML-V-101/a/6. 846.

¹⁸² HML-V-101/a/2. 681.

¹⁸³ HML-V-101/a/16. 638.

¹⁸⁴ HML-IV. 7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 19.

gyomlálás	6 krajcár
kötözés	12 krajcár
karózás	4,4/5 krajcár
trágyázás és hólé által kimosott földek pótlása	24 krajcár
Összesen:	2 forint 42 krajcár

Adóösszeírásról lévén szó, fenti adatainkat forráskritikával kell kezelnünk. A szőlőbirtokosok alapvető érdeke ugyanis – a szántóműveléshez hasonlóan – az volt, hogy művelési költségeiket a valóságosnál magasabbnak, a termésből származó tiszta hasznukat pedig alacsonyabbnak vallják be. A próbaösszeírást követően, immár 1829-ben végrehajtott végleges adatfelvétel iratai azt bizonyítják, hogy kétkedésünk nem alaptalan. A conscriptorok a művelési költségekkel kapcsolatos megjegyzésükben a vármegye 7 év átlagában kiszámított limitációját is fontosnak tartották bemutatni, hogy azt a lakosok bevallásával össze lehessen vetni.

*A szőlőművelés költségei Heves és Külső-Szolnok vármegye 1821–1828. évi limitációja alapján*¹⁸⁵

Munkafolyamat	Művelési költség
négyszeri kapálás	40 krajcár
metszés és kötözés	42 krajcár
karózás és trágyázás	28,4/5 krajcár
Összesen	1 forint 50,4/5 krajcár

A két táblázat adatainak összehasonlítása után megállapíthatjuk, hogy jelentős eltérés mutatkozott a vármegyénél számolt és a gyöngyösiak által bevallott művelési költségek között. A legnagyobb különbség a kapásnapaszámok nagyságrendjében érhető tetten. Míg a szőlők négyszeri kapálását a megye 40 krajcárt számított, addig a lakosok szerint ez a költség jóval nagyobb, 96 krajcár volt. A vármegyei limit több mint kétszeresét meghaladó munkadíj túlzottnak látszik, ami más forrásokkal nem is igazolható.¹⁸⁶ Nagyobb összhang mutatkozik a két táblázat között a többi munkafolyamat esetében. A metszés és kötözés költségei Gyöngyösön néhány krajcárral alacsonyabbak voltak a megyei átlagnál, a karózás és trágyázás pedig mindkét számítás szerint ugyanannyiba került.

¹⁸⁵ Uo. 16.

¹⁸⁶ HML-V-101/a/2. 681.

A szőlő beérését megelőző napokban a Tanács legfőbb teendői közzé tartozott a szüret idejének kijelölése és rendjének meghatározása. A hódoltságot követő másfél században erre legtöbbször októberben került sor. A gyöngyösi határban 1716-ban október 14-én, 1777-ben október 20-án, 1800-ban október 4-én, 1812-ben pedig október 15-én kezdték meg a szőlők szedését.¹⁸⁷ A szüret pontos rendjének megszabására azért volt szükség, hogy „mind a Bornak Becse a tökéletes meg erelés által nevedhessen mind a Földes Úr a maga törvényes dézmájának jobb hasznát vehesse, mind pedig maga a Szegénység a maga véres veritéke, és nyári drága munkája által dolgozott Szöllejének termését bőven haszonnal el adhassa.”¹⁸⁸ A városvezetés a szüret előtt két héttel értesítette a földesurakat a kijelölt időpontokról, hogy azok is kellőképpen felkészülhessenek a járadékszedés megszervezésére. A szőlősgazdákat óva intették attól, hogy a szüretet az előírtnál korábban kezdjék. A tilalom nemcsak az úrbéres, hanem a szabad szőlőkre is vonatkozott.¹⁸⁹ A vörös és a fehér szőlőket különböző időpontban kezdték szüretelni, mivel az előbbi korábban érő és könnyebben romló fajta volt.¹⁹⁰ Az első napon szokás szerint csak a céhek, papok, nemesek és tanácsbeliek szedheték szőlőiket. A következőkben már a köznép számára is felszabadították a szőlőhegyeket.¹⁹¹ A szüret határrészek és dűlők szerint meghatározott sorrendben történt. Legelőször a déli fekvésű, sík területen lévő szőlőket, később a solymosi határral szomszédos promontoriumokat, végül pedig az Abasár felé eső táblákat szedték meg.¹⁹² Ezt a sorrendet nyilvánvalóan a szőlő érése határozta meg.

A városbeliek a szüret tanács által megszabott rendjét gyakran megsértették. A legtöbb visszaélésre, a szedésre kijelölt határnapokat közvetlenül megelőző időben került sor. Némelyek ugyanis úgy gondolták, hogy szőlőik egy részét már a földesúri dézsmálás előtt megszedik, hogy termésüknek minél nagyobb része maradjon az ő hordóikban. A város – minthogy közösségként maga is földesúr volt – éberrel ügyelt arra, hogy ilyen esetek ne fordulhassanak elő. A város Solymos utcai kapujánál 1717-ben a bírák pecsétjét ismeretlen személyek eltávolították, majd a tilalom ellenére a határban szüreteltek. Termésüket a kötelező szolgáltatások megfizetése nélkül a városba bevitték, majd a kaput újra lepecsételték. Tettükre azonban gyorsan fény derült, mert a csalók által használt pecsét észrevehetően különbözött a borbí-

¹⁸⁷ HML-V-101/a/2. 727; Uo. 6. 469; Uo. 8.210; Uo. 9.335.

¹⁸⁸ HML-V-101/a/9. 335.

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ HML-V-101/b. 929

¹⁹¹ HML-V-101/a/6. 79.

¹⁹² HML-V-101/a/2. 875.

rák pecsétjétől. A magisztrátus a rend ellen vétőket szokatlanul magas, 40 forintos bírsággal sújtotta.¹⁹³ A városi jegyzőkönyv 1774. évi szeptember 23-án kelt bejegyzése is arról tudósít, hogy „*időnek előtte már sokanis szettek*”, s ez által a közösséget megkárosították. A közösség kárának említése azt bizonyítja, hogy a szabálysértők a város földesurasága alá tartozó szőlők birtokosai közül kerültek ki. Akit a csaláson rajtakaptak, azt borának elkobzásával, vagy szekérének összetörésével büntették.¹⁹⁴

A gyöngyösi szőlők terméseredményeiről és a borértékesítésből származó jövedelmekről igen nehéz képet alkotni, mert forrásaink egymásnak gyakran ellentmondó adatokat közölnek. A helyiek 1828-ban az összeíró biztosokat úgy tájékoztatták, hogy promontoriumaikon egy kapás szőlő után a kötelező földesúri és egyházi járadékok lefizetését követően 2,5 urna borra lehet számítani.¹⁹⁵ A határbeli szőlők nagyobbik részét kilenced és tized, kisebbik részét pedig nyolcad vagy heted terhelte. A 2,5 urnás értéket mindezen szőlők átlagos terméseredményének tekintették. Egy urna, vagy az ezzel egyenértékű egy akón Gyöngyösön 64 icce seprős, vagy 60 icce szín bort értettek.¹⁹⁶ Ha külön nem utaltak a bor seprős voltára, akkor az urna és akó mindig 64 iccével, azaz 54,4 literrel volt egyenértékű. Az összeírásban az adózók által birtokolt, de földesúri szolgáltatásoktól mentes szabad szőlők terméseredményét is bejegyezték. Akinek ilyen szőlője volt, az a lakosok bevallása szerint egy kapás nagyságú területről 3,1/8-ad urna bort szűrhetett.¹⁹⁷ Sajnos olyan ellenőrző forrásokat nem sikerült fellelnünk, amelyek a fenti terméseredményekről szóló beszámolókat alátámaszthatnák, vagy megkérdőjelezhetnék. Mai tudásunk szerint ugyanis olyan összeírás nem készült, melybe a szőlőterület kiterjedését, és az ott termett szőlő vagy bor mennyiségét egyaránt feltüntették volna. Márpedig csak a két mutató együttes ismeretében nyílna arra lehetőség, hogy a gyöngyösi taksások bevallásának esetleges hibáit helyreigazítsuk. Ennek hiányában nem vállalkozhatunk másra, minthogy az oppidum egyik részirtokosának, Szemere Györgynek szolgáló szőlősgazdák terméseredményeit bemutassuk, s ezáltal legalább illusztrációs jelleggel hozzávetőleges képet kapjunk a bortermelés nagyságrendjéről.

---

¹⁹³ HML-V-101/a/2. 877.

¹⁹⁴ HML-V-101/a/6. 369.

¹⁹⁵ HML-IV/7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 9.

¹⁹⁶ HML-V-101/b/34. XLII. 1.

¹⁹⁷ HML-IV/7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 9.

Taksások	Szőlőhegy neve	Termés			
		1842		1847	
		akó	fertály	akó	fertály
1.	Nyúlmáj	12	-	8	-
2.	Pincési	5	-	1	2
3.	Sárhegyi	-	3	1	-
4.	Kertmegi	30	-	20	-
5.	Alsótokai	vincellér	-	-	-
6.	Nyúlmáj	4	-	4	-
7.	Ekei	10	-	5	-
8.	Nyúlmáj	9	-	7	-
9.				12	2
10.	Alsótokai	10	-	10	-
11.	Kertmegi	26	2	16	-
12.	Alsótokai	5	-	5	-
13.	Szurdoki	10	-	8	-
14.	Felsőszurdoki	19	-	12	2
15.	Sárhegyalja	42	-	20	-
16.	Ekei	20	-	8	-
17.	Alsószurdoki	10	-	18	-
18.	Pincési	15	-	10	-
19.	Sárhegyaljai	16	-	6	-
20.	Sárhegyi	23	-	21	-
21.	Sárhegyalja	19	-	11	-
22.	Alsószurdoki	30	-	20	-
23.	Sárhegyalja	4	-	-	-
24.	Plágák	20	-	20	-
25.	Plágák	20	-	20	-
26.	Plágák	21	-	27	2
27.	Plágák	11	-	10	-
28.	Plágák	11	-	10	-
29.	Plágák	25	-	21	-
30.	Plágák	7	-	7	-
31.	Plágák	13	2	14	-
32.	Plágák	20	-	20	-
33.	Plágák	14	-	10	-
34.	Plágák	29	-	28	-

---

¹⁹⁸ HML-V-101/b/9. XVII. 8.

35.	Plágák	12	-	14	-
36.	Plágák	14	-	21	-
37.	Plágák	24	-	33	-
Összesen:		561	$\frac{3}{4}$	480	-

A táblázat adatai alapján megállapíthatjuk, hogy Szemerei György 36 taksása 1842-ben 561,3/4 akó azaz 305 hl, 1847-ben pedig 480 akó, azaz 262 hl bort termelt. Ennek a termésnek kétharmad része kilenced és tized, egyharmad része heted köteles volt. Az első évben egy gazdára átlagosan 8,5 hl, a másodikban 7 hl bor jutott. Csak sajnálhatjuk, hogy a földesúri tisztek a taksások és a szőlőhegyek neve mellé nem jegyezték be a birtokok nagyságát, mert így semmiféle támpontunk nincs arra nézve, hogy mekkora terület termése volt a fenti bormennyiség. Éppen ezért nem alkalmas a gyöngyösi szőlőbirtokosok 2,5%-ának terméseredménye, még óvatos következtetések levonására sem. Annyi bizonyos csupán, hogy ezen a birtoktesten legtöbb földesúri járadékkal 33 akó, legkevesebbel pedig 3 fertály bor után tartoztak a gazdák.

Egy akó bor árát 1828-ban 1 forint 24 krajcárra számították a termelők.¹⁹⁹ Ennek a bevallásnak a valóságtartalmát könnyebben ellenőrizhetjük, mint a terméseredményekre vonatkozó bevallást. A korszak egészéből bőségesen maradt ránk ugyanis olyan források, melyek a bor áráról tudósítanak. Adataink visszaigazolják azt az előzetes feltételezésünket, mely szerint a hódoltságot követő időszakban Gyöngyösön 1 forint 24 krajcárnál drágábban mérték a bort. A fehér bor a vörösnél kapósabb volt, amit az is mutat, hogy a fehér bor iccáját egy-két krajcárral mindig többért adták, mint a vöröset. Előbbi általában 6–8 krajcáron, utóbbi 4–6 krajcáron kelt el.²⁰⁰ Az is előfordult azonban, hogy a vöröset és a fehéret ugyanannyiért árusították. Példának okáért, 1702-ben egy icce bor – fajtától függetlenül – 8 krajcárba, 1802-ben 7 krajcárba, 1841-ben pedig 6 krajcárba került.²⁰¹ Forrásaink azt bizonyítják, hogy a vizsgált korban évről-évre meglehetősen különböző áron lehetett a városban bort vásárolni. Jelentős áremelkedésre elsősorban háború idején, vagy gyenge termés után kellett számítani. A napóleoni hadjáratok hatásaként, 1810-ben a szőlősgazdák borukat a szokásosnál jóval magasabb, legalább kétszeres áron tudták áruba bocsátani. Ebben az évben a fehérborét

¹⁹⁹ HML-IV/7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 9. A hegyaljai mezővárosok boráraitól érdekes adatokat közöl: N. Kiss István: Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század (Termelés, export, ár, minőség) In: Agrártörténeti Szemle, 1973. 3–4. 383–390.

²⁰⁰ HML-V-101/a/8. 310.

²⁰¹ HML-V-101/a/2.167.; HML-V-101/a/13.689.

16, a vöröser 12 krajcárt kértek.²⁰² A szőlőhegyek termése hasonlóan magas áron kelt el 1812-ben, hiszen a fehér bor iccája 15, a vöröse 12 krajcárba került.²⁰³ A békeévekhez viszonyított jelentős áremelkedés mindazonáltal elsősorban nem a kereslet növekedésével, hanem a pénz értékének csökkenésével, a bécsi udvar inflációs és devalvációs politikájával magyarázható.

Egyetlen éven belül sem volt változatlan a bor ára, mert a szüret utáni bőségben kevesebbet, Szent György nap után pedig – amikor már többszöri lefejtés után került piacra – többet számítottak ugyanannyi borért.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a török világot követő másfél században a mezővárosi borok ára 2–15 forint között változott akónként. Ez meghaladja az adóösszeírásban szereplő 1 forint 24 krajcáros értéket, ami azt bizonyítja, hogy a gyöngyösi gazdák szőlőből származó jövedelmét és tiszta hasznát illetően a forrás adatait jelentősen ki kell egészítenünk.

A tiszta haszonnak az tekinthető, ami a kötelező szolgáltatások és a művelési költségek levonása után maradt. Az 1828. évi próbaösszeírásban egy kapás szőlő hasznát 23 krajcárra tették.²⁰⁴ Ebben az adatfelvételben a művelési költségeket nem tüntették fel, így az sem derül ki pontosan, hogy miképpen jutottak erre az eredményre. Annyi bizonyos csupán, hogy a város határában lévő úrbéres szőlőkből származó hasznat a fentiek alapján 823 forint 12 krajcárban állapították meg.²⁰⁵ Az a korábban már igazolt tény, mely szerint az összeírt szőlők mennyisége messze elmaradt a promontoriumokon valóban fellelhető szőlők mennyiségétől, a bevallás megbízhatóságával kapcsolatban kétségeket ébreszt bennünk. Az is elgondolkodtató, hogy 823 forintért Gyöngyösön legfeljebb 2–3 – igaz nagy és jó minőségű – szőlőt lehetett venni.²⁰⁶ Az összeírók is valószínűtlenül alacsonynak találhatták a város egészére a 823 forintos tiszta hasznat, mert az 1829. évi Rectificatioba és az ahhoz fűzött észrevételekbe már egészen más adatokat jegyeztek be. A járadékok beszolgáltatása után 1829-ben egy kapásnyi területen termelt 2,5 urna bor árából kivonták a művelési költségeket, és az így maradt 54 krajcárt tartották tiszta jövedelemnek.²⁰⁷ Ennek megfelelően a promontoriumokon lévő 2103 kapás úrbéres szőlő hasznát már nem 823 forint 12 krajcárra, hanem 1908 forint 9 krajcárra tették. Ismét más eredményt hozott a gyöngyösi-ek által bevallott termésmennyiségek, bor árak, valamint a vármegye műve-

---

²⁰² HML-V-101/a/9.154.

²⁰³ HML-V-101/a/9.272.

²⁰⁴ HML-IV/7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 8.

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ HML-V-101/b/22. XXX. 37.

²⁰⁷ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1829. Observationes 19.

lési költségekre vonatkozó limitációjának összevetése. A harmadszor elvégzett számítás alkalmával a conscriptorok egy kapás szőlő hasznát 1 forint 45 krajcárban, a határban összeírt 2103 kapás szőlő hasznát pedig 3702 forint 42 krajcárban állapították meg.²⁰⁸ Bár ez utóbbi helyreigazítás már 4,5-szer annyi tiszta haszonnal számol, mint a Probalica, mégis azt gyanítjuk, hogy az oppidum úrbéres szőlei 3702 forintnál jóval többet jövedelmeztek. Feltételezésünket egyrészt arra alapozzuk, hogy a bor akónkénti ára – amint azt az előbbiekben már bizonyítottuk –, többszörösen meghaladta az adóösszeírásban szereplő értéket, másrészt pedig arra, hogy a termelők az adóköteles szőlők kiterjedéséről is hamis információkkal szolgáltak. Nem lennének meglepve, ha a későbbi kutatás kiderítené, hogy a szőlősgazdák nemcsak a bor eladási árát, a művelési költségeket és az úrbéres birtokok valós nagyságát titkolták el, hanem a terméseredményeket is.

A gyöngyösi szőlőhegyek termésének minőségéről Vályi András 1799-ben megjelent munkájában azt írta, hogy „*borai jók és középszerűek, s bőven teremnek*”.²⁰⁹ Tudósítása számunkra elsősorban azért érdekes, mert a szerző országos összehasonlítás után jutott arra az eredményre, hogy bár borai nem rosszak, a város szőlősgazdái mégis inkább mennyiségi, mint minőségi bortermelésre rendezkedtek be.

Értékesítés

A szőlősgazdák jóléte nagyban függött attól, hogy a promontoriumaikon megtermelt borukat miképpen tudják értékesíteni. A földesurak taksásaik és a közösség számára egyaránt engedélyezték a szabad borárulást, valamint maguk is tartottak kocsmát. A közösségnek azért volt fontos a kocsmáltatás, mert annak jövedelme „... *nagy segítő gyámola volt az szegínsig megmaradásának*”.²¹⁰ A földesurasága alá tartozó prédiümokon három helyen, a benei és az encsi kocsmákban, valamint a baromállási pincében mérték a város borát, belterületén pedig egy kocsmát tartásához járultak hozzá a közbirtokosok.²¹¹ A magisztrátus többször próbálta a földesurakat rábírni arra, hogy újabb kocsmákat engedélyezzenek. Sok adósságára hivatkozva kérte ezt 1702-ben is, amikor is úgy érvelt, hogy tartozásait csak a borárulás hasznából tudná kiegyenlíteni.²¹² A városvezetés 1755-ben azt akarta elérni, hogy utcánként nyithasson kocsmát és ezek jövedelmét a közösség boldogulására

---

²⁰⁸ Uo. 16.

²⁰⁹ Vályi András: i.m. 82.

²¹⁰ HML-V-101/a/3.299.

²¹¹ HML-V-101/b/34. XLII. 1.

²¹² HML-V-101/a/2. 171–172.

fordíthassa.²¹³ Utcákon a folyamodványban minden bizonnyal csak a főutcákat értették, ami azt jelenti, hogy a korábbi egy helyett 4 kocsmá engedélyezését szerették volna kieszközölni. Az is megtörtént ugyanakkor, hogy Gyöngyös földesurai a komunitást teljes egészében eltiltották a borárlástól, egyetlen kocsmában sem engedték a kimérést. A tanács erre sérelmével a vármegyéhez fordult, és a régóta bevett szokás visszaállítását szorgalmazta, amit sikerült is elérnie.²¹⁴

A város, valamint a földesurak és a helybéli nemesek kocsmáltatással kapcsolatos érdekellentéte abból fakadt, hogy mindnyájan elsősorban saját termésük számára akarták a piacot biztosítani és borukat a lehető legmagasabb áron értékesíteni. A magisztrátus 1706-ban olyan egyezsége lépett földesuraival, amelyben kikötötték, hogy az oppidumban „*minden méltóságos Földes Urak részerül egy korcsmáná több ne légyen*”.²¹⁵ Ezt a szerződést a birtokosok időről-időre megsértették, némelyek több helyen és a városi kocsmánál alacsonyabb áron mérték borukat. Amikor például gróf Erdődy Györgyné és Borsányi László olcsó boraival szemben a városi kocsmá nem állta a versenyt, a tanács kénytelen volt az árak leszállításáról rendelkezni, hogy az ő borai is vevőre találjanak.²¹⁶

Az előbbieken már említettük, hogy a birtokosok és a komunitás mellett a gyöngyösi taksásoknak is szabadságában állott bizonyos terminusokon belül bort árulni. A város úrbéres perében, 1830-ban a lakosok úgy nyilatkoztak, „*hogy a földes Uraságnak ... engedelméből pedig a Jobbágyok is régi időtől oltá a jelen való üdeig ... gyakorlásában volnának ... italokat házanként is kimérni*”.²¹⁷ A kocsmáltatás azonban csak azokat illette meg, akiknek a városban házuk, a határban szőlőjük volt, és ezáltal a közterhek viselésében is részt vettek.²¹⁸ A XVIII. század elején a szőlősgazdák újévig szabadon értékesíthették borukat. Attól kezdve tilos volt az eladás, a borbírák pedig a városi kocsmá számára kezdték a taksások termését felvásárolni.²¹⁹ A földesurak és a tanács megállapodása értelmében a bírák bármely úr fundusán tetszés szerint vásárolhattak bort, ha az árban a gazdával meg tudtak egyezni.²²⁰ Az 1730-as évektől Szent Mihály és Szent György nap között a város és a köznép, borát minden fizetség nélkül árulhatta. Szent

---

²¹³ HML-V-101/a/3. 336–337.

²¹⁴ HML-V-101/a/5. 247.

²¹⁵ HML-V-101/a/2. 493.

²¹⁶ HML-V-101/a/2. 119.

²¹⁷ HML-V-101/b/23. XXX. 52.

²¹⁸ HML-V-101/a/4. 275.

²¹⁹ HML-V-101/a/2. 493–494.

²²⁰ Uo.

György nap után ez a jog a földesuraknak lett fenntartva. Ha a nyári hónapokban valaki mégis kocsmát akart nyitni, ezt csak ura hozzájárulásával tehetette. Ilyenkor a gazda minden eladott akó után 10 polturával tartozott a birtokosnak.²²¹ Az úrbérrendezés után Gyöngyösön a zsellérek számára Szent György napig engedélyezték a borárulást.²²² A helybeliek azonban rendre szerződésre léptek uraikkal és bizonyos taksa ellenében a második félévi szabad kocsmáltatást is megváltották. Herceg Eszterházy Miklósnak 1772-ben 100 forintot fizettek a jobbágysági ezért a competentiaért.²²³ Forgács Alajos 1827-ben úgy egyezett taksáisaival, hogy az addigi közös megváltást eltörlik, s ezután személyenként 15 krajcár lesz a szabad bormérés díja.²²⁴

Egy éven belül a legtöbb bor az országos vásárok idején fogyott. A Szent Erzsébet-, Gyertyászentelő-, Szent Orbán és Szent Bertalan napi sokadalmak jó alkalommal szolgálták az értékesítésre.²²⁵ A szőlőhegyek termése legdrágábban a Bertalan napi vásáron kelt el. Addig azonban nem mindenki tudta eltartani borát, hiszen a megfelelő tárolás problémát okozott. A nyárra megmaradt bor nagy hőségben könnyen megromolhatott, ha nem jó helyen tárolták. Márpedig a város nem bővelkedett olyan pincékben, ahol a termés egész évben elállt, amit az úrbérrendezés-kori források is bizonyítanak. Az investigatiókban a mezővárosiak a pincék hiányát a maleficiák közé sorolták.²²⁶ Fél évszázaddal később is gondot okozott a városnak, hogy „*Cellaria pro Conservando vino apta non habet*”.²²⁷

A szőlőtermelők arra törekedtek, hogy a helyi piacon a korábban ismertett feltételek mellett elsősorban saját borukat értékesítsék. Éppen ezért éberen ügyeltek arra, hogy a borárulás rendjét senki meg ne sértse. Természetesen mindig akadtak olyanok, akik a szabályozást így, vagy úgy megpróbálták kijátszani. Gyakran érték a lakosokat úgynevezett „lopott kocsmán”, amikor házaiknál a megadott határnapokon túl, engedély nélkül mérték a bort.²²⁸ A földesurakat ilyenkor kettős kár érte, hiszen egyrészt elestek a megváltási összegtől, másrészt pedig nehezebben fogyott a saját termésük, mert a „lopott kocsmák” olcsóbbak voltak. Sértette ez azok érdekét is, akik fizettek a szabad árulásért, s ezáltal a borukat drágábban adhatták. Többször előfordult, hogy a gyöngyösi környékbéli helységekből származó olcsó

---

²²¹ HML-V-101/a/4. 274.

²²² HML-V-101/b/46. LIII. 21.

²²³ HML-IV-1/i/1. 7.

²²⁴ Uo.

²²⁵ HML-V-101/b/34. XLII. 1.

²²⁶ HML-IV-7/h/1. 2.

²²⁷ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1829. Observationes 17.

²²⁸ HML-V-101/a/3. 381–382.

borokat sajátként árusítottak, vagy maguk szükségére nem a város kocsmájából, hanem a szomszédos falvakból vásároltak. A Csapó utcai lakosokat 1713-ban azért róttá meg a tanács, mert a közeli Püspökiből hordták a városba a bort.²²⁹ Nemegyszer más helységbeliek próbálkoztak a rendeletek megkerülésével, tiltott áruval haszonra szert tenni. A városvezetés szigorúan fellépett az idegenből jött kocsmárosok ellen, „*az kik egyedül az egy nyeresígh kedviért, és gonoszságok folytatásáért pinczétt arendálván, Korcsmátt folytattnak, és az Méltóságos Földess Uraságnak s úgy az Várossnak is semmiben nem contribuálnak*”.²³⁰ Akiket ilyen kihágáson értek, azok borát elkobozták, majd a köz hasznára a város kocsmáján kimérték, vagy elfolyatták. Boruk elvesztésén kívül az ilyen idegeneket általában 12 forint büntetéspénz fizetésére is kötelezték.

Az eddigiekből reményeink szerint sikerült bizonyítani, hogy Gyöngyös agrárgazdálkodásában a szőlőtermesztés és borértékesítés meghatározó jelentőségű volt. Ezt a meggyőződésünket erősítik azok a források, melyek a lakosok vagyonának belső arányáról tudósítanak. A vagyonleltárakban, osztálylevelekben és hagyatékokban fellelhető adatok azt bizonyítják, hogy a városi ház mellett a szőlő volt a taksások legértékesebb vagyontárgya. Sós András és Datik Mária javainak összeírásakor egy rossz házról és három jó karban lévő szőlőről készült leltár.²³¹ A Bokros atyafiak közötti osztály alkalmával az elhunyt után maradt 2659 forintos vagyonból 2000 forint volt a ház, 350 forint pedig a szőlő értéke.²³² Az 1825-ben meghalt Baranyi János javainak értékesítésekor háza 1640 forintért talált gazdára. Négy szőlője, közel hasonló áron összesen 1550 forintért kelt el. Ezek közül a Felső Szurdokit 550, a Felső Plágait 400, a Farkasmályi új ültetést 350, az Öreg Farkasmályi csonka szőlőt pedig 250 forintra taksálták a vevők.²³³

A szőlőbirtok nemcsak a termelő-adózó lakosok megélhetésében játszott kiemelkedő szerepet. A taksásoktól termésük után szedett borkilenced a földesurak jövedelmei között is előkelő helyet foglalt el. A szőlődézsma, vagy annak váltsága a XIX. század közepén az összes földesúri jövedelmek 45,7%-át tette ki. A földbirtokosoknak fizetett évi 10 406 forint 4 krajcár úrbéri adóból, 4761 forint 26 krajcár a borkilenced pénzre átszámított értéke volt, 5644 forint 38 krajcár pedig a többi földesúri járadék együttvéve.²³⁴ Bár a korábbi időszakból hasonló forrás nem áll rendelkezésünkre, az egyes bir-

---

²²⁹ HML-V-101/a/2. 663.

²³⁰ HML-V-101/a/3. 450.

²³¹ HML-V-101/b/126. CXLI. 14.

²³² HML-V-101/b/22. XXX. 47.

²³³ HML-V-101/b/22. XXX. 37.

²³⁴ HML-V-101/b/10. XIX. 10.

toktestekről származó szórványadatok arra utalnak, hogy a fenti arány az általunk vizsgált egész korszakra érvényes lehetett.²³⁵

Erdő-, legelő és rétgazdálkodás

A gyöngyösiek a határ jótéteményei között tartották számon azokat a kiterjedt erdőségeket, ahol a lakosokat széleskörű fajzási jog illette meg. Ennek a megállapításnak azonban egyes források ellene mondanak, és úgy tudósítanak, hogy haszonvételeik között az erdőt hiába is keresnénk. Az egykori Rákóczi részen 1718-ban készült urbárium például így fogalmaz: „*Sylva...nec Dominorum Terrestrium nec etiam Oppidi nulla datur*”²³⁶ Az úrbérrendezés során készült investigatiókban ugyancsak azt olvashatjuk, hogy „*Abba pedig vagyon fogvatkozások Hogy sem Tűzre, sem épületre való erdőjök nintsen*”²³⁷ Az általunk fellelt források ellentmondásai abból fakadnak, hogy eltérően értelmezték a határ kiterjedését. Korábban már utaltunk rá, hogy Gyöngyös Bene és Encs pusztákat királyi donáció révén földesúri jogokkal bírta. Ezek a prédiók nem tartoztak a régi, szűkebb értelemben vett városhatárhoz. Az eredeti határon belül sem a hódoltság után, sem a török világ idején nem volt erdő, így a jobbágyság itt valóban nem élhetett fajzási jogukkal. A szomszédos Mátra hegység erdeinek egy része ugyanakkor a közösség kezén volt, amit a korban Bene erdőnek, vagy Benei Mátrának hívtak.²³⁸ Jelentőségét jól mutatja, hogy az oppidum legfőbb javainak és jövedelmeinek számbavételekor az első helyen írták össze.²³⁹ A Benei erdő kiterjedése 1789-ben 2977,²⁴⁰ 1865-ben pedig 3132 katasztrális hold volt.²⁴¹ Ez a mezőváros tágabb értelemben vett határának több mint 40%-át tette ki. A mátrai erdőség önmagában 500 holddal nagyobb volt, mint az egész eredeti gyöngyösi határ.²⁴²

A lakosok az erdőről nemcsak épületre való és tűzifát nyerhettek, hanem a makktermő részeken állataikat is legeltethették. Innét kaphattak szerszámaik elkészítéséhez megfelelő fát, a helybeli mesteremberek – kovácsok és kádárok – munkájukhoz alapanyagot.²⁴³ A gyöngyösiek az úgynevezett Mát-

---

²³⁵ HML-V-101/b/9. XVII. 8.

²³⁶ MOL-Uet C 94/13.

²³⁷ HML-IV-1/h/1. 2.

²³⁸ HML-V-101/a/5. 569.

²³⁹ HML-V-101/b/93.CIV. 57.

²⁴⁰ MOL-C-148. 1–3. k.

²⁴¹ Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és föld jövedelme. Buda, 1865. 142–143.

²⁴² Uo.

²⁴³ HML-IV-7/a/1. öi. 555. Valamint HML-V-101/a/2. 358. as 686.

ra Cédula megváltása után járhattak az erdőre fáért.²⁴⁴ Ilyen cédulára a kiszabott taksa megfizetése ellenében bármely helyi lakos szert tehetett, hiszen ahhoz minden nemesnek és nemtelennek egyenlő jussa volt.²⁴⁵ Az a gazda, aki 1843-ban igavonó marhával ment az erdőre, 9 forintot fizetett a Mátra Céduláért. A gyalogosan, taligával fát hordóktól ugyanebben az évben 4 forintot kért a magisztrátus.²⁴⁶ Akiknek Mátra Cédulájuk nem volt, azoknak tilos volt a város erdejébe menni.²⁴⁷

Tűzre való fát a taksások bármikor, korlátozás nélkül akár naponta is hordhattak. Fajzási joguk azonban csak a dölt- és szárazfára vonatkozott. Ilyet saját szükségükre egész évben szabadon vihettek haza. Eleven fa kivágását azonban a városi tanács szigorúan tilalmazta és a rendbontókat marhájuk és szerszámuk elvételével, valamint 40 forint büntetéspénz megfizetésével sújtotta. Épülethez való fát csak a tanács külön engedélyével lehetett szedni, miután az ezzel megbízott tisztviselők felmérték, hogy a háztető, ajtó és padozat elkészítéséhez mennyi anyagra van szükség.²⁴⁸

Bár a hódoltság után egyre-másra születtek a Benei Mátrát védő rendeletek,²⁴⁹ a XVIII. század végére a városi erdők annyira megfogyatkoztak, hogy a fajzási jog és az erdőgazdálkodás új, átfogó szabályozása elkerülhetetlenné vált. A magisztrátus az erdőhasználat szigorúbb rendjének 1805. évi bevezetésekor döntését azzal indokolta, hogy „*az Erdők úgy annyira meg fogytak, hogy egyszerre a fa ... a Kenyérnél is drágább volna...*”²⁵⁰

Bár tűzrevalót ezután is egész évben hordhattak a lakosok, de csak a tanács által előre kijelölt erdőrészből. Ezt a területet állandóan egy erdőkerülő járta. Őt kellett értesíteni, ha valaki fát akart szedni. Az engedély a korábbiakhoz hasonlóan csak a dölt- és szárazfákra vonatkozott. A városvezetés arról is határozott, hogy hozzáértő emberekkel kell felmérni a Benei erdőt, és évenként csak egy-egy darabot lehet fejsze alá hagyni. Vágás után tilos volt az újra növeő erdőbe állatokat hajtani, „*...hogy annál hamarabb fel vehesse magát*”.²⁵¹ Aki figyelmen kívül hagyta ezt a szabályt, az tilalmasba legelő jósága elkobzására számíthatott. Épületre való fáért a tanács előtt kellett jelentkezni, amely a jogosultság megvizsgálásával két tisztviselőt bízott meg. Ezek írásban tettek jelentést az anyagszükségletről. Az engedé-

---

²⁴⁴ HML-V-101/a/8. 245.

²⁴⁵ HML-V-101/a/8. 356.

²⁴⁶ HML-V-101/a/14. 511.

²⁴⁷ Uo.

²⁴⁸ HML-V-101/a/6. 387.

²⁴⁹ HML-V-101/a/2. 687.; HML-V-101/a/5. 597.; HML-V-101/a/6. 934.

²⁵⁰ HML-V-101/b. 93. CIV. 57.

²⁵¹ HML-V-101/a/8. 371.

lyezett mennyiségről a jegyző cédulát állított ki, amivel a lakosok a számadóhoz mentek és nála fizették be az árát. A bíró ellenjegyzése után már az erdész gondoskodott arról, hogy a megfelelő fákat a legalkalmasabb helyen vágják ki. Ugyancsak ő ügyelt arra, hogy döntés után a gallyakat is összeszedjék és a vágásra kijelölt erdőrészt megtisztítsák. A kiadott mennyiségről feljegyzést készített, amelyet év végén a nótáriusnál lévő kimutatással vetettek össze. Egyrészt így ellenőrizték, hogy nem történt-e visszaélés, másrészt képet nyertek a mátrai erdők állapotáról is.²⁵² Az épületfára adott engedély csak három hónapig volt érvényben, azt követően erejét veszítette.²⁵³

A protocollumok tanúsága szerint az erdőhasználat rendje ellen vétőket súlyosan büntették. Sokakat azonban ez nem riasztott vissza attól, hogy a közösségi erdőben a szabályokkal nem törődve saját hasznukat keressék. Gyakran előfordult, hogy a gyöngyösiek nem maguk szükségére, hanem eladásra hordták a Mátrából a fát, vagyis fajzási jogukat pénzszerzésre használták.²⁵⁴ A városi tanács figyelmét az sem kerülte el, hogy egyesek tűzreválóként omladék és dőlt fa helyett élő fát vágtak ki és vittek haza.²⁵⁵ Sok kárt okoztak a mezővárosnak azok a tolvajok, akik a Benei erdőből „*ejel nappal lopták a makkot*”.²⁵⁶ Elsősorban a makktermő fák kivágásától tiltották el a helybeli kovácsmestereket is, hiszen a szénégetés egész erdőrészeket emésztett fel, melyek sertések hizlálására szolgálhattak volna.²⁵⁷ A tilalmasban legeltetett állatok a növekvőfélben lévő fákat, s ez által az erdő természetes megújulását veszélyeztették.²⁵⁸ A Benei Mátrát a szomszéd falvak lakóitól is védeni kellett, akik a határukhoz közel eső gyöngyösi erdőből makkot és fát egyaránt loptak. Ezért hatalmazta fel a városvezetés 1715-ben a helybelieket arra, hogy az erdejében jogtalanul tartózkodó idegenektől fejszájüket, szerszámaikat elvehetik, igavonó jószágukat a bíró elé hajthatják.²⁵⁹

Az erdő védelmében hozott rendszabályok szigorú végrehajtása eredményes volt, mert megállította a faállomány XVIII. században tapasztalható csökkenését. A fejsze alá került részekben az erdőt újra nevelték, ezzel gondoskodtak a lakosok által felhasznált fa pótlásáról. Fényes Elek tehát joggal állapíthatta meg 1850-ben Gyöngyösről írva, hogy „erdeje szép”.²⁶⁰

---

²⁵² HML-V-101/b. 93. CIV. 57.

²⁵³ HML-V-101/a/13. 471.

²⁵⁴ HML-V-101/a/8. 357.

²⁵⁵ HML-V-101/b. 93. CIV. 57.

²⁵⁶ HML-V-101/a/2. 687.

²⁵⁷ Uo. 686.

²⁵⁸ HML-V-101/a/8. 371.

²⁵⁹ HML-V-101/a/2. 712–713.

²⁶⁰ Fényes, i.m. 69.

Állatok legeltetésére alkalmas területben a város lakosai sem a XVIII., sem a XIX. században nem bővelkedtek. Ennek ellenére a hódoltságot követő másfél században a belső határan és prédiomain egyaránt hagytak helyet a legelő állatok számára. Legelőterületét II. József idején 659 katasztrális holdra mérték. A város eredeti határára belül 205, Encs pusztán 7, Bene pusztán pedig 447 holdon járátták a jószágokat.²⁶¹ Az 1828. évi conscriptio adatfelvétele szerint „*Pascuum autem in advicinatis proprietate ad Oppidanam Communitatem pertinentibus Praediis habet.*”²⁶² A XIX. század közepén, Gyöngyösön és Benén 611 holdat használtak legeltetésre. Az encsi prédiumon ekkor az állatok számára egyáltalán nem jelöltek ki határrészt.²⁶³ Forrásaink alapján a legelők nagyságát a város mezőgazdaságilag hasznosítható területének 8–10%-ára tehetjük.²⁶⁴ Megtörtént ugyan, – mint Encsen 1720-ban – hogy korábban szántóként élt földet legelőnek hagytak,²⁶⁵ de arra is találunk példát, hogy egy-egy legelőrészt eke alá fogtak.²⁶⁶ Éppen ezért úgy véljük, hogy a fenti arányt a vizsgált korszak egészére érvényesnek tekinthetjük.

A kijelölt legelők mellett az ugart, betakarítás után a tarlót, valamint a tanács engedélyével az erdei tisztásokat is járátták az állataikkal. A sertéseket a Benei Mátrában makkon hizlalták.

Vályi András szerint „... itten a lakosok sok szamarakat, s öszvéreket tartanak a takarmánynak meg kímélése végett, s nem kevés haszonnal.”²⁶⁷ Szamáron és öszvéren kívül szarvasmarhát, ökröt, sertést, kecskét és lovat tenyésztettek.²⁶⁸ Ezek számáról még hozzávetőleges adataink sincsenek. Egyetlen olyan forrás áll csak rendelkezésünkre, amely a városban összesen 77 szarvasmarhát említ.²⁶⁹ Ezt az adatot azonban a legnagyobb fenntartással kell kezelnünk, mert adóösszeírásból maradt ránk. Úgy véljük, hogy a pontos bevallásban ellenérdekelt lakosok jószágaik nagyobb részét letagadták. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy egy 13 000 fős helységben mindössze 77 szarvasmarhát tartottak volna. Az állatállomány pontos számának eltitkolása nem lehetett nehéz, hiszen a conscriptorok elől a lakosok jószágait bármikor a Mátra erdőségeibe menekíthették.

²⁶¹ MOL-C-148. 1–3. k.

²⁶² HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 46.

²⁶³ Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda, 1865. 142–143.

²⁶⁴ Uo. és MOL-C-148. 1–3. k.

²⁶⁵ HML-IV-7/a/1. öi. 555. Observationes 230.

²⁶⁶ HML-V-101/a/5. 384.

²⁶⁷ Vályi András: i.m.

²⁶⁸ HML-V-101/a/6. 62. és HML-V-101/a/7. 316.

²⁶⁹ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1829. Observationes

A határbeli legelőkön elsősorban a helybeliek állatait járatták, melyeket gulyában, csordában és kondában legeltették.²⁷⁰ A jószágok mellé a tulajdonosok közösen fogadtak pásztorokat. A lakosoknak a magisztrátus az egyéni legeltetést az egész határban megtiltotta. Például 1787-ben határozottan figyelmeztetett mindenkit, hogy a legelőkön „... *semmi privatus sertesek járása meg ne engedődik.*”²⁷¹ Hasonló szigorral lépett fel 1846-ban azok ellen, akik fejősteheneiket a csordától külön próbálták tartani.²⁷² A szabálysértőket 12 forint büntetéssel vagy 24 pálcaütéssel fenyegette.

Tavasszal a városvezetés évről-évre felmérte, hogy a gyöngyösi hány jószágot akarnak a legelőkre hajtani. Ettől függött ugyanis, hogy a felállítandó kondának, gulyának a határban hol lehet a legalkalmasabb helyet kijelölni.²⁷³ Fontos szempont volt a vízközelség, hiszen az állatokat itatni kellett. Arra is nagyon ügyeltek, hogy a csordát a művelt földektől távol tartsák, nehogy azokban kárt tegyenek. A naponta hazajáró gulyának és csordának közeli, jó legelő kellett, míg az egész évben kinn járó jószágoknak a határ távolabb eső részei is megfeleltek.²⁷⁴

Nemegyszer megtörtént, hogy a lakosok több állatot tartottak, mint amennyit a legelő el tudott tartani. Ilyenkor a tanács limitálta a legelőre hajtatható állatok számát. Így volt ez 1792-ben is, amikor elrendelték, hogy egy-egy gazda 4-5 kecskénél többet nem legeltethet a határban.²⁷⁵

Mindezen szempontok figyelembevételével jelölték ki a legelés helyét, határozták meg a gulya, konda kötelező útvonalát. A XVIII. század utolsó évtizedeiben például a szamarakat leggyakrabban a Bene hátszíja és a Sós tó közötti területre, a kecskéket pedig a Pipis hegyre hajtották. Itatásra az állatokat a Bene vizéhez terelhették, de a legeltetést a patak környékén szigorúan tilalmazták.²⁷⁶

Az állattartó gazdák jószágaik után legelő- és pásztorbért fizettek. Legelőbérként 1775-ben egységesen egy máriást adtak.²⁷⁷ 1805-ben az esztendőre kirótt taksát attól tették függővé, hogy volt-e a lakosoknak Mátra-cédulájuk, vagy sem. Akik nem rendelkeztek ilyennel, azok „titulo pascuationis” egy rajnai forinttal tartoztak, a többiektől azonban csak a pásztorbért szedték.²⁷⁸

---

²⁷⁰ HML-V-101/a/8. 371.

²⁷¹ HML-V-101/a/7. 129.

²⁷² HML-V-101/a/15. 462.

²⁷³ HML-V-101/b/ 93. CIV. 57.

²⁷⁴ Uo.

²⁷⁵ HML-V-101/a/7. 482.

²⁷⁶ Uo. 316.

²⁷⁷ HML-V-101/a/6. 387.

²⁷⁸ HML-V-101/a/8. 522.

A pásztorokat az őrzésükre bízott állatok száma szerint fizették. Korszá-
kunkban a kondások és csordások minden legelő állat után 17–20 krajcárt
kaptak. Ezenkívül napi egy kenyér és vacsora illette meg őket, amit a gazdák
közösén álltak.²⁷⁹ A napóleoni háborúk idején 1808-ban, amikor az eleség
drága, a legelőre hajtott tehén pedig kevés volt, a lakosoknak a szokásosnál
nagyobb terhet jelentett a pásztorbér kifizetése. Ebben az évben őrzésért 51,
bocskorpénz fejében 3 krajcár, valamint napi egy kenyér és vacsora járt a
pásztoroknak.²⁸⁰

A gazdák, jószágaik számára saját szűkös határukon kívül más helységek
legelőin is megpróbáltak helyet szerezni. 1732-ben a tarjániakat és solymo-
siakat kérték arra, hogy tehéncsordájuk útvonala ezen falvak terepnumát is
érinthesse, s ott a legelést a jószágoknak engedélyezzék.²⁸¹ Forrásaink szerint
a nagyrédeiek több évben is hozzájárultak ahhoz, hogy a gyöngyösi marhák
határukon legeljenek. A szabad pascuátioért cserébe a rédei árusoktól a
gyöngyösi vásárokon nem szedtek helypénzt.²⁸² Hasonlóan „szabad piac”
illette meg 1766-ban a solymosiakat és a gyöngyöspüspökieket, mert a me-
zővárosi gazdák állatait legelőikre engedték.²⁸³ Két évvel később azonban
mindkét helység lakosaitól megvonták ezt a kedvezményt, és a piacfelügye-
lőket külön figyelmeztették arra, hogy a helypénzt el ne mulasszák tőlük
beszedni. A kedvezmény megvonására azért került sor, mert abban az évben
egyik szomszédos falu sem adott helyet legelőin a gyöngyösi marháknak.²⁸⁴

A források tanúsága szerint nemcsak a gyöngyösi bérletek idegen ha-
tárban legelőt, hanem időnként az ő legelőiken is megfordultak más helység-
ből idehajtott állatok. Külsősök legelőbérletére ugyanakkor kizárólag a Bene
pusztai erdőben nyílt lehetőség.²⁸⁵ Az eljáróság évről-évre felmérte, hogy
a Mátrában mennyi makk termett, majd megbecsülték, hogy azon hány disz-
nó hízhat. Ezután a gyöngyösi sertések számának ismeretében döntöttek
arról, hogy fogadhatnak-e idegen kondát a Benei prédiumon.²⁸⁶ 1723 őszén
például, amikor „...az Úr Isten eö Szent Fölsége ... bővebben adott makkot”,
a Mátrai erdőben 600 tiszaroffi disznó telet.²⁸⁷

---

²⁷⁹ Uo. és HML-V-101/a/6. 387.

²⁸⁰ HML-V-101/a/9. 37.

²⁸¹ HML-V-101/a/4. 60.

²⁸² HML-V-101/a/5. 9.

²⁸³ HML-V-101/a/6. 62.

²⁸⁴ Uo. 160.

²⁸⁵ HML-V-101/a/8. 371.

²⁸⁶ HML-V-101/b. 93. CIV. 57.

²⁸⁷ HML-V-101/a/3. 114.

Arra a helybeliek ügyeltek, hogy saját jószágaik kárára ne adják bérbe legelőterületüket. Amikor 1803-ban ismét szóba került a Benei pascuum egy részének árendába adása, az előző évek tapasztalatán okulva gondoskodtak róla, hogy állataik nehogyan olyan helyre szoruljanak, amely legelésre kevésbé alkalmas.²⁸⁸ A városlakók között többen is akadtak, akik állataik közé – nyilván bizonyos haszon reményében – más helységből származó jószágokat engedtek, s azokat magukénak feltüntetve az erdei legelőkre hajtották. Az ilyen csalók leleplezése és megbüntetése mindenki közös érdeke volt.²⁸⁹

A Mátrai makkoltatásért az idegenek általában előre meghatározott helypénzt fizettek egy összegben.²⁹⁰ Ez a város számára előnyösebbnek látszott, mint a darabszám szerinti bérlet, mert az, hogy a fogadott konda a kijelölt részen jár-e könnyen ellenőrizhető volt.

A makkos erdőben való hizlalásért a helybeliek is taksával tartoztak. A makkoltatás 1847-től minden gyöngyösi lakost egyformán megilletett.²⁹¹ Korábban ezzel a joggal nem mindenki élhetett. Olyan forrást sajnos nem sikerült fellelnünk, amely egyértelműen tisztázná, hogy 1847 előtt kik legeltethettek korlátozás nélkül a Benei prédiumon. A XVIII. század közepén a gyöngyösiak az egy éven felüli sertések hizlalásáért 8 dénárt fizettek.²⁹² Ha valakinek 10-nél több disznója telelt a makkon, akkor jószágaiból a város, mint földesúr részére dézsmát kellett adnia. Így volt ez 1723-ban csakúgy, mint 1756-ban, amikor is a bevett szokásnak megfelelően írta elő a magisztrátus, hogy „... *ha a sertéseknek száma tizen fölül léssen, mindnyajoké minden személy válogatás nélkül meg dézsmáltassék.*”²⁹³

Az állattartás jövedelmezőségét illetően ismét csak az 1828/29. évi Regnicolaris Conscriptio-ra hagyatkozhatunk. A próbaösszeírásban a gyöngyösiak úgy nyilatkoztak, hogy a városi gazdák a szarvasmarhatartásnak kárát látják, mert ha az állatokból származó hasznót és a költségeket összevetik, akkor minden egyes marha után 1 forint 17,1/5 krajcárt ráfizettek.²⁹⁴

A javított 1829-es conscriptioban azt olvashatjuk, hogy a teheneket 6 hónapig, azaz 180 napig fejték. Ezek napi átlagban 3 icce, évente összesen 540 icce tejet adtak. Egy icce tej helyben szokásos árát akkor 1,1/5 krajcárban állapították meg. A tej értékesítése mindezek alapján, évi 10 forint 48 krajcár hasznót hozott a gyöngyösi taksásoknak. A szarvasmarhatartók a tejen kívül

---

²⁸⁸ HML-V-101/a/8. 371.

²⁸⁹ HML-V-101/b 93. CIV. 57.

²⁹⁰ HML-V-101/a/3. 781.

²⁹¹ HML-V-101/a/16. 356.

²⁹² HML-V-101/a/5. 23.

²⁹³ HML-V-101/a/3. 114. és HML-V-101/a/5. 417.

²⁹⁴ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1828. Observationes 8.

1 borjú után 2 forint, az összegyűlt trágya után pedig 12 krajcár jövedelmet remélhettek. Egy tehén évente tehát 13 forint haszonnal járt. A kiadások azonban az esküdtek szerint meghaladták a bevételeket, mivel – az összeírásban egyébként nem részletezett – költségek 14 forintra rúgtak. Így a gazdák minden tehén után 1 forint veszteséget szenvedtek.²⁹⁵ A költségeket illetően csupán a már korábban említett legelőbér és pásztordíj nagyságrendjéről vannak adataink, ám ezek a 14 forintos ráfordításnak csak töredékét tették ki.

A conscriptioban egy értelemzavaró elírás is fellelhető. A kiadásokat ugyanis 14 forint helyett 4 forintnak jegyezték le. A szövegösszefüggésből azonban minden kétséget kizáróan kiderül, hogy tollhibáról van szó, amit alátámaszt az is, hogy a későbbi számításoknál a 14 forintos értéket vették alapul.

Az összeíró-biztosok a javított adatfelvételhez kiegészítést csatoltak, mely mindkét korábbi conscriptiotól eltérő értékeket tartalmazott. Ebben 1 icce tej árát ők a megyei adatok alapján 2,1/5 krajcár, a belőle származó éves hasznot pedig 19 forint 48 krajcár tették. Mivel pedig a borjú és trágya ára változatlan maradt, az 1 tehén után várható jövedelem összességében 13 forintról 22 forintra módosult.²⁹⁶ A költségeket a jövedelemmel összevetve, a conscriptorok úgy találták, hogy a gyöngyösiek bevallásával ellentétben a szarvasmarhatartás az oppidumban nem veszteséges, hanem éppen ellenkezőleg, nyereséges. Az általuk kalkulált 8 forint tiszta haszon egyébként két mezővárosi ház éves taksájának felelt meg.²⁹⁷

A fokozott forráskritikára hívja fel a figyelmünket az a tény, hogy míg a Probalicában a Gyöngyösön tenyésztett 77 tehén után 99 forint 2,5 krajcár, a véglegesnek szánt összeírásban pedig 77 forint ráfizetéssel számoltak, addig a kiegészítésben 616 forint tiszta hasznot feltételeztek.²⁹⁸

A télire istállóba hajtott állatok részére a gyöngyösiek csak nehezen tudták a takarmányt biztosítani, mivel az általunk vizsgált egész korszakban híján voltak a rétnak. A városhatárnak csak töredéke, 1789-ben 205,²⁹⁹ 1865-ben pedig 195 hold volt a rét.³⁰⁰ Ez a mezőgazdaságilag hasznosítható területnek II. József idején 3,2%-át, a XIX. század közepén 2,9%-át tette ki. Az összterülethez viszonyított csekély aránya, és a fellelhető források rendkívül gyér volta egyaránt azt bizonyítja, hogy a rétgazdálkodás itt az agráréletben

²⁹⁵ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1829. Observationes 19.

²⁹⁶ HML-IV-7/a/18. öi. 1113. 1829. Ad Numerum 8. Oppidum P. Gyöngyös 16.

²⁹⁷ Uo. 17.

²⁹⁸ HML-IV-7/a/1. 1828 és 1829. Observationes valamint 1829. Ad Numerum 8. 17.

²⁹⁹ MOL-C 148. 1–3. k.

³⁰⁰ Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és föld jövedelme. Buda, 1865.

jelentéktelen szerepet játszott. A kevéske rétnak ráadásul 1/5 része nem is taksások, hanem helybeli birtokosok és kúrialisták kezén volt.³⁰¹ Az első kataszteri felmérés alkalmával a belső határban 40 hold földesúri és 55 hold jobbágyjogon bírt rétet vettek számba. Ugyanekkor Encsen 83, Benén pedig 27 hold kasza alá valót találtak.³⁰² A ránk maradt források a rétről szólva egybehangzóan azt állítják, hogy azok jók és termékenyek. A XVIII. század elején Encs-pusztáról írták, hogy „... *Prata habet in media parte bonum, et densum gramen producentia*”.³⁰³ Hasonlóan vélekedett a gyöngyösi rétekről Vályi András az 1780-as,³⁰⁴ valamint Fényes Elek az 1850-es években.³⁰⁵ Aszályos években azonban a réteken olyan gyér és hitvány fű nőtt, amit szinte levágni sem volt érdemes.³⁰⁶ Ha nem kellő időben kaszáltak, vagy gyűjtés előtt a széna esőt kapott, a megtermett fű is könnyen veszendőbe mehetett.³⁰⁷ Sarjút a határbeli réteken alkalomszerűen lehetett kaszálni. Amikor úgy ítélték meg, hogy a sarjúkaszás nem éri meg a fáradságot, akkor a rétre állatokot hajtottak.³⁰⁸

A városi kaszálók felügyeletével a tanács a „*Feö Oeconomus Urat*” bízta meg, aki 1805-ben Encsen és Benén összesen 217 kaszás nagyságú területről gondoskodott. A városban egy kaszáson 800 négyszögölt értettek, így a 217 kaszás 108 kat. holdnak felelt meg.³⁰⁹ Összevetve ezt az adatot a II. József korabeli és a XIX. század közepén keletkezett forrásainkkal, tovább erősödik az a feltevésünk, hogy a határbeli agrárgazdálkodás szerkezete és belső aránya korszakunkban alig változott. Arra csak ritkán találhatunk példát, hogy másképpen nehezen hasznosítható, az osztás után kimaradt szántórészeket átmenetileg rétnak hagyták. Ilyen kivételnek számított az 1757-es év, amikor is a magisztrátus úgy határozott, hogy az Encsen „... *el maradott rövid dirib darab szanto Földecskék ... Kaszáló Rétnek maragyonak, mivel úgyis igen csekély hászna tapasztaltatott*”.³¹⁰

A réteket az oppidum cselédei, a fertályokból kirendelt kaszások, valamint fogadott napszámosok vágták.³¹¹ A fű minőségétől függően a XIX.

³⁰¹ MOL-C 148. 1–3. k.

³⁰² Uo.

³⁰³ HML-IV-7/a/1. öi. 555. 230.

³⁰⁴ Vályi András: i.m. 82.

³⁰⁵ Fényes Elek: i.m. 69.

³⁰⁶ HML-V-101/b. 93. CIV. 57.

³⁰⁷ Uo.

³⁰⁸ Uo.

³⁰⁹ Uo.

³¹⁰ HML-V-101/a/5. 450.

³¹¹ HML-V-101/a/6. 25.

század elejétől a kaszálást időnként „harmadra” adták ki, úgy, hogy a lekaszált és a begyűjtött széna egyharmada a munkavállalót illette.³¹²

Mivel a mezőváros saját határán elegendő széna nem termett, az állatok takarmányozását szomszédos falvak rétjeinek bérbevételével próbálták pótolni. A bérlet fejében, ezen falvak lakói helypénz fizetése nélkül árulhattak a gyöngyösi piacon.³¹³ A viszneki rétek bérlete azonban 1755-ben balul ütött ki, mert a belőle származó haszon a költségeket sem fedezte. Mivel a gyöngyösiek úgy látták, hogy „... azon Kölcséggel Közeléb és kevesebb faraccsággal annyi avagy több szénát is szerezhetnek” a bérletet felmondták és azután piacukon a visznékiektől is a szokott helypénzt kérték.³¹⁴

A taksások szénával elsősorban a lovakat takarmányozták, a szarvasmarháknak pedig – elegendő vetés esetén – csak „tavasz szalma” jutott.³¹⁵

A rétek hiányát tehát Gyöngyösön idegen kaszálók bérbevételével és a takarmány kímélésével sikerült többé-kevésbé ellensúlyozni.

Adózás

A feudalizmus idején Magyarországon a jobbágyok három felé adóztak: az államnak, az egyháznak és a földesúrnak egyaránt járadékot fizettek. Fontosabb adónemnek a pénz és terményszolgáltatás, valamint az ingyenmunka, más néven a robot számított. Ezeknek a járadékoknak egymáshoz viszonyított aránya és nagysága koronként és országrészenként igen változó volt. Az állami adó és az egyházi tized fizetését törvények szabályozták, a földesúri szolgáltatásokat ugyanakkor látszólag a két fél megállapodására bízták, valójában azonban a dominus szabta meg. Az adózás általában személyes jellegű volt, aminek teljesítéséről a családfő gondoskodott. A rendi társadalom a kiváltságok között tartotta számon a közös adózás lehetőségét. Ez elsősorban a szabad királyi – és mezővárosokat illette meg. Korszakunkban Gyöngyös is ilyen joggal felruházott oppidum volt. Lakóit a fent említett szolgáltatásokon kívül a város szükségére fordított háziadó is terhelte.

A hódoltság alatt a város török és magyar részre egyaránt adózott. A két-felé adóztatás gyakorlatát mindkét fél elismerte és tiszteletben tartotta. Így, az 1659. évi úriszék alkalmával Gyöngyös magyar birtokosai egyebek közt azt is meghagyták a lakosoknak, hogy a szultánnak járó adót az eddigi szokás szerint továbbra is fizessék.³¹⁶ A város levéltárában ránk maradt törökko-

---

³¹² HML-V-101/b. 93. CIV. 57.

³¹³ HML-V-101/a/5. 327.

³¹⁴ Uo.

³¹⁵ HML-V-101/b. 93. CIV. 57.

³¹⁶ MOL-P-518/a

ri levelekből tudjuk, hogy 1549-ben a helység adóját három évre maguk a gyöngyösiak vették bérbe és ezen a címen a budai defterdároknak évi 30 000 akcsét, azaz hétszázötven gurut adtak.³¹⁷ A XVII. század elején a módos város már ezer gurus adót fizetett, de mivel a tatárok támadása miatt átmenetileg elnéptelenedett, 1602-ben 300 gurusra rúgó hátraléka elengedését kérte.³¹⁸ Egy 1668-ban kelt levélből arról értesülhetünk, hogy a gazdák szőlőik után a tizedet és más töröknek járó szolgáltatásokat pontosan megadták.³¹⁹ Tíz évvel később azonban Muszli egri pasa adóhátralék miatt már figyelmeztette a várost: „*Ti Gyöngyös városi bírák és polgárok. Fejetök, életetök veszítése alatt parancsoljuk, ... az pénzt, 1650 forintokat előnkbe hozzátok.*”³²⁰ A mezővárosiak a pénz és boradó mellett a helységbe érkező török hivatalnokokat kötelesek voltak elszállásolni és élelemmel ellátni. Ezen kívül a közeli Eger, Hatvan és Heves várainak javításán dolgoztak, mint kézi munkások, de az is előfordult, hogy ugyanezen célból Budára rendelték őket.³²¹

A kettős adóztatás ellenére az oppidum lakossága a hódoltság végéig viszonylagos jólétben élt. A felszabadító háború idején és a Rákóczi-szabadságharc alatt azonban többször is erejét meghaladó terheket kellett viselnie. A városra kirótt rendes és rendkívüli adók kiegyenlítése nemegyszer csak kölcsönfelvétel útján sikerült.³²² Súlyosbította a helyzetet, hogy a népesség egy része a szokatlan adóterhek miatt időlegesen vagy véglegesen elmene-kült, így az eltávozók helyett is a helyben maradtak fizettek. A tanács úgy próbálta útját állni az adóztatás elől történt átmeneti elvándorlásnak, hogy a visszatérőkön kétszeresen vette meg a tartozást.³²³

A közösség szükségére fizetett adók elosztásakor mindenekelőtt a lakosok anyagi teherbírását vették figyelembe. Esküdteket választottak maguk közül, akik minden nemes és nemtelen jószágát összeírták, értékét megbecsülték, majd az adóterhet a vagyonhoz mérték.³²⁴ A limitációt 24 hites ember évről-évre megismételte, hogy „... az kik meg szegenyednek idővel, azoknak adajakat ... kisebbbiczek kiknek pedig ... értékük nevedeknék az olyanoknak ... minden adaiuk ... meg szaporíttassek.”³²⁵ Gyöngyösön a ter-

---

³¹⁷ Fekete Lajos: Gyöngyös város levéltárának török iratai. In: Levéltári Közlemények 1932. 3–4. 292. 1.

³¹⁸ Uo. 297. 14.

³¹⁹ Uo. 117. 167.

³²⁰ Uo.

³²¹ Uo.

³²² HML-V-101/a/1. 189.

³²³ HML-V-101/a/1. 174.

³²⁴ HML-V-101/a/1. 204–205.

³²⁵ HML-V-101/a/1. 157.

hek elosztásának rendszerét „ökör soros praxis”-nak nevezték. Ez az adófelosztási gyakorlat a XVII. század közepéről származó forrásainkban már régtől bevett szokásként jelent meg, és 1716-ig változatlanul érvényben maradt.³²⁶ 1705-ben ökör-sorosnak számított az a gazda, akinek 400 forintot érő jószág, egész helyesnek, akinek 200 forintra rúgó vagyona volt. A félhelyesek 100, az octavások pedig 50 forintnyi érték felett rendelkeztek. Ebben az évben a közterhek viselésére az ökör-sorosok 4, az egész helyesek 2, a többiek pedig egységesen 1–1 magyar forintot adtak.³²⁷ A várost ezenkívül úgy osztották tíz részre, hogy azokban minden vagyoni osztály egyenlő arányban legyen képviselve és ezek a seriesek felváltva teljesítették a nem pénzbeni szolgáltatásokat, például a szekerezést.³²⁸ A XVIII. század első éveiben a városi tisztviselők az ökör-sorosoktól 3–3, az egész helyesektől 1,5–1,5, a félhelyesektől pedig 1–1 köből bort kaptak. Ugyanezen a címen az oktavások 8 meszely borral tartoztak.³²⁹

1716 májusában megszűnt az adókimutatás korábbi ökör-soros praxisa és a teherviselést új alapokra helyezték. A lakosok javainak újból való összeírásakor a conscriptorok számbavették a munkabíró férfiakat, az ígás és haszonállatokat, az ingatlanból, iparüzésből valamint más tevékenységekből származó jövedelmeket, majd ezek mindegyikéhez bizonyos számú taksapénzt rendeltek, amit alábbi táblázatunk szemléltet:³³⁰

Adóalap	Taksapénz száma
1 gazda	3
1 pár ökör	3
2 tehén	2
2 ló	2
10 köpű méh	2
10 juh és fejős kecske	1
6 kila búza vetés	1
8 kila árpa vetés	1
6 kapás szőlő	2
malomrész	1
kalmárok jövedelme esztendőnként	3
égett bor és pálinkafőző fazék	2
csizmadia, varga, szűcs, szűrszabó, posztószabó és kovácsmester	2
más mesteremberek	1

³²⁶ HML-V-101/a/2. 773–774.

³²⁷ HML-V-101/a/2. 455.

³²⁸ Uo.

³²⁹ HML-V-101/a/2. 258.

³³⁰ HML-V-101/a/2. 773–774.

Az értékek számbavételét a hozzájuk rendelt taksapénzek összeadása követte. Az így kapott összeghez mérték a fizetést, méghozzá úgy, hogy minden taksapénz után 50 dénárt szedtek az adózótól.³³¹ Az oppidumban élő nemesek másképpen adóztak, hiszen ők „... az *Becsületes Várost* illető *Contributiokban in medietate szoktak concurrálni*.”³³² Az arányos és igazságos teherviselés alapfeltétele az volt, hogy az adótárgyakat gondosan, mindenre kiterjedő figyelemmel írják össze. Azokat, akik megpróbálták a vagyonukat eltitkolni, a közföldről és a Benei Mátra jótéteményeitől való eltiltással büntették.³³³

Az állami adó alapja a dika volt. A jobbágyok szántóműveléséből, állattartásából, bortermeléséből, kézműiparából, kereskedéséből, illetve saját munkaerejéből származó jövedelmeit egységesen dikára számították át, és a dikaszámhoz igazították az adózást. 1708-ban az oppidumban a nemeseket 930, a nemteleneket 2116 dika után adóztatták. Az utóbbihoz tartozott még 16,5 olyan dika, melyet az átmenetileg Gyöngyösre menekült jobbágyok javainak összeírásakor találtak.³³⁴ A város adózóinak dikaszáma igen magas volt, hiszen a megyei dikaszám éppen 10%-át tette ki. Minden dika 30 forint tiszta jövedelmet jelentett. A nemesi és paraszti dikák után egyaránt 3 forint készpénzzel adóztak.³³⁵ A város által 1708-ban fizetett állami készpénzadó összegét így 9187,5 forintban állapíthatjuk meg. A következő évben kevesebb mint a felére 4419 forintra csökkent az oppidum adóterhe.³³⁶ A látványos csökkenés oka N. Kiss István Gyöngyösre is vonatkoztatható megállapítása szerint nem a termelőerők nagyarányú pusztulásában, hanem a kuruc kormányzat adómérséklő politikájában keresendő.³³⁷ Mivel az adókievetés alapjául szolgáló dika értékét a korábbinál jóval alacsonyabban állapították meg, a mezőváros dikaszáma jelentősen csökkent. A városlakó nemesek 1709-ben 566 dikájuk után 1689, a jobbágyok 907 dikájuk után 2721 forintot fizettek.³³⁸ A város adóterhe és dikaszáma ebben az évben a megyei adóterh és dikaszám 14,5%-át tette ki. Az előző évhez képest megmutatkozó aránynövekedést a gyöngyösi armalisták nagy számával magyarázhatjuk, mivel őket nem érintette a munkaerő adóterhének kedvezménye, hiszen szemé-

---

³³¹ Uo.

³³² Uo.

³³³ Uo. 770.

³³⁴ N. Kiss István: Népeség és nemesség Heves vármegyében. 1708–1709. In: Archívum 10. 1981. 81.

³³⁵ Uo. 90.

³³⁶ Uo. 87.

³³⁷ Uo. 77.

³³⁸ Uo. 87.

lyükben egyébként is adómentesek voltak. A munkaerő adókedvezménye azt jelentette, hogy míg 1708-ban egy, addig 1709-ben 2 felnőtt férfi után számítottak egy dikát.³³⁹

A dikák értékének központi szabályozásáig, 1772-ig a megyék saját hatáskörükben döntöttek arról, hogy pontosan mit értenek egy dika alatt. A gyöngyösi protocollumok tanúsága szerint például 1734-ben egy munkaképes férfi, 4 ökör, 4 fejőstehén, 4 ló, 16 akó bor, 30 kila búza, 12 sertés, valamint a mesterségek, a kereskedést is ide értve egyaránt egy dikát ért.³⁴⁰ Később azonban kiderült, hogy mivel a helybéli kereskedők „... ismeretlenek magok gazdaságokban, ezért is Dikák szerint nem lehet Könnyen Conscribálni,” kézenfekvőbb tehát, ha közösen 500 forint készpénzzel adóznak, melynek egyik felét Szent György, másik felét pedig Szent Mihály napig voltak kötelesek befizetni.³⁴¹

A pénzbeli adón kívül katonatartás és porcióadás is terhelte a lakosokat. Az 1828. évi Probalica megjegyzéseiben azt olvashatjuk, hogy „*Naturalia tamen militum tam in equilibris quam etiam orabilibus portionibus iuxta ejectionem et repartitionem Comitatus Publici praestare obligatur.*”³⁴² Katonatartásra minden gyöngyösi háztulajdonost köteleztek, függetlenül attól, hogy helyben lakott-e vagy sem. A katonák elhelyezésére házsor szerint került sor. Voltak természetesen olyanok, akik megpróbálták elkerülni, hogy náluk „kvártélyt” tartsanak. Különösen a gyöngyösi háztulajdonos, de nem gyöngyösi lakosok igyekeztek e kötelezettség alól kibúvót keresni. Az oppidum közössége 1810-ben fellépett azok ellen, akik idegen helybeliek lévén adóköteles városi házukba pénzért lakókat tartottak, de amikor a katonatartás sora rájuk esett, ezt a kötelességüket nem teljesítették. A magisztrátus úgy határozott, hogy az ilyen helyekre a kvártélymester feleséges katonát szállásoljon el, mivel a gazda távollétében az egyedülálló hadfi ellátása nehezen megoldható. Ha valamilyen oknál fogva akadályba ütközött volna az ezen házakban való kvártélyozás, a tulajdonosok a közös tehernek rájuk eső részét pénzen is megválthatták.³⁴³ A kvártélyosok számára adott abrak, széna és kenyér porciókról a városházán nyilvántartást vezettek.³⁴⁴ A katonai fejadagot a városrészenként választott porciószedő gyűjtötte össze a lakosoktól, majd a perceptornak számolt el vele.³⁴⁵ Azokat, akik a rájuk eső porciót vo-

---

³³⁹ Uo. 75.

³⁴⁰ HML-V-101/a/4. 252–253.

³⁴¹ HML-V-101/a/6. 290.

³⁴² HML-IV/7/a/18. öi. 1113. Probalica

³⁴³ HML-V-101/a/9. 155–156.

³⁴⁴ HML-V-101/a/6. 19.

³⁴⁵ HML-V-101/a/5. 545.

nakodtak beszolgáltatni, a perceptor katonai erővel és bebörtönzéssel kényszeríthette jobb belátásra.³⁴⁶ A XIX. század első harmadában Gyöngyösön elszállásolt lovaskatonák és a szintén itt állomásozó törzs ellátására – saját bevallásuk szerint – 600 forintot költöttek.³⁴⁷

Az 1761. évi úriszéki határozatban a közbirtokosok az adószedés új, gondosabb adminisztrációját írták elő, ami az állami és házi adókra egyaránt vonatkozott. A város korábbi, seriesek szerinti beosztását megszüntették, és helyébe 4 fertályt hoztak létre. Összeírták a lakosok adóköteles javait, majd fertályonként a leggazdagabbak közül 2–2 adószedőt jelöltek ki. A conscriptiot évről-évre megismételték, különös gondot fordítva arra, hogy az új helyre költöző házatlan zselléreket is pontosan számba vegyék, és az adózásban menetközben megmutatkozó hibákat kiküszöböljék.³⁴⁸ A jegyzőt utasították, hogy minden exactor részére olyan könyvecskét állítson össze, amely a fertályban lakó gazdák neveit, a fizetendő adó mennyiségét és megoszlását tartalmazta. Az egyes adózók is külön „palettát” kaptak, amire feljegyezték, hogy melyik adófajtaból mennyit és mikor kell teljesíteni. Az adószedő is ezzel igazolta a befizetéseket, mutatta ki a még meglévő tartozásokat, így kerülve el az esetleges vitákat. Amikor a cédula betelt, Egerben újat nyomattak és arra vezették át az adózók terheit, restanciáit.³⁴⁹ Adófizetéskor a lakosokat fertályonként, házak sorrendjében rendelték be a város-házára. Ha valaki a kijelölt napon nem jelent meg az adószedőnél, azt a hajdú állította elő, aki ezért jutalompénzt kapott.³⁵⁰ Az így befolyt pénzt minden haladék nélkül a perceptornak kellett átadni, aki az adószedők könyvecskéjében igazolta az átvételt. A hivatali év lejártával a perceptor és az exactorok a tanács és a fertályokból választott képviselők előtt adtak számot végzett munkájukról.³⁵¹ A földesurak azt is előírták, hogy a magisztrátus minden év Szent György napján tájékoztassa tisztjeiket a város adóügyeiről.

Az úriszéki döntés lehetővé tette, hogy ha valamilyen oknál fogva a contributio egy részét soron kívül kellene befizetni, akkor a házikasszát a városi szegénység megsegítésére igénybe vehessék. Azt természetesen kikötötték, hogy akik a Domestica Cassából ideiglenes kölcsönt kaptak, azok minél előbb kötelesek azt visszafizetni.³⁵² Szorult helyzetükben az egyes gazdák is kérhettek adókedvezményt. Ilyen kérelmekkel 1794-ig közvetlenül

---

³⁴⁶ HML-V-101/a/6. 912.

³⁴⁷ HML-IV/7/a/18. öi. 1113. Probolica

³⁴⁸ HML-V-101/a/5. 637.

³⁴⁹ HML-V-101/a/10. 137.

³⁵⁰ Uo. 109.

³⁵¹ HML-V-101/a/5. 637.

³⁵² Uo. 639.

a tanácshoz kellett folyamodni. Az instanciázók nagy száma azonban arra készítette a magisztrátust, hogy a kérelmeket az általa kiküldött megbízottak előzetes kontrollnak vessék alá. Így a Nemes Tanács elé már csak a legrászorultabbak instanciái kerültek.³⁵³ Olyanok is szép számmal akadtak, akik az adót „... *nem akarván megadni csak húzzák halasztják*” a fizetést.³⁵⁴ Az ilyen engedetleneket a XVIII. század elején kalodába zárták. A későbbiekben az adóssággal egyenértékű vagyontárgy szolgált a hátralék fedezetéül. Tartozása kiegyenlítésére 1761 után az adós csak 15 nap haladékot kapott. Amennyiben nem fizetett, az adósság fejében bármely jószágától megfoszthatták.³⁵⁵ Akiktől semmiképpen nem sikerült behajtani a hátralékot, azokat az 1795. évi úriszéki döntés alapján a város számára végzett robotra kötelezték, aminek napidíját az elmaradt contributioba számították be.³⁵⁶ A kintlévőségek maradéktalan behajtására azért volt szükség, mert a közösségi adózás rendszerében minden kiegyenlítetlen adótétel a többi lakos terheit növelte.

A tizedet Gyöngyösön – az ország nagy részéhez hasonlóan – nem az egyház szedte, hanem a közösség, vagy a földesurak árendálták. A hódoltság elején maga a város bérelte, s ezen a címen 1547-ben 35 forintot fizetett az egri püspöknek.³⁵⁷ A XVI. századtól kezdve a tized kiárendálására a földesuraknak törvényes elsőse volt.³⁵⁸ Ha a birtokosok ezen előjogukról a közösség javára lemondtak, akkor a bérleti díjról a város egyezkedett az egyházzal. A földesurak a királydézsmának nevezett egyházi tized árendálásának átengedésével az oppidum nehéz pénzügyi helyzetén próbáltak segíteni. Ilyen volt az 1723-as esztendő is, amikor a közbirtokosság a város „... *sok rendbeli Nyomorúságait tekintvén, magának az praeemptiot nem kívánta vindicalni*”.³⁵⁹ A XVIII. század első feléből származó forrásaink azt mutatják, hogy ekkoriban évről-évre a város bérelte a tizedet.³⁶⁰ A földesurak azonban nem mindig mondtak le törvényes jogukról Gyöngyös javára. A mezőváros úrbéri perében, 1830 táján keletkezett iratok már a birtokosok régóta gyakorolt haszonbérletéről tanúskodnak.³⁶¹ A Bene és Encs pusztákról szedett tized árendálása földesúri jogon, természetesen a várost illette, ami-

---

³⁵³ HML-V-101/a/7. 710.

³⁵⁴ HML-V-101/a/3. 132.

³⁵⁵ HML-V-101/a/5. 639.

³⁵⁶ HML-V-101/a/7. 755.

³⁵⁷ Bán Péter: Dézsmajegyzék. Heves és Külső-Szolnok vármegye. Eger, 1988.

³⁵⁸ HML-V-101/b/23. XXX. 52.

³⁵⁹ HML-V-101/a/3. 67.

³⁶⁰ Uo. 315.

³⁶¹ HML-V-101/b/23. XXX. 52.

nek hasznát a kegyurasága alá tartozó templomok és plébánia javára fordította.³⁶²

Az egyházi tizedet korszakunkban váltakozva szedték pénzben és természetben. Időnként előre meghatározták a fizetés módját, máskor az adózókra bízta, hogy „in natura” adják, vagy megváltják tartozásukat.³⁶³ A megváltásnak általunk kevéssé ismert formájára bukkantunk a XVIII. század első harmadában, amikor is a bordézsmá nagyságát a szőlőterület határozta meg. Ebben az évben ugyanis minden kapás után 15 dénárt adtak a szőlőbirtokosok.³⁶⁴ A szegény lakosok dézsmafizetését alkalmanként úgy segítette a közösség, hogy a váltságdíjat a város kasszájából megelőlegezte, majd az adósoktól természetben fogadta el a búza és bortizedet.³⁶⁵

A földtulajdonhoz a feudalizmus idején – a joghatóság gyakorlása mellett – szorosan hozzákötődött a földesúr adóztatási joga. Magyarországon Mária Terézia úrbéri rendeletéig a földesúr-jobbágy viszony és az ehhez kapcsolódó szolgáltatások magánjogi jellegűnek számítottak. Az úrbérrendezéssel az államhatalom beavatkozott ebbe a viszonyba és központosítva szabályozta a földesúrnak fizetendő adókat, valamint a jobbágyi haszonvételeket. Lehetőség volt azonban arra is, hogy azokon a helyeken, ahol eddig is *contractus* szerint adóztak, az úrbérrendezés irányelveitől eltérve továbbra is régi módon adózzanak.

Gyöngyös is az ilyen szerződéses helységek közé tartozott. Úrbéri viszonya az 1767. évi rendezés előtt és után egyaránt szabad egyezéssel alakult, s ezt szerződésekben rögzítették. Ezekből kiderül, hogy az 1710-es évekig a földesúri tartozásokat nem személyekre, hanem a közösség egészére vetették ki.³⁶⁶ Az egy összegben megállapított adó mértéke független volt az adózók számától. Eppen ezért állt az oppidum érdekében az elvándorlás megakadályozása, s egyszersmind a bevándorlás serkentése is. Elvándorlás esetén ugyanis az egy főre jutó terhek növekedtek, a beköltözésekkel viszont csökkentek.

A gyöngyösi jobbágyság a szerződésekben szolgáltatásaik közül első helyen mindig az éves taksát említették. A Rákóczi részen élők a XVIII. század elején 24 magyar forintot fizettek ilyen címen uruknak.³⁶⁷ Legfontosabb adónemnek a bordézsmá, más néven dinnyebor számított. Ebből kilencedet adtak oly módon, hogy a szüret után a városból összegyűlt bort telekszám

---

³⁶² HML-V-101/a/4. 297.

³⁶³ HML-V-101/a/3. 18.

³⁶⁴ Uo. 107.

³⁶⁵ Uo. 150–151.

³⁶⁶ MOL-Uet C. 88/22.

³⁶⁷ MOL-Uet C. 26/16.

arányában osztották el a földesurak között. A Rákóczi családnak adózók vallomása szerint: „*Kegyelmes úrunk számára ugyan sok ca. 50 vagy 60 köből bor jut*”.³⁶⁸ Ugyanez a forrás említi meg, hogy az Eszterházyak és Koháryak is sok telket bírtak a városban és így számukra hasonlóan nagy mennyiségű dinnyebor járt. Az Orczyak által 1734-ben készített bordézsmajstrom már családfőkre lebontva mutatta a termelt bor mennyiségét és a földesúrnak járó tartozást. Ebből kitűnik, hogy az itt lakó 96 jobbágy közül 77-nek volt szőlőbirtoka. Ezek a jobbágyságok összesen 352 köből dinnyebort adtak uruknak.³⁶⁹

A paraszti promontoriumok terjeszkedésével párhuzamosan természetesen nőtt a birtokosoknak fizetett bormennyiség. Borkilencedet minden szőlősgazda köteles volt adni „*akár nemes, akár paraszt, akár külső, akár itt lakos*”.³⁷⁰

Őszi és tavaszi vetésből a gyöngyösiak dézsmát nem adtak.³⁷¹ Robotszolgáltatásaikat évenként megváltották. A Rákóczi háznak a XVIII. század elején robotváltságként 60 köből borral tartoztak. Ezen kívül évente egy pár csizma, egy pár sólya és a közös mézszárszékről 100 db gyertya szerepelt az adandó javak között. A csizma és sólya helyett 15 magyar forintot, a gyertyák helyett 2 forint 35 krajcárt is elfogadott a földesúr.³⁷²

A XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedeiben tehát Gyöngyösön a két legfontosabb járadékforma a bordézsmajstrom és a pénzjáradék volt szokásban. A határban majorság nem lévén, az itteni jobbágyságok – más vidékek jobbágyságaitól eltérően – a legterheesebb szolgáltatást, a robotot megválthatták.

Az úrbérrendezéskor készült adatfelvételek a fentiektől némileg eltérő állapotokat tükröznek. Ez a változás elsősorban a munkajáradéknál érhető tetten. Nézzük most meg az investigatiók segítségével, hogy milyenek voltak a jobbágyságterhek a rendezést megelőző években.³⁷³

Az összeírásakor Grassalkovits Antalnak a gyöngyösi jobbágyságokkal kötött két korábbi szerződését említik. A régebbi contractus szerint a gróf birtokán lakók cenzusként és robotváltság címén összesen 300 forintot fizettek a földesúrnak. Ezen kívül 30 akó dinnyebort és 100 forintot adtak szabad kocsmáltatás fejében. A rendezést megelőző szerződésben foglaltak alapján a közösség 1298 forint 98 krajcáron váltotta meg minden tartozását, ami egy

---

³⁶⁸ Uo.

³⁶⁹ MOL-P-518/a. 339–340.

³⁷⁰ MOL-Uet C. 89/35.

³⁷¹ MOL-Uet C. 88/22.

³⁷² MOL-Uet C. 26/16.

³⁷³ HML-IV-1/h/1. 2.

taksásnak átlagosan 7–8 forint terhet jelentett.³⁷⁴ Ennek a szerződésnek volt egy kitétele, amely szerint 39 jobbágy nem fizetett robotváltságot és így ők gyalogmunkára jártak. Az esztendőnként végzendő munkanapok száma nem volt előre meghatározva.

Az Eszterházy-taksások adózásáról csak annyit tudunk, hogy ők kocsmáltatásért 85 forintot fizettek a földesúrnak, emellett évente mindegyikőjük két nap munkával tartozott.

Az úrbérrendezést megelőzően egyedül a Forgáts részen szolgáltak úrbárium alapján a jobbágyok. Forgáts János taksásai cenzusért és robotért 480 forintot fizettek, dinnyeborból pedig 25 akót adtak. Forgáts Miklósnak 457 forint és 25 akó bor járt a jobbágyaitól. Az adózók lélekszámát figyelembe véve Forgáts János és Miklós taksásainak pénzbeli szolgáltatása gazdánként átlagosan 5 forintra tehető.³⁷⁵

A Haller generális részén élők már nem közösen, hanem személyenként adóztak a földesúrnak. Minden gazdát legalább évi öt nap gyalogmunkára köteleztek. Ezen kívül egyesek 2 forint 6 krajcár taksával és fél köből dinnyeborral, mások 4 forint 12 krajcár taksával és egy köből dinnyeborral tartoztak. A generális jobbágyai tehát egyaránt szolgáltak termény-, munka- és pénzjáradékkal.

Báró Orczy Lőrincz részére minden taksás – szám szerint 68–12 nap gyalogmunkát végzett. Ezen kívül közösen fizettek 68 forint 30 krajcár taksát és 9 akó bort.

Orczy Sándorné örököseinek minden gazda 12 napot robotolt. Taksa fejében egyesek 30, mások 40 krajcárral tartoztak. Voltak, akik ilyen címen 1 forintot, egy jobbágy pedig 2 forint 33 krajcárt fizetett. Dinnyeborból ki fél, ki egy köböllel adózott a successoroknak.

A Tarródy Apollónia telkein élők évente legalább öt napot szolgáltak. A 30 forint taksa már a kocsmáarendát is tartalmazta. Ezen kívül mindenki egy köből borral tartozott.

Almásy Pál taksásai 51 krajcárt fizettek és az uraság összes munkáját kötelesek voltak elvégezni.

Almásy Apollóniának legalább 8 napot dolgoztak a jobbágyai. Ketten egy-egy forintot, négyen pedig két-két forintot adtak taksa fejében. Az úrbérrendezést megelőző évtől kezdve minden gazda egy köből borral tartozott.

Bárczy Ferencz taksásai egyenként 3 forintot fizettek uruknak robotra, valamint bor és búzadézsmá helyett. Urbanovszky Miklós három jobbágya

---

³⁷⁴ HML-V-101/b/46. LIII. 21.

³⁷⁵ Uo.

közül kettőt 2 forint, a harmadikat 3 forint taksára köteleztek. Ami munka adódott azt el kellett végezni. Borból 2–2 köböllel tartoztak.

Török József egyetlen taksása földesúri szolgáltatásait 4 forint 12 krajcárral váltotta meg. A Czingel Julianna részén lakók robotváltságként és taksáért 4–4 forintot fizettek. Tassy Györgynek 1 forint 30 krajcár és egy köből dinnyebor járt a taksásától. Balogi Katalin jobbágiai esztendőnként 12 napot robotoltak és együttesen 6 forint 15 krajcár taksával tartoztak. Taksa és robotváltság címén Marsovszky László 3 forintot kapott.

A legtöbb éves robottal, szám szerint 18 nappal a gyöngyösi gazdák közül a Tarródy József telkén élők szolgáltak. Ezen felül minden gazda 1 forint 6 krajcár taksát és egy köből bort adott.

A fenti adatok azt bizonyítják, hogy a XVIII. század második harmadára a járadékfizetésben változások következtek be. A legfontosabb ilyen változás a munkajáradék megjelenése, a korábbi robotváltság visszaszorulásával párhuzamosan. A személyi függést is erősítő robotoltatás megindulása időben egybeesett a birtokosok azon törekvéssel, hogy a mezővárosi jogállásból fakadó kiváltságokat korlátozzák. A robotterhek mindazonáltal az urbáriumban előírtaknál kisebbek voltak. A mezőváros lakóit évi 5–12 nap gyalogmunkára kötelezték. Ez alól csak Tarrody József zsellérei voltak kivételek, akiknek 18 napot kellett dolgozniuk. Gyöngyösön tehát az urbárium bevezetése a földesúri terhek növekedéséhez vezetett volna, ami a rendezés céljával ellentétes volt.

A korábbi időszakhoz hasonlóan az adónemek közül az úrbérrendezés előtt is a taksa és a dinnyebor játszotta a legfontosabb szerepet. A népesség gyarapodásával és a szőlőterületek terjeszkedésével párhuzamosan mindkét járadékfajta mennyisége növekedett. A XVIII. század elején még meglévő ajándékadás szokása a rendezés előtti évtizedekben már ismeretlen volt a gyöngyösi zsellérek körében.

Az a körülmény, hogy Gyöngyösön az úrbéri rendeletet nem hajtották végre lényegében kedvező volt a jogilag zsellérállapotú, ám többségében aligha szegény helyzetű mezővárosi polgárok számára. Az egységes urbárium helyett a földesurak úrbérpótló szerződéseket kötöttek zselléreikkel és ezeket rendszeresen megújították. Az 1836. évi jobbágytörvények kapcsán azonban a birtokosok azt próbálták bizonyítani, hogy az urbárium „*annak rendje és módja szerint*” itt is bevezetésre került, és az azóta eltelt idő gyakorlatával ahhoz igazodtak.³⁷⁶ Ennek az állításnak azonban minden forrás ellene mond, így nem tekinthetjük másnak, mint taktikai fogásnak.

---

³⁷⁶ MOL-P-518/a. 690.

Úrbérpótló szerződések 1772-ből,³⁷⁷ 1787-ből³⁷⁸ és 1827-ből³⁷⁹ állnak rendelkezésünkre. A gyöngyösi taksások és Eszterházy Miklós között az úrbérrendezést követő évben kötött contractus modellértékűnek tekinthető. Ezen szerződés szerint minden házas zsellér esztendőnként egy forintot fizetett a földesúrnak. A rendezéskor előírt 18 nap robotot napi 10 krajcáron megváltották, hozzáteve azt, hogyha az uraságnak bármilyen kézi munkára szüksége lenne, három napot szolgálnak neki. Ennek a három napnak a bére, azaz 30 krajcár azonban a robotváltság összegéből levonandó volt. A kilencedet borból és búzából kiadták. Dézsmáláskor az urasági tiszttel segítségére nyolc kézimunkást állítottak. A második félévi szabad borárulás fejében 100 forintot fizettek. A kocsmáltatási jog pénzen történő megváltása mindenképpen jómódra, jelentékeny bortermelésre és készpénzbevételre vall. Az adózás hagyományos két terminusa Szent György és Szent Mihály napja maradt. A szerződés rendelkezett még a túl nagyoknak vélt fundusok megosztásáról és betelepítéséről is. A contractus három évre szólt, amely idő letelte után új szerződés megkötésére kellett a földesúrnál jelentkezni.

Ránk maradt herceg Grassalkovits Antal nemes taksásokkal kötött szerződése is. Az 1787. évi contractus új alapokra helyezte a felek viszonyát. Korábbi földesúri szerződésük szerint az úr dolgát egységesen nyolc–nyolc forinton váltották meg a nemesek. Ezen könnyített az új kötés, amely házhelyeikhez és haszonvételeikhez képest négy osztályba sorolta a taksásokat és a classificatio volt a fizetés alapja. A harminchét fő közül hatan kerültek a legmagasabb fizetési kategóriába, ami nyolc forintot jelentett. Öten 7 forintot, egy pedig 6 forintot adott robotváltság címén. A második classisba tartozó tíz taksás 5–5 forinttal tartozott. A következő osztályba kilenc nemes soroltak, egyenként 4 és fél forint fizetési kötelezettséggel. A legkevesebbet a negyedik csoportban lévők adóztak. Taksájuk 4–4 forint volt. Ezen kívül borból és búzából a szokott dézsmát az új szerződés értelmében is megadták. Itt kell megjegyeznünk azt, hogy az általunk vizsgált források több helyen utalnak arra, hogy a nemes taksások az úrbárium előtt robotváltságot fizettek és ezen kívül semminemű munkára nem kötelezték őket. Ez a szerződés azt bizonyítja, hogy helyi birtokosok a telkeiken élő nemesekkel szemben a rendezés után sem léptek fel munkajáradék követeléssel.

Forgács Alajos patai uradalmának gyöngyösi taksásai 1827-ben új contractusra léptek földesurukkal. (Az eredeti szerződés 1834. évi hiteles másolata maradt ránk.) A régi egyezség szerint a zsellérek a dinnyebort természetben adták. Gabonaötöd címén 12,5 akó bor, szabad kocsmáltatásért

---

³⁷⁷ HML-IV-1/i/1. 7.

³⁷⁸ MOL-P. 518/a. 169.

³⁷⁹ HML-IV-1/i/1. 7.

pedig 12 forint 30 krajcár járt a birtokosnak. Az új contractus megbontotta az eddigi közösségi adózás rendszerét, és személyre szólóan szabta meg a fizetnivalót. Ezek szerint a 8 forint taksát fizetőkön kívül minden gazda 30 krajcárral tartozott dinnyebor és gabonaötöd helyett, a szabad borárulást pedig ki-ki 15 krajcáron váltotta meg. A szerződésben csak a kilencedről és a kocsmáltatásról írtak, az úrdolgáról szó sem esett. Márpedig bizonyára robotoltak is a Forgács részen lakók, hiszen a szomszédos patai uradalomban jól hasznosíthatták a munkaerejüket.

A gyöngyösi zsellérek szolgáltatásairól fentebb elmondottakat kiegészítheti az Orczy birtokok 1786³⁸⁰ és 1823. évi³⁸¹ összeírása, valamint a Berényi Tamás jószágairól 1792-ben³⁸² készült adatfelvétel. Mindhárom azt bizonyítja, hogy az átlagos taksa 4 forint volt a mezővárosban. Mivel a conscriptio a városhatár egy nagy és egy közepes birtoktestéről készültek és közel fél évszázadot fogtak át, ezt az összeget az úrbérrendezés és a jobbágyfelszabadítás közötti korszak egészére és az adó alá vont házak nagy részére nézve általános érvényűnek tartjuk. Az Orczy-féle conscriptio említi, hogy a taksán kívül a jobbágyok borból nyolcad dézsmát, a majorsági földön lévő szőlőkből pedig heted dézsmát adtak. A házsor szerint kapott szántók után szintén nyolcad járt a földesúrnak. A Révay jussból való három zsellér borból kilencedet fizetett, a tizedik részt pedig árendálta.

Az úrbérrendezés utáni szerződések és összeírások legfőbb tanúsága az, hogy a felek az úrbérpótló contractus megkötésekor is messzemenően figyelembe vették a rendezés irányelveit. A 4 forint taksa például az úrbáriumban meghatározott 1 forint cenzusból és a házas zsellérek számára kötelező 18 nap kézirobot napi 10 krajcárban való megváltásából, azaz 3 forintból tevődött össze. A föld terméséből a kilencedet a gyöngyösi lakosok is kiadták, vagy helyette pénzzel adóztak. A Mária Terézia-féle akaratot tartották akkor is szem előtt, amikor a zselléreknek a szabad bormérést Szent Mihálytól Szent György napig engedélyezték. A többi kiterjedt promontoriummal rendelkező helységhez hasonlóan a második félévi kocsmáltatási jogot bérbe vették a földesúrtól. A források azt bizonyítják, hogy az egyik legfontosabb járadékforma az úrbérrendezés után is a bordézsmá maradt. A cenzus, robotváltság és szabad borárulás címén szedett pénzjáradékok szintén meghatározó jelentőséggel bírtak a birtokosok bevételeiben. A szolgáltatások közül a robot 1771 után sem játszott központi szerepet. Nyilvánvaló, hogy a zsellérek törekvése az volt, hogy a számukra legterheesebbnek tartott úrdolgát pénzen megváltsák. Adataink azt bizonyítják, hogy ez a törekvésük az esetek

---

³⁸⁰ MOL. P-518/a. 521–522.

³⁸¹ Uo. 606.

³⁸² Uo. 713–714.

többségében elérte célját. A legszegényebbeknek azonban sokszor nagyobb feladatot jelentett a váltságösszeget előteremteni, mint a robotot ledolgozni. Ezért a gyöngyösi taksásoknak 1772-ben kiadott punctumok közül az utolsó így rendelkezett: „*Akik ez fizetést terhesnek tartják, vannak talán olyan szegény emberek... ha könnyebben esik nekik a szolgálat... azok magukat jelenték... hogy ki fizet és ki fog szolgálni a megírt mód szerint.*”³⁸³

Az úrbérrendezés előtt a szőlőmunkákat irányító vincellérek és a jobbagyszolgáltatások intézésével megbízott úgynevezett polgárok részben vagy egészben mentesek voltak a földesúri adózástól. A rendezés után ez a kiváltságos helyzet már csak a vincelléreket illette meg.³⁸⁴ Ez összefüggésben volt azzal, hogy a polgárok feladatát ezután a földesúri tisztek látták el, tovább csorbítva a mezővárosi önkormányzat még megmaradt jogosítványait.

---

³⁸³ Uo. 89–90.

³⁸⁴ HML-V-101/b/9. XVII. 8.

ÖSSZEGZÉS

A hódoltság végétől a jobbágyfelszabadításig terjedő időszakban Gyöngyös fejlődése az általános magyarországi fejlődéssel egyező és attól eltérő egyedi vonásokat egyaránt mutatott.

A török korban a hódoltsági mezővárosok többségével ellentétben, népességmegtartó és koncentráló hely volt, s ez a szerepe – kisebb-nagyobb megtorpanásokkal – a XIX. század közepéig egyre erősödött. Népességfejlődésének általunk vizsgált bő másfélszázados történetét elsősorban három tényező befolyásolta: a lakosság törökkori helyben maradása, a külső és belső határok szűkössege, valamint az, hogy nemes és jobbágy egyaránt szívesen települt le itt. Népességnövekedésének nagyságrendje a korszak egészében felülmúlta az országos átlagot, a régió belüli koncentráló szerepe azonban a kiegyenlítődési folyamat eredményeként jelentősen mérséklődött. Mindazonáltal a feudalizmus utolsó másfél századában forrásaink tanúsága és a kortársak megítélése alapján is Magyarország népes települései közé tartozott. Népesedési viszonyait a XVIII. században elsősorban a bevándorlás, a XIX. század első felében pedig a természetes szaporodás jellemezte.

Gyöngyös középkori eredetű magyar lakosságának továbbélése a nagy népességi átrendeződés századában is töretlen maradt, társadalmának nemzetiségi összetétele jelentősen nem változott. A XVIII. század folyamán görögök, szlovákok és németek is érkeztek a városba, de azok nagy része hamarosan asszimilálódott. A nemzetiségek egyébként is a bevándorlóknak csak kisebbik hányadát adták, nem úgy, mint például Eger, vagy a megye más helységei esetében. Az ország több helységéhez hasonlóan itt is végbement az a folyamat, melynek eredményeként a görögök a kereskedelmi és hiteléletből kiszorultak. Gazdasági pozícióikat a zsidók foglalták el, akiknek többsége a reformkorban települt le a városban. Ők alkották Gyöngyös legnagyobb lélekszámú nemzetiségi közösségét, melynek egyik fontos jellegzetessége az volt, hogy mindvégig megőrizte nyelvi, vallási és életmódbeli különállását.

A mezőváros felekezeti megoszlását is a középkori hagyományok határozták meg. A lakosok zöme az egész korszakban megmaradt katolikusnak, amiben az itt élő ferences és jezsuita szerzeteseknek meghatározó szerepük volt. Bár a reformáció Gyöngyösön is éreztette hatását, a török kiűzését követően befolyása meggyengült, híveinek száma megfogyatkozott. II. József türelmi rendelete ugyan könnyített a kálvinisták és a XVIII. század elején letelepült evangélikusok helyzetén, egyházaik azonban a város vallásos éle-

tére a rendi korszak végéig komoly hatást nem gyakoroltak. A görögkeleti egyház sorvadása és az izraelita hitközség megerősödése – erősen etnikumhoz kötődő jellegük miatt – időben az előbb már említett görög–zsidó lakosságváltással esett egybe. Annak ellenére, hogy Gyöngyösön több felekezet is képviseltette magát, népessége vallási szempontból szinte egyneműnek mondható, hiszen a katolikusok össznépességen belüli aránya a korszak egészében meghaladta a 90%-ot, ami országos viszonylatban is kiemelkedőnek számított.

Gyöngyösön a hódoltság idején és a felszabadító háborút követően is nagy számú nemes élt, amit a helyi társadalom egyik fontos sajátosságának tarthatunk. Eredetüket tekintve két csoportjuk különböztethető meg: a török elől ide menekülők és a meggazdagodott, címeres levelet nyert, egykori helyi paraszt-polgárok. A jogilag egységes nemességen belül, a birtokhoz, vagyonhoz való viszony alapján azonban már három rétegre tagolódtak. A kiváltságosak mintegy negyede birtokai után jobbágyadót szedett. A kurialisták és prédialisták szabad telkeiket saját maguk művelték. A legtöbbben „paraszt fundusra” települtek és úrbéri terheket vállaltak. A városlakó nemesség a foglalkozási szerkezet alapján is tagolt képet mutatott. Nagy részük a jobbágyokhoz hasonlóan határbeli, kétkezi munkával kereste a kenyerét. Voltak köztük kézművesek, kereskedők, városi tisztviselők, de teljesen nincstelenek is. Lélekszámuk a hódoltság után a természetes szaporodásnak megfelelő ütemben növekedett, ami arra utal, hogy a XVIII. században Gyöngyösön letelepülő jövevények között, legfeljebb elvétve lehetett nemes embert találni. Minden bizonnyal a közösségnek sem állt érdekében olyanok befogadása, akiket nehezen lehetett adózásra szorítani, a közterhek viselésére rábírní.

Lakosságának döntő többsége – közösségként bizonyos kiváltságokkal rendelkező – jobbágy volt. A népesség és a szántóföldek területi nagysága közötti aránytalanság – szűk határ, nagy lélekszám – egyik társadalmi következménye az lett, hogy az úrbérrendezéskor a gyöngyösi gazdákat taksás zsellérként írták össze. Hiba lenne ugyanakkor őket a magyarországi jobbágyosság legszegényebb rétegével rokonítani. Éppen ellenkezőleg. A városlakók életszínvonala és gazdasági ereje meghaladta az átlagos magyar zsellér életszínvonalát és teherbírását. Zsellérként való számbavételük csupán a szántóföldek és rétek birtoklásához fűződő viszonyukat mutatta. Márpedig megélhetésük alapja az egész korszakban a szőlőművelés, borértékesítés volt. Kétségtelen tény, hogy az úrbérrendezés után erőteljesen nőtt a házatlan zsellérek száma, tehát a gyöngyösi társadalomban is érvényesült az az országszerte ismert jelenség, mely a zselléresedés irányába hatott.

Gyöngyös gazdasági fejlődésének jellemzőit összegezve külön kell hangsúlyoznunk azt a sajátos vonását, hogy a helybeliek agrárgazdálkodása olyan

szűk határok között folyt, ami csak a legapróbb magyarországi falvakra volt jellemző. A tulajdon és birtokviszonyok is egyedien alakultak, hiszen a városhatár egyik fele a vizsgált korszakban négy arisztokrata család kezén volt, míg a másik fele – Encs és Bene puszták – királyi adomány révén a közösség földesurasága alá tartozott. A gyöngyösi taksások gazdálkodásuk kereteit időről-időre a szomszédos falvak határaiból próbálták tágítani. Ez a minden agrárágazatra jellemző gazdasági expanzió nem a városhatárok megnagyobbítását célozta, mert ez jogilag nem volt lehetséges, hanem kölcsönös érdekegyezésen alapuló, rövidebb-hosszabb bérletek formájában öltött testet.

A mezővárosi polgárok gazdálkodásában a szántóművelés már a hódoltság végén is csak kiegészítő szerepet játszott, a nagy népességgyarapodás korában pedig egyre inkább alkalmassá vált. A gyöngyösiak a rendkívül csekély kiterjedésű szántóterület belső határban lévő részét jobbágytelekként, a pusztákon elterülő földeket pedig újraosztásos földközösségi rendszerben használták. Az utóbbiakra – bizonyos időközönként – minden adóköteles házzal bíró gazda igényt tarthatott. Az eke alá fogható terület azonban már a XVII. század végén sem tudta biztosítani a népesség gabonaszükségletét. Különösen igaz ez a török világ utáni másfél századra, amikor a taksásoknak kiosztható szántóállomány összeszűkült, kisebbedett a ház után kimérhető parcellák nagysága és a jobbágyoknak egyre többet kellett várnia arra, hogy az osztásnál sorra kerüljön. A város lakossága így a kenyérre való idegen határbeli szántók árendálásával és vásárlással teremtette elő.

A török kiűzése és a jobbágyfelszabadítás közötti időszakban, Gyöngyös agrárgazdálkodásának alapja a szőlőművelés, borértékesítés volt. A természeti környezet kedvezett a munkaigényes és jó értékesítési lehetőségekkel rendelkező ágazat fejlődésének, de a határ szűkösége rá is szorította a lakosokat a szőlőművelésre. A lakosok nagy része a szőlőt – birtokosként vagy napszámosként – fő megélhetési forrásának tekintette. A promontoriumokon a birtoklásnak különböző típusai alakultak ki. A szőlőföldek háromnegyedét jobbágyok és taksás nemesek birtokolták. A helybéli földesurak saját kezelésű szőlőiket napszámosokkal dolgoztatták. Az úrbéres és allodiális jogállású birtokok mellett ezen kívül időleges, vagy végleges mentességgel ellátott úgynevezett szabad szőlők sorjáztak. A gyöngyösi szőlőhegyek tulajdon és birtokviszonyait elsősorban az adásvétel, az örökösödés és a népesség migrációja befolyásolta. Jelentős változást hozott ebből a szempontból az 1816. évi úriszéki döntés, amely beavatkozott a szőlőbirtoklás évszázados rendjébe és a leggazdagabb családok érdekeinek megfelelően próbálta akadályozni a birtokforgalmat. A mezővárosi taksások szőlőtermesztése ugyanakkor nem korlátozódott a gyöngyösi határra, hiszen otthoni birtokaik mellé a szomszéd-

dos falvak promontoriumain is igyekeztek minél több szőlőre szert tenni, s ezzel bortermelő gazdaságuk kereteit kitágítani.

Bár a XVIII. század első harmadában kezdődő dinamikus népességyarodással párhuzamosan látványosan nőtt a szőlőbirtokosok száma, a város adózó társadalmán belüli arányuk és az átlagosan kezükön lévő szőlőföldek nagysága mégis csökkenő tendenciát mutatott. A szűk határu oppidumban a promontoriumok terjeszkedése ugyanis nem tudott lépést tartani a népességlejteléssel, így a lakosság egyre nagyobb hányada csak napszámosként tudta megélhetését biztosítani. 1720-ban még a lakosok kétharmada, egy évszázaddal később azonban már csak 25–30%-a művelte saját szőlőjét.

A mezővárosiak jóléte nagyban függött attól, hogy megtermelt borukat miképpen tudták áruba bocsátani. Gyöngyösön a földesurak, a közösség és a taksások egyaránt tartottak kocsmát. A szabad boráruállással kapcsolatos érdekelletetek az egész korszak történetét végigkísérték, mivel mindenki elsősorban saját termése számára akarta a piacot biztosítani és borát a lehető legmagasabb áron értékesíteni. Az úrbérrendezéskor tulajdonképpen a korábban bevett gyakorlatot szentesítették, amikor a zsellérek számára Szent György napig engedélyezték a boráruállást. A helybeliek azonban élve az urbárium adta lehetőséggel, időről-időre szerződésre léptek uraikkal és bizonyos summa ellenében a második félévi szabad kocsmáztatást is megváltották.

A szőlőművelés jelentőségét mutatja, hogy nemcsak a gyöngyösi taksások fő megélhetési forrása volt, hanem a termés után szedett borkilenced, az oppidum urainak jövedelmei között is kiemelkedő helyet foglalt el. A jobbágyfelszabadítás idején a szőlődezsma, vagy annak váltsága az összes földesúri jövedelmek közel 46%-át tette ki.

A gyöngyösiak a határ jótéteményei között tartották számon azokat a kiterjedt erdőségeket, melyek a város földesurasága alá tartozó Bene pusztán területek el. A határ szerkezetének jellegzetes vonása volt az, hogy ezek az erdők a mezőgazdaságilag hasznosítható terület igen nagy részét, 45–46%-át foglalták el. A közösségi erdőkben a lakosokat az egész korszakban széleskörű fajzasi jog illette meg, aminek következménye az lett, hogy a XVIII. század végére a faállomány megfogyatkozott és az erdőgazdálkodás új, szigorúbb szabályozása elkerülhetetlenné vált. Az erdő védelmében tett rendszabályok végrehajtása eredményt hozott, mert megállította a faállomány csökkenését, sőt a XIX. század közepére némileg nőtt is a benei erdők kiterjedése.

A legelő- és rétgazdálkodásnak a többi művelési ághoz viszonyított aránya mindvégig csekély maradt, legelőből és rétből a mezővárosiak állandóan szükségét szenvedtek. Jóságai legeltetését és takarmányozását idegen határok bérbevételel oldották meg. A bérleti díjat legtöbbször nem pénzzel

egyenlítették ki, hanem a szomszédos falvak lakóinak szabad árulást engedtek a gyöngyösi piacon.

A mezővárosiak a korabeli jognak megfelelően az államnak, az egyháznak és a helybeli földesuraknak egyaránt járadékot fizettek. Az államnak pénzzel, valamint katonatartással és porcióadással adóztak. A váltakozva pénzben vagy természetben szedett tizedet időnként a város, máskor a földesurak árendálták az egyháztól. A közösségi adózás rendszerében az arányos és igazságos teherviselés alapfeltétele az volt, hogy az adótárgyakat pontosan, mindenre kiterjedő figyelemmel írják össze. Ennek tudható be, hogy az oppidumban a hódoltság vége és a jobbágyszabadság között eltelt időszakban az adókiadásnak valamint behajtásnak többféle módját dolgozták ki és alkalmazták. Ezek közül a leginkább egyedinek a XVIII. század elején szokásban volt, úgynevezett „ökörsoros” praxist tarthatjuk.

A földesúrnak történő adózást az úrbérrendezés előtt és után egyaránt a szabad egyezéssel alapuló contractusok szabályozták, bár 1771 után az Urbárium alapelvei mércéül szolgáltak a szerződések számára is. A taksa és borkészítés a korszak egészében a jobbági szolgáltatások meghatározó részét alkották. Gabonakilencedet csak a házioroszlant szántóval rendelkező gazdák adták. A robotot az oppidum lakói általában megváltották, s legfeljebb a XVIII. század második felétől érzékelhető a munkajáradék bizonyos emelkedése.

A különböző adótípusok – állami, egyházi, földesúri – pénzen való megváltásának gyakorlata mindenképpen jelentős készpénzbevételre, s ezáltal a mezővárosi taksások jó módjára utal.

Ha Gyöngyös másfél százados történetét az általános magyarországi városfejlődésben szeretnénk elhelyezni, akkor leginkább Gyimesi Sándor kutatásaira támaszkodhatunk, aki a népességszám valamint az ipari, igazgatási és kulturális funkciók alapján közelítette meg a városiasság kérdését. Az általa felállított rangsor szerint Gyöngyös közepesen fejlett városnak minősíthető, hiszen 1715-ben 77 helység közül a 39., míg 1828-ban 100 település közül a 37. helyre került. A városiasodás terén mutatkozó előrehaladását elsősorban a XVIII. század első harmadában kezdődő iparosodása magyarázza. Bár Gyimesi Sándor táblázatát nem tekintjük abszolút mércének, a több szempont együttes alkalmazásával felállított rangsornak mégis jelzésértéke van.

Árnyaltabb képet kaphatunk Gyöngyösnek a magyar városfejlődésben elfoglalt helyéről, ha gazdálkodását két szomszédos régió, az Alföld és a Hegyalja hasonló településeinek gazdálkodásával vetjük össze.

Az alföldi városokkal való összehasonlításakor a különbségek szembe-tűnnek. A síkvidéki helységek lakói a gyöngyösi határ nagyságát sokszor meghaladó – több tízezer, olykor százezer kataszteri holdra rúgó – területet műveltek. Agrártermelésüket a vegyesgazdálkodás jellemezte. Az áruterme-

lő ágazat az állattenyésztés volt, a szántóművelés csak az önellátásra korlátozódott. A határhasználat az extenzív legeltetésre épülő jószágtartás igényeihez igazodott. Ennek megfelelően a gazdálkodás központja és az árutermelés színtere a nagy kiterjedésű legelő volt. Határunk egy részén közösségi korlátoktól mentes földhasználatot is engedélyeztek polgáraiknak. Értékesítési lehetőségeikben a XVIII. század közepén gyökeres változás következett be, mivel a bécsi udvar vámpolitikája az állatexportot eltorlaszolta. Nagyrészt ezzel magyarázható az a lassú szerkezetváltás, ami az állattenyésztés visszaesésében és a gabonatermelés kiszélesedésében mutatkozott meg. Jól látható mindebből, hogy a feudalizmus utolsó századaiban Gyöngyös és az alföldi állattartó mezővárosok fejlődése más-más úton haladt.

Sokkal több rokon vonás kapcsolta a mátraalji települést a hegyaljai régió bortermelő helységeihez. Közös volt bennük, hogy lakóik szűk határok között intenzív szőlőművelést folytattak. Mezőgazdasági termelésükben a szántó-, legelő- és rétgazdálkodás csak kiegészítő szerepet játszott. Szántóművelésük még az önellátást sem tudta biztosítani, gabonafélékből behozatalra szorultak. A jobbágygazdaság gerincét nem a hagyományos értelemben vett telki állomány, hanem a szőlőbirtok alkotta. A határhasználatnak a promontoriumokon szigorúan szabályozott rendje alakult ki, melyet a szőlőművelés érdekeinek rendelték alá. Az árutermelésben a feudális viszonyon túlmutató napszámos munkát széleskörűen alkalmazták. A belterjes szőlőművelés viszonylag kis területen nagy népességet tudott eltartani. A szőlőkultúra társadalomformáló hatásai közül kiemelhetjük, hogy egyrészt elősegítette a differenciálódást, másrészt azonban akadályozta a teljes nincstelenné válást.

Gyöngyös és a hegyaljai mezővárosok fejlődésében a hasonlóságok mellett lényeges különbségeket is felfedezhetünk. Magyarország leghíresebb borvidékén a szőlőbirtokosok között sokkal több extraneust találunk, mint a Mátraalján. Az idegenek birtokszerzését főleg az motiválta, hogy a hegyaljai szőlők termése kiváló minőségű volt, amely után gazdája nagy hasznot remélhetett. Nem versenyezhetett ezzel az egyébként jónak tartott gyöngyösi bor, amit a borvidékek országos felmérésekor a harmadik osztályba soroltak. A minőség alapvetően befolyásolta az értékesítési lehetőségeket is. Míg a gyöngyösi szőlőhegyek termését elsősorban a helyi kocsmákban árulták, addig a tokajiból külföldre is nagy mennyiség jutott. A külföldi piacviszonyok kedvezőtlen alakulása azonban – több más tényezővel együtt – a XVIII. század második felében a hegyaljai mezővárosok hanyatlásához vezetett. Ez az értékesítési válság Gyöngyöst nem érintette, mert belső fogyasztásra szánt borai ekkor is vevőre találtak.

Gazdasági stabilitásának megőrzésében a kézműipar és a kereskedelem is szerepet játszott. A jövőbeni kutatás fontos feladata lesz a helyi ipar és kereskedelem történetének vizsgálata, mert a város társadalom- és gazdaságfej-

lődésére mindkettő komoly hatással volt. A mezővárosi népesség általánosanál magasabb életszínvonalát elsősorban a bortermelés biztosította, gazdagságát azonban az iparúzés és kereskedeés is gyarapította.

LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK FEOLDÁSA

Heves Megyei Levéltár

IV-1/f	– Nemességvizsgálati iratok
IV-1/g	– Insurrectios iratok
IV-1/h	– Urbérrendezési iratok
IV-1/i	– Urbéri vizsgálatok iratai
IV-7/a/1	– Conscriptiones regnicolares 1720.
IV-7/a/18	– Conscriptiones regnicolares 1828.
IV-7/b	– Adóösszeírások
IV-7/c	– Nemesi taksa és hadisegély összeírások
V-101/a	– Gyöngyös város jegyzőkönyvei
V-101/b/9	– Puszták számadásai
V-101/b/10	– Örökváltság iratai
V-101/b/20	– Református egyházra vonatkozó ügyiratok
V-101/b/23	– Örökemlékezetű vegyes iratok
V-101/b/34	– Borbírói számadások
V-101/b/35	– Farkasmályi és Benei dézsmákról szóló ügyiratok
V-101/b/126	– Árvaügyi iratok

Magyar Országos Levéltár

C-148. 1-3. k.	– II. József kataszteri felmérése
P-518/a	– Birtokigazgatási iratok
U et C	– Urbéri iratok és összeírások

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bartha István: A borkereskedés problémái a Hegyalján a XIX. század első felében. In: Agrártörténeti Szemle. 1974. 1–2. 264–276.
- Bán Péter (Közzéteszi): Dézsmajegyzékek. Heves és Külső-Szolnok vármegye. 1549. Eger, 1988.
- Bán Péter: A kamarai dézsmajegyzékek forrásértéke a 16. század közepén (Heves vármegye példáján). In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerkesztette: Lengvári István. Pécs, 1996. 241–266.
- Bártfai Szabó László: Gyöngyös és vidéke bortermelésének története 1850-ig. In: Gyöngyösi Kalendárium. 1937. 50–75.
- Bél Mátyás: Heves megye ismertetése 1730–1735. Fordította és magyarázatokkal ellátta: Soós Imre. Eger, 1968. 97–102., valamint: Fordította: Kondorné Látkóczy Erzsébet. Eger, 2001.
- Bogdán István: Régi magyar mértékek. Budapest, 1987.
- Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Budapest, 1990.
- Bohony Nándor: Visonta gazdasága és társadalma az 1828-as országos összeírás tükrében. In: Agrártörténeti Szemle. 1978. 3–4. 526–539.
- Bohony Nándor: Adózó gazdaság és társadalom Egerben az 1828. évi országos összeírás alapján. In: Agrártörténeti Szemle. 1985. 1–2. 66–157.
- Bottló Béla: Az 1828. évi országos összeírás. In: A történeti statisztika forrásai. Szerkesztette: Kovacsics József. Budapest, 1957.
- Danyi Dezső–Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) Budapest, 1960. 66–67.
- Dezséri Bachó László: Gyöngyös város Rákóczi idején. Gyöngyös, 1938.
- Dezséri Bachó László: Gyöngyös város a török hódoltság idejében. Gyöngyös, 1941.
- Dezséri Bachó László: Gyöngyös város története 1526-ig. Gyöngyös, 1943.
- Draskóczy István: Gyöngyös település- és birtoklástörténete a középkorban In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerkesztette: Havassy Péter és Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 91–128.
- Ethei Sebők László: Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös, 1880.
- Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Szerkesztette: Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 86–89.
- Faragó Tamás: A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In: Rendi társadalom-polgári társadalom. 2. Szerkesztette: Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 442.
- Fekete Lajos: Gyöngyös város levéltárának török levelei. In: Levéltári Közlemények. 1932. 10. 1933. 11.
- Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pesten, 1851. 1. kötet, 69–70.
- Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest, 1975.

- Kecskés Péter: Gyöngyös és a Mátraalja szőlőművelésének észak-magyarországi összefüggéséhez. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerkesztette: Havassy Péter és Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 401–455.
- N. Kiss István: Népesség és nemesség Heves vármegyében, 1708–1709. In: Archivum. 10. 1981.
- N. Kiss István: Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század (Termelés, export, ár, minőség) In: Agrártörténeti Szemle. 1973. 3–4. 383–390.
- Klimó Pál: A gyöngyösi evangelicus, református 1876. évtől Helvét és Ágostai Evangélikus egyesült protestáns egyház történetének vázrajza. Gyöngyös, 1891.
- Korabinsky Johann Matthias: Geographisches-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Preßburg, 1786.
- Kovacsics József (Szerkesztette): A történeti statisztika forrásai. Budapest, 1957.
- Kovacsics József (Szerkesztette): Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963.
- Kovacsics József (Szerkesztette): Magyarország történeti demográfiája. 896–1995. Budapest, 1996.
- Kovács Béla (Szerkesztette): Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta... 1659–1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból. Eger, 1984.
- Kövecses-Varga Etelka: Két esztergomi leletmentés késő középkori lábbeli anyagának elemzése. In: Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 3. Tata, 1989. 15–40.
- Maksay Ferenc: „A sok nemes országa” In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerkesztette: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 277–295.
- Misóczki Lajos: Fejezetek Gyöngyös művelődéstörténetéből a Közgyűjtemények tükrében. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerkesztette: Havassy Péter és Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 626–629.
- Orosz Ernő: Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1906.
- Orosz István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. In: Agrártörténeti Szemle. 1975. 1–2. 25–41.
- Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In: Agrártörténeti Tanulmányok. Szerkesztette: Szabó István. Budapest, 1960. 3–70.
- Orosz István: Az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerkesztette: Novák László és Selmeczi László. Nagykőrös, 1986. 403–428.
- Pelle Béláné: Heves megye földrajzi nevei. Budapest, 1988.
- Petercsák Tivadar: Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XIX. században. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerkesztette: Havassy Péter és Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 457–506.
- R. Péter Katalin: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. In: Agrártörténeti Szemle. 1964. 1–2. 171–188.
- Péterffy József: Egri és gyöngyösvidéki kirándulásom. Magyar Gazda II.
- Ráczy István: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Budapest, 1988.

- Rácz István: A debreceni civisvagyon. Budapest, 1989.
- Soós Imre: A hódolt szolgabíró és hódolt esküdt Heves megyében a 17. században. In: Archivum. 2.
- Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. 38–39.
- Soós Imre: Gyöngyös város története. In: Heves megye műemlékei III. Szerkesztette: Dercsényi Dezső–Voit Pál. Budapest, 1978. 13–25.
- Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Budapest, 1947.
- Szabó István: A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században. In: Jobbágyok-parasztok. Szerkesztette: Szabó István: Budapest, 1976.
- Szakály Ferenc: A gyöngyösi ispotály-per 1667–1678. Adatok a „törökösség” fogalmának értelmezéséhez. In: Archivum 10. Eger, 1981.
- Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerkesztette: Havassy Péter és Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 147–178.
- Szirácsik Éva: A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak urbáriumai (1716, 1718). Salgótarján, 2007.
- Varga Éva: Gyöngyös gazdasága és társadalma az 1828. évi országos összeírás tükrében. In: Agrártörténeti Szemle. 1981. 1–2., 152–162.
- Varga János: A földközösség megerősödése és bomlása a XVIII. században. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Szerkesztette: Spira György. Budapest, 1952. 7–48.
- Varga János: A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. In: Történelmi Szemle. 1964. 2. 378–388.
- Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767. Budapest, 1969.
- Vályi András: Magyarországnak leírása. Budán, 1789. 2. kötet. 81–82.
- Vörös Károly: A magyarországi társadalom (1790–1848) In: Magyarország története 1790–1848. 1. kötet. Budapest, 473–485.
- Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Magyarország története 1686–1790. 1. kötet. Budapest, 46.
- Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Budapest, 1979.
- Windisch Karl Gottlieb von: Geographie Königreichs Ungarn. Pozsony, 1780. Fordította: Bohony Nándor. In: Archivum. 17.
- Zoltai Lajos: Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen, 1935.

MÉRTÉKEGYSÉGEK JEGYZÉKE

Területi- és hosszmértékek

embervágó	= 200 □-öl (Gyöngyösön a kapás szinonimájaként fordult elő)
hold (kataszteri)	= 1600 □-öl
hold (magyar)	= 1200 □-öl
kapás	= 200 □-öl (Gyöngyösön)
kaszás	= 800 □-öl (Gyöngyösön)
kila	= 600 □-öl = 1 pozsonyi mérő
köböl	= 600 □-öl = 1 pozsonyi mérő
mérföld (magyar)	= 8,3 km
pozsonyi mérő	= 600 □-öl

Bormértékek

akó	= 64 icce seprős vagy 60 icce színbor (Gyöngyösön) = = 54,4 liter vagy 51 liter
fertály	= $\frac{1}{4}$ akó
icce	= 0,85 liter
köböl	= 16 icce (Gyöngyösön)
meszely	= $\frac{1}{2}$ icce = 0,42 liter
urna	= 1 akó = 54,4 vagy 51 liter

Pénznemek

akcse	= török pénznem = a gurus $\frac{1}{40}$ része
dénár	= ezüst váltópénz, a magyar forint $\frac{1}{100}$ része
forint (magyar)	= 100 ezüst dénár
forint (rajnai)	= 20 garas = 60 krajcár
forint (váltó)	= 20 garas = 60 krajcár
gurus	= török pénznem = 40 akcse
krajcár	= a rajnai forint $\frac{1}{60}$ része
máriás	= 20 krajcár
poltura	= $\frac{1}{2}$ dénár
tallér	= 3 rajnai forint

KÉPEK, TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

Gyöngyös látképe a XIX. század közepén. Molnárok céhlevele. Heves Megyei Levéltár.

A gyöngyösi határ. Pelle Béláné: Heves megye földrajzi nevei. IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. Budapest, 1988. 138–139. 14. térképe alapján.

